

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан*

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан*

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

Г.А. ӘБДІМӘУЛЕН¹

Н.М. КОКИШЕВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹

Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан²

(e-mail: gumi_1980@mail.ru¹, nkokisheva@mail.ru²)

«ТІЛ-МӘДЕНИЕТ-ҚОҒАМ» ҮШТІГІНДЕГІ ӘЙЕЛ КОНЦЕПТІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ (ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақала «Әйел» концептісіне қатысты «қыз-келін-ана» образдарын ашатын фразеологизмдер мен мақалдарға арналған. Мақаланың мақсаты «әйел» концептісіне қатысты фразеологизмдердің семантикалық құрылымын лингвомәдени тұрғыдан қарастыру. Қазақ халқының дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігінің бір тармағы «Әйел» концептісінен бастау алады. Тіл білімінде «Әйел» бейнесін ашатын фразеологиялық тіркестерді мағыналық-құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік тұрғыдан зерттеу мақаланың өзектілігі болып табылады. Қазақ халқының дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде бекіген жалпы әйел туралы ұғым-түсініктердің ұлттық сипаты «Тіл-Мәдениет-Қоғам» үштігінде суреттеліп, маңыздылығы мен ерекшеліктері анықталады. Қазақ және ағылшын тілдерінде әйелдің жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты «әйел» концептісін түзетін мақалдар мақала материалы ретінде қолданылады. Қазақ дүние танымында әйелдің тілдік бейнесінің астары «қыз» образынан бастау алады. Сол себепті қыздың эволюциялық даму кезеңдерінің тек «қыз-келін-ана» сатысы аясындағы мақалдар қазақ және ағылшын тілдерінде беріледі. Олар ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында жарық көрген еңбектерден алынып, бір-бірімен салыстырылып, «қыз-келін-ана» образының тілдік бейнесін ашып, мақала нәтижесі түйінделеді. Туыстық деңгейі алыс, шығу тегі мүлдем өзгеше екі тілдегі фразеологизмдер мен мақалдың мағыналық ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырмалы әдіс негізінде жүйеленеді.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, фразеологизм, концепт, образ, лингвомәдениеттану.

Кіріспе. Қазақ тілінде қыз баланың жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты «әйел» тезаурасын түзетін қыз, бойжеткен, бибі, жар, қалыңдық, құрбы, қарындас, сіңілі, әпке, тәте, келін, жеңге, жесір, келіншек, қатын, тоқал, ана, бәйбіше, ене, әже, кемпір, құдағи, құдаша, шеше т.б. сөздері паремиологиялық дүние бейнесінде «қыз-бойжеткен», «қыз-бибі», «қыз-құрбы», «қыз-әпке», «қыз-келін», «қыз-әйел», «қыз-жеңге», «қыз-ана» макрофреймдік құрылымда сомдалатын «Әйел» образын кескіндеуге қатысады [1,253-255]. «Ұл өсіргенің – ұрпақ өсіргенің, қыз өсіргенің – ұлт өсіргенің!» демекші қыз баланың осы өмірдегі ең үлкен мақсаты тұрмыс құрып, ана атанып, өмірге ұрпақ әкелу, оны тәрбиелеп, ел қатарына қосу. «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» демекші заман ағымына қарай өмір сүру үрдісі өзгерседе, мақал-мәтелдер өз мағынасын жоғалтпайды. Мақал-мәтелдерді күнделікті сөйлеу тілінде жиі қолдану ұлттық мұраны қайта жаңғыртумен тең.

Келешек ұрпаққа қыз баланың, инабатты келіннің, ардақты ананың 1) қоғамдағы орнының ерекше көрінісін көрсету; 2) оған қатысты фразеологиялық тіркестер мен

мақал-мәтелдердің тарихын ашу; 3) эстетикалық, психологиялық, әлеуметтік т.б. жағынан жан-жақты талдау; 4) мерейін, қадірін, абыройын көтеріп, оларға деген көзқарасқа жағымды өзгертулер енгізу; 5) мәдениеттің шыңына шығару; 6) көне мен жаңа тіркестерді, мақалдарды бір-бірімен салыстыру; 7) белгілі бір деңгейін айқындау зерттеу жұмысының негізгі өзекалды міндеттері болып табылады.

Кез келген ғылымның соңғы нәтижелер құпиясын тек тіл ғана бере алады. Жер бетінде қанша халық болса соншама тіл, мәдениет болары анық. Бұл тұжырымнан ұғатынымыз тірі тіл тірі мәдениетпен, тірі қоғаммен егіз тәріздес. Олар бірін-бірі толықтырып отырады. Тіл барлық этностың ең басты, негізгі және тұрақты көрсеткіші. Осы тұста ғалымдар пікіріне сүйенер болсақ зерттеуші ғалым Н.И.

Толстой «Язык и народная культура» атты еңбегінде тілді мәдениетпен де, этноспен де және ділмен де байланыстырады. Тіл мәдениеттің құрамдас бөлігі мен құралы [2,16]. Ғалым тілді - әдеби, киелі және фольклор тілі деп топтастырады. Сонымен қатар, тіл дербес, оны мәдениеттен бөлек қарастыруға да болады [2,36] деп тұжырымдайды. Ал, Ә. Қайдар тіл мен ұлттың ара-жігін былайша аша білген: «Тіл - ұлттың рухани ұйытқысы» және «бір тіл - бір ұлт» деген қағида бар. «Тіл - халықтың жаны» ұлттың бүкіл болмысы, жан дүниесі, тұрмыс-тіршілігі тілінен көрінеді. Өзгелерден ерекшелігін де тіл танытады. «Тіл халықтың – төлқұжаты», тіл туралы үнемі нақты бағасын беріп отырады. Халық туралы ең басты қажетті мәліметтерді оның тілі айғақтап береді. Өйткені тіл - халық айнасы [3,567] деп қорытады. Осы тақырып аясында келесі ғалым С.Г. Терминасова тілді мәдениетпен байланыстыра отырып, оның ажырамас бөлігі сөйлеу тілінің ерекшелігіне тоқталады. Яғни, «барлық тілдердің идиомдар құрамында ұлттық мәдени сипат басым болады. Олардың бойында сол ұлттың ұлттық құндылықтары, дүниетанымы, басқа халыққа деген көзқарасы, ұстанымдары сақталады. Фразеологизмдер мен мақалдар барлық халықтың мәдениет, тарих, географиялық орналасуынан ақпарат беретін құрал. Дегенмен, барлық тілде олардың дәрежелері бірдей емес. оларды дәмдеуіштермен теңестіруге болады. Тағамның дәмін келтіру үшін оның кез келген түрінен аз мөлшерде қолданып, астың дәмін келтірер болсақ, мақалдар мен фразеологиялық тіркестер де сол сияқты сөздің сәнін келтіреді» [4,93] – деген қорытындыға келеді. Ғалым Г. Сағидолда «дүниенің қарабайыр бейнесін сомдауда фразеологизмдер мен мақалдар аса маңызды тілдік тетік қызметін атқарады. Басқаша айтқанда, олар тіл иесі халықтың дүниеге деген көзқарасын, рухани дүниесі мен материалдық мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Олар этностың ғалам, әлем, дүние туралы таным түсініктерінің көне элементтерін жаңғыртуға атсалысады, дүниенің біртұтас тілдік келбетін жасауға қатысады» [1,60] – деп тұжырымдайды. Ғалымдардың тіл, мәдениет, қоғам, халық, мақал, дәстүр т.б. туралы қорытында пікірлерінде ортақтық көп.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу салыстырмалы-салғастармалы, концептік талдау әдістері аясында жазылды. Қазақ және ағылшын тілі халқының әдеби мұралары, фразеологиялық, лингвомәдени және салт-дәстүрлер жинақтары, сөздіктері мен мақал-мәтелдер кітаптарынан деректер алынды.

Талқылау және бақылау. Жалпы қазақ санасында мақалдар бір дәуірдің жемісі емес. Ғылыми мәліметтерге сүйенер болсақ, қазақ тіліндегі мақалдардың жинақталып, жариялануы екі кезеңнен тұрған: бірінші кезең - XIX ғасырдың екінші жартыжылдығы, ол Кеңес дәуірі кезеңімен ұштасып, ел аузында жүрген мақал-мәтелдерді жинақтап, қағаз бетіне түсіріп, басылым ретінде шығару жұмыстары болса, екінші кезең – мақал-мәтелдердің ең алғаш қағаз бетіне түсірген кезең, бұл жұмыстың ең алғашқы қадамын Ш. Уәлиханов жасаған. Оның XIX ғасырдың елуінші жылдары ел аузында жүрген екі жүзден аса мақалдарды қағаз бетіне түсірген архив еңбектері табылған [5,10]. Ғалым Ә. Қайдардың «Халық даналығы» атты еңбегінде «Мақал-мәтелдер халықтың атам

заманғы өткен өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адам санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақтаулының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айрылған этникалық қауым өзінің өмірінен айырылады деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ» [6,7] – деп берген пікіріне сүйене отырып, қазақ және ағылшын халықтарының дүние бейнесінде «Әйел» болмысын «қыз-келін-ана» категориялық сатысына қатысты айтылған мақал-мәтелдері арқылы ашып, өзге ешбір ұлтта кездесе бермейтін, тек сол халықтың төлтума этникалық мәдениетіне, өмір сүру үрдісіне, тарихи-эпикалық санасына тән жүйелі білімін өзара салыстырып, сол арқылы ұлттың салт-санасы мен туыс емес тілдеріндегі мақал-мәтелдерден қоғамның дамуы белгілі бір кезеңдерде қайта жаңғырып отыратындығын көреміз.

«Әйел – Қыз» категориясы. Қазақтар ана тілі әлемінде, этнолингвистикалық сөздікте «Әйел» сөзі 1) табиғат болмысы жағынан адам баласының еркек кіндіктеріне қарама-қарсы жаратылған ұрғашы жыныстылары; 2) бала тауып, ұрпақ жалғастыру үшін ер адамның бас қосысқан зайыбының күйеуіне жақындық қатысы, деп түсіндіреді. Сонымен қатар, оның «кіші әйел (қатын), некелі әйел, салақ әйел, салқын әйел, үлкен (қатын), жасамыс әйел және кескінді әйел» – деген түрлері анықталған [3,199,290,317-318]. Дүниенің тілдік бейнесінде «Әйел» ұғымы көптеген тармақтардан тұрады: «әйел-қыз», «сұлу-қыз», «қыз-бейшешек», «қыз-гүл», «қыз-өріс», «келін», «қыз-келін», «жас-келін», «дана-келін», «дара-келін», «ана», «әйел-ана», «әйел-ұрпақ» т.б. «Қыздар» - еркін, ерке, әдемі, сұлу сөздерімен, «келін» - инабатты, биязы, сабырлы, орамал, сәлем салу, бесік сөздерімен, ал, «ана» - ақылды, мейірімді, қамқор сөздерімен ассоциоланады. Әйел сөзінің бастамасы қыз сөзінен бастау алады. Қыз сөзі 1) ата-анасының перзенті; жігіт желең, бозбаланың көңіл жарасып жүрген адамы. Қыздың ақылды, көрікті, әдепті, тәрбиелі болып өсуі анасына байланысты, өйткені ол үнемі анасының қасында жүріп, оның бар іс-қимылын, өнеге үлгісін, ақыл парасатын, тәлім-тәрбиесін көріп өсіреді деп түсіндіре отырып, оның «жас қыз, қыз бозбала, қыз-қырқын, кәріқыз, қайтып келген қыз, өкіл қыз, сырғалы қыз, қыз жолдас» – деген түрлерін көрсетеді [6,348]. Сонымен қатар, «Қыз» сөзі алғашқы кезде «жайнаған, жарқыраған, оттың жалыны тәрізді жылтырыған» деген ұғымды білдірсе керек. «Қыз» сөзінің шығу тарихы 1) «қыз» қытай тіліндегі «гюйцы» «патша қызы, бойжеткен қыз»; 2) «қыз» армиян тіліндегі «койс» сөзінен шыққан. Сонымен қатар, «қыз-қырқын» қос сөзінің екінші компонентті «қырқын» түркімен тілінде «күң» мағынасында қолданылған. Бұл сөздің шығу төркіні: «X-XI ғасырларда түркі тайпалары тілдерінде «қырқын» деген де сөз болған, бұл сөз де «қыз» деген мағынада жұмсалған. Бірақ аталған сөз төренің қызының (қатұн-ның) да, қараның қызының (қыз -дың) да атауы емес, құлдың я күң қызының, демек, басыбайлы күң қыздың атауы ретінде қолданылған. Осылайша, ол кездерде «қатұн, қыз, қырқын» деген үш сөздің үшеуі де қатар, өзара жарылыстыра қолданып жүрген. Бұл айтылғандар «қыз, қырқын» сөздерінің бір-біріне синоним екендігіннің айғағы. Ал, қарапайым қазақтың қарабайыр түсінігінде «қыз» өте нәзік, бейқам, сүйкімді, сұлу, мөлдір, пәк ұғымдарымен түсіндіріледі. Өйткені, қыз баланың жас кезінде ойында, түйсігінде әдемілік пен сұлулыққа қызыққаннан басқа еш нәрсе болмайды. «Қызға қырық үйден, қала берсе қара күңнен тыю» [7,27] деп қызды қатты қадірлеп, сақтап, тіпті ауыл болып тәрбиелеген. Ол сондай пәк, бейқам. Оның дәлелін мына тіркестерден көреміз «Қыздың көзі қызарғанда»; The brains of a woman are in her curls (әйелдің сұлулығы бұйра бұрымында) [8,60]; A mother's wish is a daughter's duty (ананың тілегі қыздың арманы) [9,181]; Like mother, like daughter (қыз анасының бейнелі көшірмесі) мақалдарда қыздың арманы әдемі әшекей тақса, әдемі киім кесе, әдемі ойыншықтармен ойнаса, гүлдей құлпырып, майысып билесе, өлең айтса т.б. Қазақтың біртуар батыры Б. Момышұлы «Мен қанша батыр болсам да бөтен,

танымайтын елде бір сағат та тұрғым келмей қашамын. Ал, қыз болса танымайтын, көрмеген, жаңа ортаға бір өзі барып, елмен тіл табысып, ұрпағын өсіріп, сол елді сыйлап, өзін сыйлы ете де алатын жер бетіндегі ең батыр адам ол – қыз» – деп теңеу айтқан. Қыздың «келін» статусына өткен лингвомәдениеттанымдық бейнесін «қайтып шапқан жау жаман, қайтып келген қыз жаман»; «төркіні жақынның төсегі жиналмайды»; «төркінге сенгеннің төбесі тесік»; «төркін десе қыз төздейді, көкпек десе түйе төзбейді» [7,27]; a woman's place is any place she wants to be (әйелдің орны ол өзі таңдаған кез келген орын) [9,289]. Ал, XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырда көп қолданылатын «қызым саған айтам, келінім сен тыңда» [10,77] мақалы шаңыраққа келін болып түскен қызға сын айтудың жіңішке жолы деуге болады. Сонымен қатар, «қыз қонақ», «қыз өріс», «қыз жат жұрттық», «қыз ауылдың көркі» [11,542-543]; our girlhood determines our womanhood (қыздың сыпайылығы әйелдіктің дәлелі) [12,39] мақалдары астарында оларға деген құрметтің арта түскендігі сезіледі. «Қызы бардың көзі бар, ұлы бардың өзі бар», «бір жақсы қыз екі жаман ұлға татиды», «қыз өссе елге жұт, ұл өссе үйге құт» [11,544] мақалдары арқылы қазақ отбасында қыз баланың мәртебесінің артуымен қатар, кей кездері оларды ұлдардың деңгейімен теңестіру мәселесі байқалады. Бұл гендерлік саясаттың бір бөлігі болуы әбден мүмкін. «Әйел-Қыз» категориясын түйіндей келе, қазақтың паремиялогиялық дүние бейнесінде «ұл» және «қыз» микрофреймдері арасындағы өзара сабақтастық кең көлемде қарастырылып, «ұл әлемі» және «қыз әлемі» бір-бірімен тең дәрежеде жарыстырыла сипатталады. Оның дәлелін мына мақал ашады, «Қыздың баласы - қырғыздың (өзгенің баласы), өз қып тұрған анасы, Ұлдың баласы - өзінің баласы, жат қып тұрған анасы» паремиясында туыстық жақындықты жеті атадан қайыруға байланысты қалыптасқан қыздың баласын «жиен» деп жат санау, ұлдың баласын «ұрпақ жалғасы» деп өзіне санау дәстүрі көрініс табады. Жалпы көшпенділер дүниетанымында қалыптасқан ұғым-түсінік бойынша: қыз бала - ер азаматтың отын жағып, отауын тігу үшін, оның ұрпағын өсіріп, сол ұрпақтың бойына халықтың салт-дәстүрін дарыту үшін, яғни тәрбиелеуші болу үшін жаратылған жан [1,263].

«Әйел-Келін» категориясы. «Жақсы үйге келген келін келін болады, жаман үйге келген келін келсап болады» деген мақалды «Баланы бастан, келінді жастан» [7,28] деген мақалмен ұштастырып, бөтен елге, үйге келін болып түскен қыздың өмірінде, санасында және психологиясында көптеген өзгерістердің боларын байқауға болады. Осы тұста, «ата көрген оқ жанар, шеше көрген тон пішер» [7,28] мақалы осының дәлелі болмақ. Дегенмен, бөтен ортаға сіңіп кету қиынның қиыны. «Баланың өзі туғандай, келіннің өзі келгендей» [7,28] мақалда келіннің барған еліне сіңіп кетуіне көптеген кісілердің көмегі тиеді. Жаңа ортаға бейімделуге ененің сіңіретін міндеті көп. Ең алдымен жары, сосын ана-енесі, басқа да отбасының мүшелері болып көмектеседі. «Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» [7,28] демекші келінге кім жәй сөйлеп, бауырына баса білсе, сол кісіні келіннің жақсы көріп, сыйлап тұрары анық. Сонау ерте заманда «ұлың өссе үлгімен ауыл бол, қызың өссе қылықтымен ауыл бол» [7,28], marry you when you will, your daughter when you can (ұлыңды шамаң келген кезде үйлендір, қызыңды уақыты келген кезде ұзат) [8,164] деген қағидаға сүйеніп, ұл мен қызды кішкентай бала күнінен атастырып қоятын болған.

Қазақ ұғымында «келін» сөзі «қатын» сөзімен тең мағынада қолданылады. Осы тұста «бақа жарығы сумен, қатын жарығы ермен» деген мақалда әйел еркегімен сыйлы екенін ұғамыз. Әйел мен еркек бөлуге келмейтін біртұтас қоғам. Сондықтан «әйел» сөзі айтылған жерде «еркек» сөзі де қоса айтылады. Әйел бар жағынан еркекке тәуелді және олар бірін-бірі толықтырып отырады. «Жақсы қатын, жарым ырыс» [8,25]; a true wife is her husband's better half (нағыз әйел күйеуінің ең жақсы жартысы) [12,29] мақалы арқылы жоғарыда айтылған тұжырымдардың түйінін табуға әбден болады. Сонымен

қатар, «Еркек» пен «Әйел» концептілері арасындағы байланысты жүзеге асыратын фреймдік тармақтар ішінде «ата-ана», «ұл-қыз», «келін-күйеу», «ерлі-зайыпты» болып жіктеледі. Бұл тармақтардың әрқайсысы көшпелі өмір салты мен дала заңы қалыптастырған стереотиптік пайымдарға негізделген. Қазақтың қарабайыр түсінігінде еркектің қоғамдық-әлеуметтік мәртебесі әйелдің қоғамдағы отбасылық рөлінен жоғары. Әйел жаратылысынан еркектен төмен тұратын тұлға ретінде бағаланады. Сондықтан қазақ халқының санасында қалыптасқан стереотиптік образдар әйелге байланысты қолданылатын көптеген мақалдар бойына жағымсыз коннотация дарытады. Мысалы: «адам болар жігіттің жары өзіне лайық, керуен бастар жігіттің нары өзіне лайық»; «қыз еркем кестесімен көркем, ұл еркем өнерімен көркем»; «ақылды жардың ішінде алтын айдар ұл жатыр» [1,261].

Э.В. Севертянның этимологиялық сөздігінде «келін» түрік тілінің «gelin» сөзінен бастау алады, яғни «тұрмысқа жаңа шыққан» немесе «жас келіншек» деген ұғым беретінін айтады. Ал осы тұста ғалым В.В. Радлов «kelin» сөзіндегі «gel» деген «кел» етістігі, ал «-н» форматив деп түсіндіреді [13,17]. Ал, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «келін» сөзін 1) ұлдың әйелі, келіншегі. 2) інісінің, сондай-ақ жасы кіші басқа да ағайын-туысқандардың әйелі деп түсіндіреді. Бір сөзбен айтқанда, бөтен елден бөтен елге «келуші» адам деген ұғымды білдіреді. Ал, келін сөзінің келесі бір түрі «келіншек» сөзі 1) босағаны жаңа аттаған жас әйел; 2) жасы кемеліне келіп, толықсып тұрған жас әйел. Қазақ тұрмысында, елге келін боп түскен әйелді бірнеше жыл өткенде «келіншек» деп атай беретін дәстүр бар [3,291-327] –деп түсіндіреді.

Ал, енді ХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі мақалдар «келіні жақсы үйдің керегесі алтын»; «келінді қайынененің топырағынан жаратқан»; «жақсы келін қызыңдай, жақсы күйеу ұлыңдай»; «жақсы келін құрдасындай болар, жақсы ұлың сырласындай болар»; «келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» [11,292-294]; all brides are child brides in their mother's eyes (барлық қалыңдықтар аналардың көздеріне баласы кейпінде көрінеді); where there is not wife there is not home (әйелі жоқ жерде үй жоқ); who find a wife finds a good thing (кім әйел тапса, оның жақсы нәрсе тапқаны); woman is the key of the life's mystery (әйел өмір құпиясының кілті) [12,29-40]. Осы тұста, «әйел-келін» ретіндегі әлеуметтік рөліне байланысты дүниенің паремиологиялық бейнесінде «әйел-келін» микрофреймдік сипаттамаға «жақсы-жаман» антимониясына негізделген коннотация үстемеленеді. Яғни, қазақтың паремиологиялық дүние бейнесінің «Әйел-келін» микрофреймдік құрылымы астарындағы әйелге қатысты таным-түсініктердің көпқырлылығы «Әйел» концептісін қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесінің басты компоненттері қатарына көтереді [1,259]. Яғни, заман өте заманауи келіннің отбасындағы статусының жоғарылағанын, оған деген қамқордың, көзқарастың өзгеріп, жоғарылай түскені байқалады. Соңғы кездері ел арасында «келімізді қызымыздай көреміз» деген тіркестің көп қолданылуының себебі де осы болар.

«Әйел-Ана» категориясы. Әрбір шаңырақтың берекесінің символы ол –ана, оның дәлелі «жұмақтың кіті ананың табанының астында» – «heaven is under feet of mothers». Кез келген әйел «ана» статусына балалы болғанда ғана жетеді. Ғалым Г. Сағидолданың пікірі бойынша “Паремиологиялық дүние бейнесінің «Әйел-ана» макрофреймдік құрылымы тілдік моделдерді құрастыруда «ана» деген тектік ұғымға сүйенеді. Әйелдің табиғи аналық функциясы мен оның қоғамдағы әлеуметтік рөлі (отбасы-ошаққасы) бір-бірімен қиыстырылып, әйелден тілдік ұжым талап ететін мейірімділік, жұмсақтық, сұлулық, нәзіктік, төмендік, ізеттілік сияқты «әйел жанына» қатысты белгілерді «жүрек-сезім» концептуалдық модельдер шеңберінде жинақтайтыны байқалады. Олар «Әйел» концептісін сипаттайтын фреймдік тармақтарда ана бейнесі этникалық санада қалыптастырады деп қорыта келіп мына

мысалмен түйіндеп өтеді «ботасыз інген боздаса, баласы өлген ананың қайғы-шерін қозғайды» [1,252], ал ағылшын тілінде who takes the child by the hand takes the mother by the heart (сәбидің қолы мен ананың жүрегі бір); God could not be everywhere and therefore he made mothers (Құдай жер бетінде өз орнына ананы жаратқан).

Қазақтың ауызекі тілінде «ана» сөзі орнына «шеше» немесе «ене» сөздері де көп қолданылады. Бұл түсініктің бір ұшы қазақ халқының кейбір салт-дәстүрлерімен байланысты. Қазақтар ана тілі әлемінде, этнолингвистикалық сөздікте Шеше сөзі 1) балаларды дүниеге келтіретін ананың өз перзенттеріне туыстық қатысы; 2) жасы үлкен әйел кісіге жасы кіші адамдар тарапынан құрмет білдіре айтылатын қаратпа сөз. Оның «кіндік шеше, кіші шеше, нағашы шеше, өкіл шеше, шешей» деген түрлері бар. Ал, Ене сөзінің астары «ер азамат анасының келініне, қыз шешесінің күйеу баласына туыстық жақындығы» [3,324] деп түсіндіреді. Ана айтылған жерде әке де сөз болары анық. Оның дәлелі «әке тұрып ұл сөйлегеннен без, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без»; «ағайынның қадірін жалалы болғанда білесің, ата-ананың қадірін балалы болғанда білесің» [7,28-29]; ал, ағылшын тілінде to understand your parents' love you must raise children yourself (ата-ананың қадірін, балалы болғанда білесің) мақалдарының астарында кез келген ұрпақ ата-ананың орнын басушы, солардан алған тәрбиелерін қайталаушы екендігі сипатталады. Дейтұрғанмен, әке мен ананың өзара айырмашылығы ішінәра жіктеліп, тілде «әкелі жетім - арсыз жетім, шешелі жетім - ерке жетім»; «шешесі бар жетімнің басында тарақ пен қыл ойнар, шешесі жоқ жетімнің басында бит пен сірке ойнар» [7,28] деп суреттеледі. Ал, ағылшынша: There is only one pretty child in the world, and every mother has it (әрбір сәби өз анасына тәтті); a rich child often sits in a poor mother's lap (кедей ананың алдында әрбір сәби өзін бай сезінеді). Ананың балаға деген махаббаты әкенің мейірімінен де күдіретті.

Ал, ХХ ғасырдың ІІ жартыжылдығы мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі мақалдардың тілдік сипаты мынадай: «ананың көңілі қызында, қызының көңілі қызылда» [10,77]; «ана баласын арыстанның аузынан алар»; «ана жүрегі теңізден терең»; «ана жүрегі - өмір тірегі»; «ана мейірімі аспаннан да шексіз»; «ананың махаббаты ажалды да жеңеді»; «анасыз өмір, сөнген көмір» [11,144-148]; a mother can take care of ten (etc) children, but (sometimes) ten children cannot take care of one mother (бір ана он балаға қамқорлық жасай алады, бірақ (кейде) он бала бір анаға қамқорлық жасай алмайды [9,181]. Барлық мақалдың мағынасы баланың өн бойындағы әдептілігі, жан дүниесінің сұлулығы ана сүті мен жүрегінің жылуды арқылы беріледі. Адамға ең жақсы қасиеттер ананан беріледі.

Қазақ лингвомәдениетінде «Ана» сөзі жермен, тілмен байланысады. «Тіл» тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол тұтас ұлт пен халықтың өткен тарихы, бүгінгі өмірі мен келешегі. Ұлттың салт-дәстүрін, дүниетанымдық ерекшелігін, рухани мәдениетін ұрпағына беріп, жинақтап, жалғастырып отыратын құрал. Ал, «Жер-Ана» дейтін себебіміз жер бетінде өмір сүреміз, бар байлықты жерден аламыз. Жерден жаратылып, сол жерге қайта енеміз. Оның дәлелін мына мақалдардан көреміз «ана тілің алпыс тілге татиды»; «ана сүті бой өсіреді, ана тілі ой өсіреді»; «ана тілі бәріміздің анамыз, өйткені ол ұлтымыздың анасы»; «Атамекен - анаң екен, қысылғанда панаң екен»; «Жер - ана, Ел – бала».

Нәтижелер. ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында қазақ және ағылшын тілдерінде жарық көрген А. Баржақсыұлы, А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханұлының «Мың бір мақал, жиырма үш жоқтау»; Ж. Кейкіннің «Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері», М. Шәріпханұлының «Қазақтың мақал-мәтелдері» мен М. Schipper «Never marry a woman with big feet: Proverbs about Woman around the World», Ch.C. Doyle, W. Mieder, R.F. Shapiro «The Dictionary of Modern Proverbs» еңбектердегі «Әйел» болмысына қатысты айтылған және мағыналық тұрғыдан бір-біріне сәйкес келетін екі тілдегі мақал-мәтелдер салыстырылды. Олардың әрбір категориясына жеке тоқталар болсақ, «Әйел-Қыз» категориясы бойынша қазақ тілінде 14 мақал-мәтел, ағылшын тілінде 5 мақал-мәтел;

«Әйел-Келін» категориясы бойынша қазақ тілінде 15 мақал-мәтел, ағылшын тілінде 6 мақал-мәтел; «Әйел-Ана» категориясы бойынша қазақ тілінде 12 мақал-мәтел, ағылшын тілінде 7 мақал-мәтел. Жалпы сандық есебі бойынша қазақ тілінде 41, ағылшын тілінде 18, барлығы 59 мақал-мәтел қолданылып, нәтижесінде «Әйел» болмысын ашатын мақал-мәтелдер қазақ тілінде ағылшын тіліне қарағанда ауқымды екендігі анықталды.

Қорытынды. Мақалада «әйел-қыз», «әйел-келін» және «әйел-ана» категорияларының екі дәуірдегі мақалдарын салыстырылып, қорытынды жасалды. XX ғасырдың бас кезіндегі мақалдардан қызды еркін, еркелетіп өсірумен қатар, тәртіп қатал болған. Уақыт өте XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың бас кезінде қазақ отбасында қыз баланың мәртебесінің өскенімен қатар кей кездері оларды ұлдармен тең көрген. Бұл да гендерлік саясаттың нәтижесі болмақ.

Келін - XX ғасырдың бас кезінде өз басында билігі жоқ, біреуге тәуелді, бөтен елден, бөтен елге келуші және көп сынға түсуші «әйел» деп танымыз. Ертеректе «келін» ешкімге, ешқашан, еш жерде пікірін ашық айта алмайтын, тек «орындаушы» деген статусқа ие болды. Ал, XX ғасырдың II жартысы мен XXI ғасырдың бас кезіндегі мақалдардан келіннің қоғамдағы орны жоғарылағандығы белгілі. Бұндай нәтиже елдің әлеуметтік, білімі жағдайының жоғарылауымен сабақтасады. Қыздардың білім алып, ер азаматтармен бір салада қызмет жасауы, ел арасында ойларын ашық жеткізулері гендерлік саясаттың дамуы мен қазақ елінің тәуелсіздігінің нәтижесі.

«Ана» статусына келгенде ұлтына, тіліне, дініне қарамастан барлық «ана» бірдей дәрежеде деуге болады. Барлық халықтар үшін ананың атқаратын қызметі де бірдей. Ол қай заманда болса да еш өзгеріске түспейтін, өз құнын жоғалтпайтын, қызметін бір дәрежеде атқаратын жандар болып табылады. «Қыз» және «келін» статусының тілдік сипаттарында қандайда бір өзгерістер байқалғанымен, «ана» статусынан еш өзгеріссіз қалғаны анықталды.

Әдебиеттер

1. Сағидолда Г.С. Түркімоңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 304 б.
2. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – Москва: Индрик, 1995. – 512 с.
3. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. – 784 б.
4. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
5. Қасымова С.Қ. Сан компоненттері мақалмәтелдердің ұлттық мәдени негізі: фил.ғыл.канд.дисс. – Астана, 2009. –141 б.
6. Қайдар Ә. Халық даналығы. –Алматы: Толағай Т, 2004. – 560 б.
7. Баржақсыұлы А., Байтұрсынұлы А., Бөкейханұлы Ә. Мың бір мақал, жиырма үш жоқтау. – Алматы. 1993. – 96 б.(тұлнұсқа Мәскеу қаласы, Ұлттық комиссариаты қарауындағы Күншығыс, 1923. – 96 б.)
8. Schipper M. Never marry a woman with big feet: Proverbs about Woman around the World. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 70 p.
9. Doyle Ch.C., Mieder W., Shapiro R.F., The Dictionary of Modern Proverbs. – New Haven and London: Yale University Press, 2012. – 308 p.
10. Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері. Алматы: Өлке баспасы, 2002. – 448 б.
11. Шәріпханұлы, М. Қазақтың мақал-мәтелдері. Астана: Мастер По.ЖШС, 2011 – Т2. – 574 б.
12. Kershchen, L. American proverbs about women: a reference guide. – Westport, Conn: Greenwood Press, 1951. – 197 p.
13. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (В,Г,Д). Москва. – Издательство Наука, 1978. – 392 с.

Г.А. АБДИМАУЛЕН,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Н.М. КОКИШЕВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана Казахстан

**ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В
ТРИАДЕ «ЯЗЫК-КУЛЬТУРА-ОБЩЕСТВО» (НА ПРИМЕРЕ
КАЗАХСКИХ/АНГЛИЙСКИХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ)**

Аннотация. Статья посвящена фразеологизмам и пословицам, раскрывающим образы «кыз-келин-ана», связанные с концептом «женщина». Целью статьи является лингвокультурологическое рассмотрение семантической структуры фразеологизмов применительно к концепту «женщина». Национально-культурная специфика восприятия образа мира казахским народом берет свое начало от концепта «женщина». Актуальность статьи заключается в семантико-структурном, этнолингвистическом, когнитивном исследовании фразеологических выражений, раскрывающих образ женщина в языкознании. Описывается национальный характер общего концепта «женщина» зафиксированного во фразеологических фрагментах картины мира казахского народа, в триаде «Язык-Культура-Общество», определяются его значение и особенности. В казахском и английском языках в качестве материала статьи использованы словосочетания, образующие концепт «женщина», в зависимости от возраста, места и социальной роли женщины. В статье используются словосочетания, формирующие понятие «женщина» в зависимости от возраста, места и социальной роли женщины в обществе в казахском и английском языках. В казахской ментальностей языковая картина слова женщина берет свое начало в образе «кыз». Этапы эволюционного развития слова «кыз» в рамках этапа пословиц «кыз-келин-ана» даны на казахском и английском языках. Они взяты из работ, опубликованных в конце XX начале XXI века, сравниваются друг с другом, раскрывают языковую картину образа «кыз-келин-ана», обобщают результаты статьи. Семантические сходства и различия фразеологизмов и пословиц в двух языках, степень родства которых далека, систематизируются на основе сравнительного метода.

Ключевые слова: пословица, фразеологизм, концепт, образ, лингвокультурология.

G.A. ABDIMAULEN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

N.M. KOKISHEVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

**LINGUISTIC CHARACTER OF THE CONCEPT «WOMAN» IN THE TRIAD
«LANGUAGE-CULTURE-SOCIETY» (ON THE EXAMPLE OF KAZAKH/ENGLISH
PAREMIOLOGICAL UNITS)**

Abstract. The article is devoted to phraseological units and proverbs that reveal the images of «kyz-kelin-ana» related to the concept of «woman». The purpose of the article is a linguistic and cultural consideration of the semantic structure of phraseological units in relation to the concept of «woman». The national and cultural specificity of the perception of the image of the world by the Kazakh people originates from the concept of «woman». The relevance of the article lies in the semantic-structural, ethno linguistic, cognitive study of phraseological

expressions that reveal the image of a «woman» in linguistics. The national character of the general concept of «woman», fixed in phraseological fragments of the picture of the world of the Kazakh people, is described in the triad «Language-Culture-Society», and its significance and feature are determined. The article uses phrases forming the concept of «woman» depending on the age, place and social role of a woman in society in Kazakh and English. The linguistic picture of a woman originates in the image of «kыз» in the Kazakh worldview. Therefore, the stages of the evolutionary development of the word «kыз» within the framework of the stage «kыз-kelin-ana» proverbs are given in Kazakh and English. They are taken from the works published at the end of the 20th-the beginning of the 21st century, compared with each other, reveal the linguistic picture of the image of «kыз-kelin-ana», and summarize the article. Semantic similarities and differences of phraseological units and proverbs in two languages, the degree of kinship of which is far, completely different in origin, are systematized on the basis of the comparative method.

Keywords: proverb, phraseology, concept, image, linguo-culturology.

References

1. Sagidolda G.S. Turki-mongol guniebeinesining tildik fragmentteri [Linguistic fragments of the Turkic-Mongolian picture of the world] – Astana:Saryarka baspasy, 2011. – 304 p.
2. Tolstoi N.I. Iyazik i narodnaya cultura [Language and folk culture] Ocherki po slabiyanskoi mifologii i ethnolinguistike. – Moskva: Indrik, 1995.– 512 b.
3. Qaidar A. Qazaktar ana tili aleminde [Kazakhs in the Native Language World] (ethnolinguistikaliq sozdik) Adam. – Almaty: Daik-Press, 2009. T.1. – 784 b.
4. Ter-Minasova S.G. Til zhane madenietaraliq kommunikasiya [Language and intercultural communication] – Almaty: Ulttiq audarma burosy, 2018. – 320 b.
5. Qasimova S.K. San comonentti maqal-matelderding ulttiq madeni negizi [National cultural basis of numerical proverbs and sayings]: filol.gylym.kandid.diss. – Astana, 2009. – 141 b.
6. Qaidar A. Haliq danaligy [Folk wisdom] – Almaty: Tolagai T, 2004. – 560 b.
7. Barzhaqsilyu A., Baitursynuly A., Bokeihanuly A., Myng bir maqal, zhiyrma ush zhoktau [One thousand and one Proverbs, twenty-three lamentations]. – Almaty. 1993. – 96 b.
8. Schipper M. Never marry a woman with big feet: Proverbs about Woman around the World. – New Haven and London: Yale University Press, 2003. – 70 p.
9. Doyle Ch.C., Meider W., Shapiro R.F., The Dictionary of Modern Proverbs. – New Haven and London: Yale University Press, 2012. – 308 p.
10. Keikin Zh. Qazaqtyng 7777 maqal-matelderi [7777 Kazakh proverbs and sayings]. Almaty: Olkebaspasy, 2002. – 448 b.
11. Shariphanuly M. Qazaqtyng maqal-matelderi [Kazakh Provebs]. Astana: Vaster Po. ZhShS, 2011 –T2. – 574 b.
12. Kerschen L. American proverbs about women: a reference guide. – Westport, Conn: Greenwood Press, 1951. – 197 p.
13. Sebotiyan E.D. Etimologisheski slobar turkskih iyazikov [Etymological Dictionary of Turkic Languages] (B,G,D) Moskva. – Izdatelstbo Nauka, 1978. – 392 s.

Автор туралы мәлімет:

Әбдімәулен Гүльмира – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Абдимаулен Гүльмира – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Abdimaulen Gulmira – Ph.D student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Кокишева Назерке Магазқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Кокишева Назерке Магазовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Kokisheva Nazerke Magazovna – candidate of Philological Sciences, Docent of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Г.Ш. БЕКЕНОВА Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: gulnara_bekenova@mail.ru)**ОНОМАСТИКАДАҒЫ НОМИНАЦИЯЛЫҚ СИПАТ**

Аңдатпа. Бүгінгі күні атаудың шығу тегін анықтау, олардың семантикасын ажырату – топономастиканың алдында тұрған қиын да күрделі мақсаттардың бірі. Ерте дәуір, кешегі күн өміріне көз салғысы келген ғалымдар, өлкетанушылар, тіпті әуесқойлар топонимикалық фактілерге үңіледі, олардың этимологиясын талдап, жергілікті атаудың мағынасын ашуға тырысады. Топонимияның әр саласы әртүрлі деңгейде зерттеліп келеді. Қазіргі таңда топонимнің, соның ішінде субстратты топонимнің семантикасын ғылыми тұрғыда негізделген әдістемені әзірлеу қажеттігі зор. Мұндай әдістеме топонимдердің жалпы, жалқы ерекшеліктерімен қатар әр территориядағы, әр тілдік топонимдер семантикасын жан-жақты зерттегенде ғана жасалуы мүмкін екендігі ескеріліп, аталған мақалада объектінің сын-сипатын көрсететін гидронимдерге назар аударылады. Сондай-ақ, судың сапасына, түсіне, гидрообъектінің формасына, сыртқы пішініне және өсімдік, жан-жануарларға т.б. ерекшеліктеріне байланысты ортақ семантикалық модельдер тобы анықталады. Бұл ортақтастық халықтардың ұлттық, тілдік өзгешеліктерімен қатар, адамға гидрообъектінің тигізер пайдасын ескеріп, өзінің тұтынушылық қабілетін қанағаттандыруды басты номинация сыны етіп алатынын көрсетеді. Мақалада Қазақстанның жер-су атауларының жинақтау, оларды реттеу, тарихи атауларды қалпына келтіру, аймақтық атаулар сөздіктерін шығару сияқты топонимиканың теориялық және қолданбалы мәселелері – қазақ тіл білімінің өте күрделі мәселелерінің бірі екеніне назар аударылады.

Түйін сөздер: ономастика, топонимия, география, гидроним, жер-су, сын есім, төрт-түлік мал, биотомонимдер.

Кіріспе. Қазақ географиялық атауларының семантикасын талдау және осы аспекте басқа тілдер материалдарымен салыстыру үшін барлық тілдерде бірдей бөлініп, салыстыратын анализ бірлігі қажет (единица). Мұндай бірлік ретінде номинация тәсілін атауға болады. Бұл терминдер тіл білімінде жаңа емес, ол жөнінде топонимдерді талдауға арналған көптеген ғылыми еңбектерде де, жалпы есімдерге байланысты да айтылып жүр. Дегенмен, олардың, әсіресе, «номинация сипаты» мағынасындағы «номинация принципі» терминінің қолдануындағы жіктеуде кейбір белгісіздіктерді атаған жөн.

Н.Б.Ковалеваның пікірінше, бұл ұғымдарды ажырату керек. Объектінің ең жалпы сипаттары мен қатысын білдіретін ірі бірлік номинация принципі. «Принцип номинации – неязыковое явление и обуславливается неязыковыми факторами: классом, свойствами, реальными свойствами, самого объекта, а также социально-экономическими и политическими условиями» [1, 133] – дей отырып, ол номинация принципін жергілікті тұрғындардың ұлттық, тілдік ерекшеліктеріне бағынбайтын универсалды категория ретінде қолданылу мүмкіндігін айтады. Сонымен қатар, автор аталушы объектпен сөз арасындағы негізгі бағытты номинация принципі деп түсіндіреді. Номинация принципінен тар ұғымдағы номинация сипатын (сынын) ажырату керек. Мазмұны жағынан номинация сыны – атаудың ішкі формасы, топоним жасаған алғашқы апеллятив мағынасы; сонымен қатар номинация сыны да өз

қолданылуын номинация тәсілі айқындайтын әртүрлі тілдік құралдар арқылы іске асуы мүмкін.

Номинацияның негізгі үш принципін (адаммен байланыс, басқа объектпен байланыс және объект сыны) атап, бөлу адамның ойлау қабілетіне тән қатынас категориясына (алғашқы екі принцип) және объектінің ерекшелігіне (сын-сипаты) негізделеді. Осы адам ойлау қабілетімен тығыз байланыс аталған принциптердің универсалдығын қамтамасыз етеді.

Әр халықтың экономикадағы, мәдениеттегі, әлеуметтік қарым-қатынастағы айырмашылықтарына қарамай, географиялық объекттерді атауда номинация бағыттары бір-біріне ұқсас келеді. Объектінің адамға қатысы және оның басқа объекттерге қатысы бірнеше себептермен әртүрлі номинация принциптернегізінде қолданылуы мүмкін. Сол себептердің бірі – географиялық шындықтың (реалий) адам өмірімен тығыз байланысы, шаруашылықтағы атқаратын маңызды ролін байқай аламыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Географиялық терминдердің топоним құрамында кездесу жиілігі жайлы ғылыми еңбектерде айтылып жүр. Оларды жергілікті географиялық терминдер, индикаторлар, номенклатуралық, халықтық жалпы терминдер деп әртүрлі атайды. Бұл жөнінде А.Реформатский «терминология» және «номенклатура» сөздерін синонимдес деп географиялық әдебиеттерде шатастырып алады дейді. Мұндай шашыраңқылық географиялық номенклатура терминдеріне қатысты байқалады. Оның ойынша, географиялық номенклатура мағынасы терминологияға қарағанда кеңірек «неисчислима и более номинативна, чем географическая терминология». Географиялық объектілер типологиясын қалыптастыру үшін Б.Серебренников индикатор сөзін қолданылады. Ғ.Қоңқашпаев оларды халықтың географиялық терминдері [2, 25] – деп атайды. Түркі топонимиясында географиялық терминдер атаудың ажырамас бөлігі екенін ғалымдар дәлелдеген. Оның ойынша, түркі тілдес халықтарда тау, сай, өзен, көлдердің әр ұсақ белгі детальдарында басқа халықтарда кездеспейтін өіндік жеке терминдері болады.

А.Әбдірахманов терминдер жер бедерінің геоморфологиялық құрылысын, объектінің ұсақ белгі сындарын топоним сипаты ретінде дәл береді [3, 44] – дейді.

Осы жұмыста географиялық терминдердің жеке топонимиялық бірлік ретінде қолдану жиілігі қарастырылады.

Жиі кездесетін топонимиялық қолданымдағы географиялық терминдер: сор, теңіз, қопа, саз, тұз, шалқар, томар, бұлақ, сай, құдық. Солтүстік Қазақстанда (Павлодар облысы) кездесетін гидрообъектілерде ажыратуда В.Попова терминдерді үлкен алты класқа бөліп қарайды [4, 161]. О.Султаньяев әр детерминативтің өзіндік спецификасы бар дей отырып, «көл» мағынасын беретін терминдерді дара синонимдік қатар құрайды [5, 21] - дейді.

Бақылау мен талқылау. Қолдану жағынан өте жиі кездесетін «судың дәмін» білдіретін семантикалық модельдер тобы бар. Бұл семантикалық типтің «ащы» моделі 33 рет әртүрлі мәселен, Ащыкөл түрінде – 16 рет, Ащылыкөл – 4 рет сияқты атауларда кездеседі. Сонымен бірге өзен, бұлақ, сор, құдық сияқты гидротерминдермен қатар келеді. Мысалы, Ащысор көлі (Қост.обл.), Ащыбұлақ (Ақм.обл), Ащықұдық, Ащысу өені (Қулыкөлге) құяды. Модельдің таралу территориясы үш облыс өңіріне біркелкі емес, мысалы, тек ащы көлдердің өзі ғана негізінен қазіргі Ақмола облысында шоғырланған. «В Восточной части (бұрынғы – Г.Б.) Кокчетавской и Акмолинской областей и в центральной части Кустанайской области преобладают соленые озера и соры» [6, 56]. Демек, модельдің таралу ареалы дала және жазық зонасына сәйкес. Бұл зонада орманды аймаққа қарағанда сортаң томарлы жерлердің көп болуы көлдердің тұздануына әкеліп соғады. Дала, орманды жазық ландшафтында тұщы ас суының халық үшін маңызы зор және көлдер суының тұзды-ащы және тұщы суларға бөлінуі

жергілікті тұрғындар үшін өте қажет. Көл-өзен аты тұтынушыға бірден суының құрамы, ащы-тұщылығы жөнінде хабар береді. Келесі «тұзды» моделінің де жиі кездесуі осы номинация сындармен түсіндіріледі.

«Тұзды» моделі әртүрлі гидротерминдермен, соның ішінде көбіне көл терминімен тіркесіп 7 рет кездеседі: Тұздыкөл (Ақм.обл). Модельдің көл терминімен жиі қолданылуы, көлдің басты сипатын береді. Мәселен, сорлар, әдетте, тұзды, түбі торта болып келеді, ал көл сулары тұщы, тұзсыз, мөлдір болуы да мүмкін. Бұл жерде термин бойында да сипаттық қасиет барын айтқымыз келеді. Осы қатарға Қоржынкөл атауын да жатқызамыз. Қоржын сөзінің мағынасын қазақ тілі емес, моңғол тілінен ашуды көздеп, хужур/ху/д-жир/гуджир «солончак», «солонец» -сор, сортаң – (Соркөл, Сортаң көл) деген, моңғол-қалмақ сөзімен байланыстырдық. Гидронимді үй тұрмысында қолданылатын уақ-түйек зат салуға арналған қоржынға (переметная сумка) ұқсатып қойылған, екі көлге берілген атау деп ашатын гипотезалар да бар. Алайда, қоржыннан басқа тұрмыс заттарының бірі де (мәселен, торсық, аяққап, доба т.б.) гидрообъектілер номинациясына қатыспайды және қатар келген екі көлге Қоскөл, Қатар көл сияқты атаулар беретінін жоғарыда айттық. Сондықтан Қоржынкөл атауының негіне «сор, сортаң» мағынасындағы моңғол сөзі дәйек болып, көлдің ауыз суға жарамсыздығын және геоморфологиялық ерекшелігі басқа тіл арқылы болса да, номинация сыны ретінде қолданылған.

Бұл екі модельге қарама-қарсы мағынадағы «тұщы», «тұзсыз» модельдері қазақ материалдарында кездеспеді, біра, біздің ойымызша, суы тұщы, ішуге жарамдыобъектілер «суат» моделі арқылы аталған. Суат – мал су ішетін жер; қыс айларында мұз үстінен мал суғаруға әдейі ойылатын шұңқыр деп алсақ, суат терминінде өзіндік ақпарат бар. !Суат» моделі Суатукөл атауында 3 рет кездеседі. Суат көлі (Солт.Қаз.обл.)

Өзен-көл суының «ауыз суға, ішуге жарамды-жарамсыздығы» бұл семантикалық типтің басты номинация сыны болып саналады, сондықтан қолдану жиілігіне қарай аталған номинациясының семантикалық универсалдық деп тұжырым жасауға әюден болады.

Судың дәмін білдіретін семантикалық типтен кейін, кездесу жиілігі жағынан екінші орында судың түсін сипаттайтын, «түстік» семантикалық тип тұр. Көл-өзен атауларында, жалпы топонимияда, объектілердің «түстік» атаулары кеңінен қолданылады. Өңір гидрообъектілерінің «түстік» палитрасы қара, ақ, қызыл, қоңыр, сары, көк, боз, ала түстерімен беріледі және мұндай атаулар объект түсін шартты түрде береді. Гидронимиядағы «түстік» атаулар жайлы топонимикада көп айтылып жүр. Біздің ойымызша, бұл пікірлерді тұйық суға қатысты, ағын суға қатысты деп екіге бөліп қарастырған жөн сияқты. Көбіне талдауға, пікірталасқа түсетін «түстік» ағын су-өзен атаулары, тұйық су, көл атауларына келгенде, «түстік» сөздер өз мағынасын сақтайды.деген ойды дәл осы түрінде ғалымдар еңбектерінде кездестірсек те, талдау барысында «түстік» атаулар көлдің түсін білдіреді деген тұжырымға елуге болады. Дәлел ретінде түстердің көл терминдерімен тіркесу және қайталану жиілігін келтіреміз.

Жиі кездесетін «қара» моделі әртүрлі гидротерминдермен тіркесі 51 рет кездеседі. Терминдердің қара моделімен тіркесу қабылеті біркелкі емес. Мәселен, сор терминімен 22, томар -6, көл – 6 рет қатар келіп, тұйық судың пайда болуы, қоректенуі жайлы ақпарат береді. Топонимикада Қаракөлдер жер асты суларынан пайда болып, түбі лай-батпақты, суы мөлдір емес тұзды сортаң көлдер екені белгілі. Олар алыстан қарақошқылданып көрінеді. «Қара» моделінің сор терминімен тіркесу белсенділігі де оның гидрографиялық ерекшелігімен, түбінің тартпа, лай, батпақты болуымен байланысты.

Осы семантикалық тип аясында қарама-қарсы «ақ» моделі қолдану жиілігі жағынан «қара» моделінен азырақ. Көл терминімен – 12 рет,+ суа – 3 рет, сор терминімен бір рет, ал томар, тұз, қопа терминдерімен мүлде тіркеспейді. «Ақ» моделінің бұл тіркесу ерекшелігі оның топонимикадағы семантикасымен байланысты деп ойлаймыз. Ақкөлдердің суы мөлдір, тұнық, жағалауында құмы ақшыл болып келеді. Күнделікті өмірде, шаруашылыққа жарамды әрі пайдалы, ауласа балығы бар, шомылса суы мөлдір, таза көлдерді халық Ақкөл деп атайды. Сонымен көл терминдерімен тіркесекелгенде қара, ақ модельдері өзінің түстік мағынасын сақтайды.

«Қара», «ақ» модельдерінің су терминімен қатар қолданылатын өзендер атауы жалпы Қазақстан территориясында баршылық. Бұл гидронимдер жайлы ғалымдар өз еңбектерінде көп айтып жүр.

а) ағынсыз су, сортаң, жаз айларында өзендердің тартылуынан пайда болатын көлшіктер; ә) бұлақтан бастау алатын өзен деген анықтамаға тоқталамыз. В.Попова өз еңбегінде Ақсу, Қарасу гидронимдерін географиялық термин-индикатор [7, 111] деп қарайды. Бұған бізде келісеміз, өйткені жеке гидроним ретінде Қарасу 7 рет, ал апеллятив орнында (постпозицияда) 4 рет кездеседі, мысалы, Қыздың қарасуы өзені (жоғалып кетеді), Манккқрасу өзені, Қанқарасу өзені екеуі де Жаман Қон өзеніне құяды. Ащықарасу өзені – Қалибек көліне құяды. Сол сияқты Ақсу гидронимі де (2 рет) кездеседі (Итемен, Қалибек көлдеріне құяды). Қазақстанның басқа аймақтарында (Шығыс және Оңтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында) Ақсу, Қарасу гидронимі көп болғанымен, біздің өңірде қолдану жиілігі аз. Бұл құбылысты солтүстік аймақтың гидрогеографиялық ерекшелігімен, ағын судың (Есіл өзені мен оның салаларынан басқа) аздығымен түсіндіруге болады.

«Түстік» семантикалық типтің жиі кездесетін моделінің бірі – ала (18 рет). Топонимдік қолданымда көл (17), сор (1) терминдерімен қатар келеді. Е. Қойшыбаев: «Ала-көл (түркі-моңғол) «ұлы көл» немесе (сөзбе-сөз) одан көнелеу «тау көлі» деген мағынаны береді деп жазады» [8, 30]. Біздің ойымызша, атау көл суы түсінің біркелкі емес, құлпырмалы болуына байланысты. Көл суы бір тұста шымқай көк мөлдір болып жатса, басқа жерінде сарғыш түсті ботала болып жатады. Жалпы, қазақ бір түстің сәл солғындау реңімен қатар келсе, «ала» сөзін қосып айтады, мысалы, сары ала жапырақтар, көк ала сиыр т.б.. Сондықтан номинация негізіне объект түсінің өзгеруі басты сын ретінде енген деп ойлаймыз.

«Қызыл» моделі өңір гидронимдерінде 16 рет кездеседі. Оның ішінде 13 рет көл индикаторларымен 3 рет өзен терминдерімен қатар келеді. Қызылсу – Есіл өзенінің саласы, Қызылқай өзені Шұрабай Нұра өзеніне құяды, Қызыл көлі – Ақм.обл., Қызылсор көлі – Ақм.обл., Қызылкөл – Қост.обл. Кейбір ғалымдардың айтуынша, «қызыл» гидронимдік қолданыста заттың түсін емес, ауыспалы мағынада «терең емес, тайыз» өзен-су, көлді білдіреді (В.Никонов, Е.Қойшыбаев), ал енді біреулерітура мағынасында «өзен-көлдердің ери бастаған кезде бетіне шығатын су» деп алып, гидрообъектінің пайлда болу ерекшелігіне сілтеме жасайды.

Солтүстік өңірде кездесетін «қызыл» модельді гидронимдерді талдай келе, бұл атау объектінің түсіне, яғни жағалауы қызғылт ұсақ тасты болуына қарап қойылады деген тұжырым жасауға болады. Сонымен бірге «тайыз, терең емес көл» сынын да жоққа шығаруға болмайды. «Қызыл» моделі басқа гидротнрминдермен қатар қалқ индикаторымен де қолданылады. Қалқ – жауын-шашыннан соң тақыржерге іркілген су анықтамасына жүгінсек, Қызықалқ атауы терең емес, тайыз көл су мағынасына сай келетін сияқты. Өйткені жауын-шашыннан терең көл пайда бола қоймас.

Келесі «түстік» гидронимдер «сары» моделімен байланысты. Көл, қопа, бұлақ, өзен, су терминдерімен 13 рет кездеседі. Мұдай атаулар негізінде заттың түсі «суы сарғыш, лай» номинация сыны ретінде алынған.

«Сары» моделі қатысқан атауы бар гидрообъектілер негізінен тайыз, аз сулы болып келеді, сондықтан өзен-көл суының реңкі түбіндегі саз-батпақтың түсіне сай қабылданады. Мысалы, Сарыөзек өзені – Есілдің саласы, Жолдыбай көліне құяды. Сарыкөл – Қост., Ақм. обл., Сарықопа көлі – Қост.обл. Жиілігі жағынан шағын, аз қолданылатын келесі «түстік» модельдер: боз -6, қоңыр – 4, шұбар – 2, көк – 1. Мысалы: Бозкөл – Қост.обл., Бозшасор көлі – Ақм.обл., Бозшакөл – Қост. Обл., Қоңыркөл – Ақм.обл., Қоңырөзені Аршалы өзеніне құяды, Қоңырсу өзені – Есілдің оң саласы, Шұбаркөл – Қост., Солт.Қаз. обл. Жалпы осы өңірдегі «орыс» гидронимдерімен салыстырғанда, «түстік» модельдер түркі (қазақ) атауларда кеңінен жұмсалады. Табиғаттағы жеті түстің бәрі дерлік (ақ, қара, сары, боз, қоңыр, көк) гидроним жасауда жоғарыда талдағандай белсенді қатысуы олардың түпкі негіздегі мағынасының (заттың түсі) сақталуынан ба деген ой туады. Дегенмен де адам баласы айналасын түрлі реңктерде қабылдап, түстік атаумен белгілеу заңды.

«Судың иісіне» байланысты қойылған семантикалық тип құрамында модельдер саны аз және жиілігі жағынан да көп емес. Мәселен, «сасық» моделі көл, қопа, сор терминдерімен қатар 7 рет, мысалы, Сасық көлі, Сасыққопа көлі – Ақм.обл., Сасықкөл – Ақм., Солт.Қаз., қост. Облыстарында кездеседі. Саны жағынан аз болғанымен, мұндай атаулардың пайда болуы заңдылық. Суда, оның табиғи құрамында иіс болмайды, алайда түбіндегі, жағасындағы органикалық қалдықтардың шіруінен немесе көлде арасан су (минерал) көзінің болуы суда иістің пайда болуына әкеліп соғады. Судың түбінде және жағасындағы аноэробты үрдісті, яғни сасық газ-метанның (CH₄) шығуын «сасық» моделі дәл атайды. Әдетте, сасық сулар ауыз суға жарамсыз және шаруашылықта да өте сирек қолданылады, яғни бұл номинация сынының тұрғындар үшін ақпараттық маңызы бар. «Судың дәміне» байланысты қойылған семантикалық типте басты номинация сыны судың «жарамды, жарамсыз» сыны болатынын жоғарыда айттық. Адам кез келген затты көру(көз), иіскеу (мұрын) және дәм түйсіктері арқылы қабылдайды. Сондықтан «судың иісіне» байланысты семантикалық тип сынын да судың жарамсыз сыны деп бөлеміз, тек бұл жолы атау мұрын жолдарының қызметі арқылы қойылады.

Нақты бір рельефпен байланысты номинация сыны «терең», «жалпақ» модельдері арқылы беріледі. «Жалпақ» номинация сыны көл маңайына қатысты жер бедерін және көл түбінің рельефін көрсетеді. «Жалпақ» моделі зерттеу аймағында 4 рет кездеседі. Бұл модель кей жағдайларда «терең» моделіне қарсы мағынада қолданылады, себебі «тайыз» моделі бұл өңірде гидрономинацияға қатыспаған. Тереңкөл атаулары суы әжептәуір терең немесе терең емес, бірақ түбі шұңқырлы, ойлы көлдерге беріледі. Қазақстанның солтүстік өңірінде терең көлдер көп емес, өйткені көлдердің көбі суффузиялық ойыстарда пайда болады.

Біздің ойымызша, «жалпақ», «терең» модельдері көлдің көлемімен де байланысты. Модельдер көлемі жағынан кіші және орталау көлдерге қатысты қолданылған, ал үлкен көлдерді бұл модельдер арқылы сирек атайды. Әдетте, үлкен көлдер терең келеді, сондықтан олар үшін терең сыны дифференциалдық сын болып саналмайды. Көлемі кіші көлдердің тереңдігі - алуан түрлі, сол себептен терең номинация сыны бір объектіні ерекшелеу үшін қолданылады. «Терең» моделі Тереңкөл, кейде Тарангүл түрінде (орыс тілінде фонетикалық адаптациялау) 4 және 2 рет Ақм., Қост., Солт.Қаз. облытарында кездеседі.

Гидрообъектілердің маңызды номинациялық сынының бірі «объект формасын» білдіретін семантикалық тип «ұзын», «шолақ», «дөңгелек», «жалпақ», «келте» модельдері арқылы іске асады. Ең жиі кездесетін семантикалық модель – ұзын (26 рет). Ұзынкөл атауы зерттеу аймағында 12 рет кездеседі, мәселен, Ұзынсор – Ақм., Қост.обл., Ұзынмар – Солт.Қаз.обл., Ұзынмый көлі – Қост.обл. Антонимдік мағынадағы келте, шолақ, шолақ, қысқа (мүлде кездеспейді) сын есімдерінің кездесу жиілігі аз. Мәселен,

шолақ – 4 рет, келте -1 рет қана ұшырасты. Шолаққопа көлі –Қост.көлі., Шолақөзек өзені – Ақм.обл., Шолақсу өзені, Келтесу өзені (екеуі де жоғалып кетеді).

Келте, ешқайда құймай, айдалаға сіңіп жоғалып кететін өзенді мұқыр деп атайды [8, 29]. Аталмыш «мұқыр» моделі көптеген тілдерді, тіптен тұңғыс –маньчужур тілдерінде кең тараған. О.Молчанова өз сөздігінде оның бірқатарын келтіреді, мәселен, ойрат, алтай тілдерінде моко «тұқыл, келте», қырғыз тілінде мукур «аласа, типық», тува тілінде мугур «тоқал» деген мағыналарды білдіреді екен. Қорыта айтқанда, мұқыр сөзінің мағынасы «келте, ешқайда құймайтын айдалаға сіңіп, жоғалып кететін қысқа шағын өзен» дегенді білдіреді. Мұқыр өзені, Мұқырөзек өзені т.б. Сонымен «қысқа» сулардың кездеспеуі, мұқыр гидронимінің қолдану жиілігіне (5 рет) әкеледі.

Осы семантикалық тип аясына «дөңгелек», «жалпақ» модельдері де кіреді. «Дөңгелек» моделі қолдану жиілігі жағынан аз болғанымен, модельді рәсімдеу түрлері көп екенін байқадық. Дөңгелеккөл формасында 3 рет кездеседі, ал метафора арқылы жасалған Аяқкөл – 4 рет (Қост., Солт.Қаз.обл), Тостағанкөл 2 рет (Ақм., Қост.обл) сияқты атаулар баршылық. «Сексен көл Көкшетаудың аясында, Әрқайсы алтын кесе аясында» деген Сәкен сөздері бұл ойымызға дәлел болмақ. Сонымен бірге объектінің формасын екінші түрде метафора әдісі арқылы Алқакөл (4 рет), Алқасор (4 рет) атауларында береді. Басқа дөңгелек формалы заттардан қыздың мойнына салатын алқасын ерекшелеп номинация сыны ретінде алуы халықтың тұрмыс салтымен байланысты деп ойлаймыз. Номинацияға алқаның дөңгелек формасынан басқа оның әдемілігі, сырт бейнесі тағы сол сияқтыбасқа ерекшеліктері қатысқан сияқты.

Жалпы «объект формасы» семантикалық тип объектіні атаудаөте жиі қолданылады, сондықтан оның кейбір модельдерін (ұзын) семантикалық универсалдықтар деп атауға болады.

Келесі универсалды семантикалық типті «гидрообъекттің өсімдік атауына қатысы» деп бөлдік. Бұл семантикалық типті В.Попова өз еңбеінде фитотопонимдер деп бөліп, ғылыми тұрғыдан терең талдаған. Оның ойынша, «өсімдікті» географиялық атаулар сол жердің өсімдік әлемінен тікелей байланысты. Гидронимдік мәліметтер бойынша фитогеографияны – өсімдіктердің, олардың түрлерінің таралуын зерттеуге болады. Гидро және басқа географиялық объектілердің флоралық атаулары ғалымдарға медицинада, өнеркәсіпте, тағы басқа салаларда қолданатын өсімдіктердің түрлерін іздеуге көп көмек етеді және әртүрлі жағдайларға байланысты жоғалып кеткен өсімдіктердің көне таралу ареалын анықтауға себебін тигізеді [9, 48]. Бұл семантикалық типтің ең жиі кездесетін моделі –қамыс (19 рет). Соның ішінде Қарақамыс көлі, Уаққамыс көлі, Шоққамыскөлі, Қамысты өзені, Қамыстыкөл, Қуқамыс сияқты гидронимдер кездеседі. «Қамыс» моделінің солтүстік өңір территориясындағы атау құрамында жиі болуы көлдерде су өсімдіктері қамыс, қоғалардың мол өсуімен байланысты.

«Тал» моделі Талдыкөл, Талдытомар, Талдыөзек, Талдысай, Талдықопа атауларында 10 рет кездеседі. Тал сулы жерде, өзен-көл жағалауында өседі, сондықтан объект жағасында, маңайында мол өсетін тал ағаштары номинация сыны ретінде қолданылған.

Келесі жиі қолданылатын – «саумал» моделі, 6 рет көл терминімен кездеседі. Саумал (саумалдық (Dxuga Hill) –«кисличник» қымыздық көп өсетін жағалау көлдің атына негіз болып отыр. Саумалкөл атауы жазық және орманды дала зонасында кеңінен тараған. Молтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданының орталығы көл атауымен Саумалкөл аталады.

«Жануарлар, төрт түлік атымен» байланысты семантикалық тип модельдері алуан түрлі. Бұл топқа Қазақстанның солтүстік өңір жануарларының аттары, мал шаруашылығына қатысты атаулар кірген гидронимдер жатады. Мұндай географиялық атаулар жануарлардың қазіргі және ертедегі таралу ареалы жайлы маңызды ақпарат бере алады. Олар бұрынғының ең сенімді куәлары болып саналады, өйткені

гидронимдер мен көне топонимдер арқылы кейбір жануарлардың өмір сүру орындарынаыңақтаған мысалдар өте көп. Топонимдердің көбі өзен-көл жағалауында мекендейтін, суда жүзетін құс аттарымен байланысты болып келеді. «Шағала» моделі жиі қолданылады. Шағалалы көл, су, теңіздердің көп болуына құстың сырт бейнесі (түсі), яғни эстетикалықжағы әсер ететін сияқты. Шағалалы өзені – Есілге құяды,Шағалалы теңізі, Шағалалыкөлі Ақм., Солт.Қаз. облыстарында кездеседі.

Құс аттарымен байланысты басқа модельдер саны онша көп емес, мысалы, үйрек – 1 рет, Үйректікөл –Қост.обл., Бірқазанкөлі –Ақм., Қост.обл., бірқазан 2 рет,т.б. Осы тип аясында басқа семантикалық модельдердің қолдану жиілігі жеткілікті. Қазақтың төл кәсіби – мал шаруашылығына қатысты биотопонимдер де көп ұшырасады. Мысалы, Байталсойған, Өгізөлген, Қойсалған сияқты атаулар Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай облыстарында 6 реттен тіркелген

Нәтижелер. Географиялық объектілерге сипаттық атау берерде, адам номинация негізінде ең алдымен өзінің тұтынушылық ниетін қанағаттандыру мақсатын қоятыны рас. Осы тұрғыдан объектінің сын-сипатын бағалау, бейнелеу, басқа заттармен ұқсастығын табу және салыстыру арқылы оған атау беретініне көз жеткіземіз. Қазақ топонимінің негізгі тобын құрайтын күрделі атауларда бірінші орында объектінің сипатын бағалайтын сын есім, екінші ретте атрибутивтік қызметтегі басқа сөз табы тұрады. Сын есімдер объектінің алуан түрлі сын-сипатын, қасиетін, санын, көлемін, формасын көрсетеді. Жоғарыдағы мысалдардан гидрообъектілерді атауға қатысатын семантикалық модельдердің қолдану жиілігін, оның себебін, уәжділік, номинациялық сынын байқадық.

Қорытынды. Әр халықтың болмысы, оның жер бетіндегі тұрмыс-тіршілігі сөзбен таңбаланады. Халықтың тіліндегі осындай дәйекті де деректі атаулардың күрделі саласы топонимдер ішіндегі көне, тарихи үрдістің көрсеткіші ретінде гидронимдер алынады. Географиялық атаулар халықтың көне тарихынан мол мәлімет бере алады. Топонимдер арқылы халықтардың өзара байланысын, тілдік ареалын, көне шекарасын анықтауға талпыну-ғылымда қалыптасқан дәстүр. Халықтар және олардың тілдік қарым-қатынастарын топонимикалық материал негізінде қарастыру өте маңызды. А.Дульзонның сөзімен айтқанда «... для восстановления картины этнических контактов в далеком прошлом». Алайда адамзатпен бірге жасасып келе жатқан жер-су аттарын диахрондық тұрғыдан реттеп, нақты дәуірлерге бөліп беру мүмкін емес. Бұл тұрғыдан алғанда ономастика фольклорға жақын [10, 23].

Көне замандағы этностар құрамын анықтарда археологиялық қазбалардан гөрі тілдік ескерткіштер, соның ішінде географиялық атаулар тарих қоймасы болып саналады. Ал гидронимдер жалқы атаулар ішіндегі уақыт өзгерісіне төзімді, консервативті түр екендігі белгілі. Олардың құрамында қазір тілде кездеспейтін тілдік элементтердің сақталу мүмкіндігі бар.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын “AP14871055 “Қазақ тілдік санасындағы “Төрт түлік” концептінің өрісі” ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Ковалева Н.Б. К вопросу о принципах номинации в топонимике. – Свердловск, 1971. – С.133-138.
2. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. Серия географическая. – А., 1951. – Вып. №3. – С. 180.
3. Әбдірахманов А. Қазақстанның географиялық атаулары. – А., 1959. –150 б.
4. Попова В.Н. Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана (сравнительно-историческое исследование). Диссерт на соиск. докт. филологических наук. – А., 1997. – 348 с.

5. Султаньяев О.А. Топонимика Кокчетавской области: автореферат диссер. канд. филол. наук. – Томск, 1969. – 24 с.
6. Донидзе Г.И. Об аффиксальном словообразовании тюркской топонимии. – В кн.: Ономастика Востока. – М., 1990. – С. 89-97.
7. Попов А.И. Географические названия. – М.: Наука, 1965. – 150 с.
8. Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья: автореферат дисс. канд. филол. наук. – А., 1961. – 22 с.
9. Гулиева Л.Г. К вопросу о топонимической синонимии. – В кн.: Ономастика. – М.: Наука, 1969. – 172 с.
10. Донидзе Г.И. Гидронимические термины в тюркских языках. – В кн.: Ономастика. – М.: Наука, 1969. – С. 165-171.
11. Дульзон А.П. Этнические дифференцирующие топонимы Сибири и Дальнего Востока // Языки и топонимия Сибири. – 1970. – Т. 2. – С. 120-130.

Г.Ш. БЕКЕНОВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ПРИНЦИП НОМИНАЦИИ В ОНОМАСТИКЕ

Аннотация. Сегодня определение происхождения имен, разграничение их семантики – одна из трудных и сложных задач, стоящих перед топонимикой. Ученые, краеведы и просто любители, желающие изучить в жизнь и быть эпохи, вчерашнего дня, углубляются в топонимические факты, анализируют их этимологию и пытаются раскрыть значение местного названия места. Каждая область топонимии изучается на разных уровнях. В настоящее время существует необходимость разработки научно обоснованной методики семантики топонима, (в том числе субстратного топонима). Учитывая, что такая методика может быть разработана только при комплексном изучении семантики топонимов на каждой территории, на каждом языке, наряду с общими, специфическими особенностями топонимов, в данной статье обращено внимание на гидронимы, отражающие критику объекта. В зависимости от качества воды, цвета, формы гидрообъекта, внешнего вида, особенностей растений, животных и т.д. определяется группа общих смысловых моделей. Эта общность, наряду с национальными, языковыми особенностями народов, учитывает пользу гидрообъекта для человека.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, география, гидроним, земля-вода, биотопонимы, микропонимы, зоонимы

G.SH. BEKENOVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

THE PRINCIPLE OF NOMINATION IN ONOMASTICS

Annotation. Today, determining the origin of names, distinguishing their semantics are one of the difficult and complex tasks facing toponomastics. Scientists, local historians and even amateurs who want to look into the life of the early era, yesterday, delve into toponymic facts, analyze their etymology and try to reveal the meaning of the local name. Each area of toponymy is studied at different levels. Currently, there is a need to develop a scientifically based methodology for the semantics of a toponym, including a substratum toponym. Considering that such a technique can be developed only with a comprehensive study of the semantics of toponyms in each territory, in each language, along with the general, specific features of toponyms, this article draws attention to the hydronyms reflecting the

criticism of the object. Also, depending on the water quality, color, shape of the hydro-object, appearance and characteristics of plants, animals, etc., a group of general semantic models is determined. This commonality, along with the national, linguistic peculiarities of the peoples, makes the main nominational criticism of the satisfaction of their consumer abilities, taking into account the benefits of the hydro-object for a person.

Keywords: onomastics, toponymy, geography, hydronym, earth-water, biotoponymss, microtoponyms, zoonims.

References

1. Kovaleva N.B. K voprosu o printsipakh nominatsii v toponimiki. –Sverdlovsk, 1971. – S.133-138.
2. Konkashpaev G.K. Kazakhskie narodnye geograficheskie terminy. Seriya geograficheskaya. – A., 1951. – Вып. №3. – S. 180.
3. Әбдірахманов А. Қазақстанның географиялық атаулары. – А., 1959. – 150 б.
4. Popova V.N. Strukturno-semanticeskaya priroda toponimov Kazakhstana (sravnitel'no-istoricheskoe issledovanie). Dissert na soisk. dokt. filologicheskikh nauk. – A., 1997. – 348 s.
5. Sultan'yaev O.A. Toponimika Kokchetavskoy oblasti: avtoreferat disser. kand. filol. nauk. – Tomsk, 1969. – 24 s.
6. Donidze G.I. Ob affiksial'nom slovoobrazovanii tyurkskoy toponimii. – Vkn.: Onomastika Vostoka. – M., 1990. – S. 89-97.
7. Popov A.I. Geograficheskie nazvaniya. – M.: Nauka, 1965. – 150 s.
8. Koychubayev E. Osnovnye tipy toponimov Semirech'ya: avtoreferat diss. kand. filol. nauk. – A., 1961. – 22 s.
9. Gulieva L.G. K voprosu o toponimicheskoy sinonimii. – V kn.: Onomastika. – M.: Nauka, 1969. – 172 s.
10. Donidze G.I. Gidronimicheskie terminy v tyurkskikh yazykakh. – V kn.: Onomastika. – M.: Nauka, 1969. – S. 165-171.
11. Dul'zon A.P. Etnicheskie differentsiruyushchie toponimy Sibiri i Dal'nego Vostoka // Yazyki i toponimiya Sibiri. – 1970. Т. 2. – S. 120-130.

Автор жайлы мәлімет:

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияповна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyapovna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Т.Н. ЕРМЕКОВА¹

Н.А. ЖАҢАБАЕВА²

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: ken_tina@mail.ru¹, asilnaz_07@mail.ru²)

ҚЫЗҒА ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында негізгі нысан қызға қатысты этнографиялық бірліктер, лингвокультуремалар болып отыр. Кез келген халықтың, ұлттың ерекшелігі, өзіндік дүниетанымы, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі бар. Олардың мың жылдық көрінісі сол ұлттың, халықтың дана тілінде сақталып отырады. Қазіргі таңда әртүрлі ғылымдардың тоғысуы нәтижесінде қызықты әрі маңызды зерттеу жұмыстары жүзеге асырылуда. Бұл ғылымдардың басын қосып тұрған ғылыми бағыт – антропоэлектік бағыт. Яғни зерттеу нысанына кіретін бірліктер адами факторға, адамның өзіне бағыттала отырып қарастырылады. Мақалада Н.Уәлиұлы, А. Байғұтова, А. Әлімжанова, Г.Шоқым, Т.Ермекова, М.Бигельдиева және тағы басқа да ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Сонымен қатар біздің зерттеуіміздің негізгі нысаны этнографиялық бірліктер тіл ғылымының жаңа салалары призмасында қарастырылып, олардың танымдық сипаты мен әлеуеті анықталады. Қыз, әйел тақырыбына арналған көптеген ғылыми зерттеулер, жобалар түрлі бағытта жүргізіліп келген болса, біздің жұмысымызда қызға қатысты этнографизмдер басты нысанға алынып отыр. Мұндай этнографизмдерге: қызға, әйелге қатысты салт-дәстүрлер, олардың танымдық тұжырымы, туыстық атаулар, ұлттық колоридті айқындап, сипаттауға әлеуетті жалпы қызға қатысты тілдік бірліктерді жатқызуға болады. Зерттеу барысында мұндай тілдік бірліктер ұлттың дүниетанымын, мәдени, рухани байлығын қалыптастырушы негізгі түсініктердің бірі екендігіне дәйектемелер келтіріледі.

Түйін сөздер: қызға қатысты этнографизмдер, қыз, әйел, салт-дәстүр, лингвомәдени сипат, танымдық сипат.

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани және мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі, әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтай білген таңбалық жүйе. Тілдің ұлттық табиғатын шынайы танудың бір бағыты тілдік бірліктерді, олардың мазмұны мен тұлғалық жағын тілдің өз ішінде лингвистикалық заңдылықтар негізінде қарастыру болса, екінші бағыты оларды тілдік емес, экстралингвистикалық факторлармен, адам танымымен байланыстыратын, антропоэлектік бағытта қарастырумен ерекшеленеді. Мәдениет-ұлт-тіл үштігі бір-бірімен тығыз байланыстағы ұғымдар. Мәдениет – қоршаған ортаны, әлемді жай, сырт көзбен бақылау немесе қоршаған ортаға бейімделу емес, жеке адамның, халықтың өз ұлттық-этникалық ерекшеліктері арқылы айнала дүниеге өз пікірін білдіруі, оны өз ұлттық мінез-құлқы, пайымы, шұғылданатын кәсібі арқылы танып-білуі, алған таным-пайымдауын бағалауы. Әрбір ұлттың өзіне тән таным-пайымы, қоршаған ортаға қарым-қатынасы тіл арқылы танылады. Тіл – халықтың болмысы, жаратылысы, ол мәдениетпен тығыз байланысты; тіл мәдениеттің дамуын, қалыптасуын, деңгейін көрсететін, мәдениеттің ажырамас бөлігі. Демек, тіл арқылы мәдениет суреттеледі, рухани және материалдық мәдениеттің барлық белгілері тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Әр халықтың тілі – ұлттық бітімінің өзгелерге ұқсамайтын айрықша нышанын ғасырдан-ғасырға ұластырып, тұтас күйінде жеткізетін қуатты құрал [1, 16].

Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының алғашқы хабарлары

Ш. Уәлиханов, М. Әуезов еңбектерінде орын алса, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жұбанов, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, А. Алдашева, А. Жылқыбаева, Қ. Рысбергенова, Р. Шойбеков, А. Ислам, Т. Ермекова, А. Юсуп сынды ғалымдар еңбектерінде жалғасын тапты.

Г. Смағұлова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: Лингвомәдениеттану бұл тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік лингвомәдениеттану пәнін зерттеу нысаны болмақ, - десе, А. Салқынбайдың пікірі бойынша, тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпыадами, гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт әлі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [2, 309].

Соңғы жылдары этнолингвистикалық және лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерде гендерлік бағыттағы жұмыстар да қарастырылып жүргені белгілі. Осыған орай, әлемнің тілдік бейнесіндегі әйел тақырыбы да көтеріле бастады. Сондай жұмыстардың бір қатарына отандық тіл білімі саласын жан-жақты зерттеп жүрген Т. Ермекованың бастамасымен жарық көрген ұжымдық ғылыми монографияда өте сауатты талдау жұмыстары жасалғандығы байқалады [3].

Ғылыми мақала жазудағы негізгі мақсатымыз қыз, әйел ұғымдарына қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени және танымдық табиғатын ашу екендігін атап өткіміз келеді. Негізгі мақсатқа жету барысында біз отандық, шетелдік ғылыми әдебиеттермен танысып, сонымен бірге негізгі зерттеу нысанымыз ретінде қызға қатысты тілдік бірліктерге талдау жасауға талпыныс жасадық. Біздің жағдайымызда біз халқымыздың ұлттық болмысын танытатын этнографизмдерді алуды жөн көрдік.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тіліміздің бай сөздік қорының ішінде өзінің бейнелілігімен, әлеуметтік мәнділігімен ерекшеленетін қызға қатысты тілдік қолданыстарда түркі халықтарының тарихы мен салт-дәстүріне, ойлау жүйесіне, материалдық және рухани мәдениетіне байланысты мол ақпарат сақталған. Осыған байланысты қазақ тіліндегі әйел затына қатысты атаулардың лингвомәдени, этнолингвистикалық т.б. аспектілерге талдау жасау арқылы олардың семантикасына қатысты экстралингвистикалық факторлар, объективті шындық пен түркі этносының эстетикалық талғамы, дүниетанымдық менталитеті жүйелі түрде анықталуы тиіс деп ойлаймыз.

Жалпы лингвистикалық зерттеулер жүргізу барысында зерттеушілер зерттеп отырған тілге қатысты энциклопедиялар, сөздіктерге, ғылыми анықтамалықтарға жүгінетіні белгілі. Сондай құнды еңбектердің бірін атап өтуді жөн көрдік. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен категорияларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедиядағы ақпараттар зерттеу жұмысымызды орындауда көп көмектесті деп айта аламыз. Бұл энциклопедияда қазақ тіліндегі этнографиялық бояуы айқын тілдік бірліктерге сипаттама, түсіндірме келтірілген [4].

Төмендегі зерттеулерде қыз, әйел мәселесі әртүрлі аспектіде қарастырылады. А. Әлімжанованың «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты» атты диссертациясында материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын бейнелейтін әйел қолөнеріне байланысты атаулардың, оларға қатысты ұғым-түсініктердің этнолингвистикалық табиғатын, олардың тілдік жүйедегі орнын, әйел қолөнерінің болмыс-бітімін ономазиологиялық жүйе негізінде анықтайды. Әйел қолөнеріне байланысты атаулардың лексика-семантикалық, тақырыптық топтарын айқындап, әйел қолөнерінің ұлттық мәдениетімізді қалыптастырудағы алатын орнын қолөнер мен рухани мәдениеттің қарым-қатынасына қатысты жинақталған материалдарды кешенді түрде зерттейді [5].

Ғалым А. Байғұтова «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты

зерттеу жұмысында «қазақ әйелі» концептісіне жан-жақты талдау жасайды. «Қазақ әйелі» тұжырымына ұлттық танымға сәйкес семантикалық, концептуалдық, этнолингвистикалық, психолінгвистикалық талдау жасап, бұл концептінің аясына кіретін сөздер, көркем және прецеденттік мәтіндер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің мағыналары айқындалып, олардың этномазмұндық мәнін ашу арқылы қазақ халқына тән дүниенің тілдік бейнесін көрсетеді. Жұмыстың тағы бір ерекшелігі ассоциативтік тәжірибе әдісін қолдану арқылы қазіргі ұрпақ санасындағы «қазақ әйелі» туралы қалыптасқан ұғым-түсініктер мен ұлттық стереотиптерді анықтайды. Бұл еңбек – қазақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік зерттеулер саласында қосқан лайықты үлесі бар туынды [6].

М. Бигельдиеваның «Қазақ және түрік әйел антропонимиясы» атты зерттеуінде түрік және қазақ әйел антропонимиясының типологиялық ұқсастықтары мен ұлттық ерекшеліктерін анықтайды. Екі тілдегі әйел есімдерінің антропонимиядағы орны анықталып, қазіргі қазақ және түрік әйел антропонимдік қорының тілдік құрамына талдау жасалады. Екі тілдің антропонимдік қорының жартысынан басым көпшілігін түркі негізді есімдер құрайтындығы және шет тілдерден енген антропонимдер мен олардың пайыздық үлесі анықталып, қазақ және түрік әйел антропонимдерінің лексикалық классификациясы мен семантикалық жүйесіне талдау жасалады, екі халықтың ат қою принципіннің ұқсастықтары мен ерекшеліктері сараланды [7].

Г.Шоқымның «Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері» атты докторлық диссертациясында гендерлік жіктелімнің тіл мен сөйлеудегі көрінісіне жан-жақты талдау жасалынып, ерге, әйелге тән концептілер, еркек пен әйелдің сөйлеу әрекетіндегі вербалды, бейвербалды әрекеттердің ерекшеліктері талданады. Зерттеуде әйелдер тіліне тән гендерлік ерекшеліктер айқындалып, халқымыздың арғы тарихында да билікке араласқан әйелдердің гендерлік қызметін Томирис, Айша бибі, Домалақ ана, Бегім ана, Қызай, Бопай ханшалардың ел басқарушылық, ұлтты тұтастырушылық идеяларымен сабақтастырады. Гендерлік лингвистиканың негізгі зерттеу аспектісі еркек тілі мен әйел тілі арасындағы айырмашылықты тілдік қарым-қатынас аясында, көркем мәтін құрамында, фразеологиялық, паремииологиялық қор құрамында қарастырумен ғана шектелмей, әйел тілі мен еркек тілінің өзгеру динамикасын ұлттық гендерлік тілдік сипат пен қазіргі тілдегі гендерлік ерекшелікті салыстыра отырып зерттеген [8].

Т. Ермекова, А. Юсуп сынды ғалымдардың бастамасымен жазылған «Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты» атты ұжымдық монографияда ұлттық тіліміз бен рухани құндылықтарымыздың қомақты бөлігін қамтитын қызға қатысты тілдік бірліктер сараланады. Бір-бірімен тығыз байланыстағы этнолингвистика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениет саласындағы соңғы жетістіктер нәтижесінде бірқатар қызға қатысты тілдік бірліктердің этнос табиғаты мен рухани мәдениетімізді танытатын тұстары, олардың тіліміздің сөздік қорын байытудағы үлесі айқындалады. Қазақ халқының тілдік санасындағы «Қыз» концептісін айқындайтын өрістер анықталып, оның компоненттік құрылымы мен ақпараттық мазмұнына талдау жасалады [3].

Бұдан байқағанымыздай, қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің бірқатарында этнографизмдердің қазақ халқына тән жекеленген топтары жалпыхалықтық сипатта қарастырылса, бірқатарында қызға қатысты этнографизмдер емес, жалпы тілдік бірліктер сараланады.

Талқылау мен бақылау. Жалпы отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, саралау барысында қызға қатысты тілдік бірліктер түрлі аспектіде қарастырылғанын байқадық. Сондай-ақ түрік ғалымдарының еңбектеріне де тоқталдық. Әйел, қыз тақырыбына қатысты тарихи тұрғыда зерттеліп, жарияланған бірнеше

еңбектерді атап өтсек болады. Мехмет Зеки Пакалынның бастамасымен жарық көрген Османлы кезеңіндегі сөз оралымдары мен сөз тіркестері сөздігінде [9] әйелдер мен қыздарға қатысты тілдік бірліктерге түсініктеме беріледі, тарихи дәйектемелер келтіріледі. Ғалым А. Muhibbe Darga «Көне Анадолыдағы әйел» еңбегінде әйелдердің әлеуметтік мәртебесінің түрлі болғанын, таққа отырған әйелдер жайлы атап өтеді [10].

«Салт-дәстүрлер және түсініктемесі» атты еңбегінде ғалым Ali Teker әйелге қатысты түрік салт-дәстүрлері туралы баяндайды [11]. Еңбекке шолу жасау барысында түрік халқы мен қазақ халқында салт-дәстүрлерінде, әдет-ғұрыптарында ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екендігін анықталды. Мысалы түрік халқында келін түсіру алдында жүргізілетін «Қыналы түн» (Kınalı gece) салтының ежелгі уақыттан, мұсылмандық елдерде жүргізіліп келгені белгілі. Бұл салт ежелде күйеу жігіттің үйінде жүргізілген екен. Туып өскен үйіне деген ерекше қимастық сезім мен сүйікті ер азаматымен бірге бастағалы тұрған жаңа бақытты ғұмырға деген қуаныштың тоғысуынан қатты көңілі толқыған жас қалыңдыққа бұл кеш өте маңызды болып табылады. «Қыналы түн» деп аталуының себебі бұл жиынның тәуліктің кешкі уақытында және ерекше символдық мәні бар қына бояуының қатысуымен өтетіндігімен тікелей байланысты. Ұзатылған қалыңдықтың киімі ерекше қызыл түсте болады. Қызыл түстің түркі жұртында маңызы зор түстердің бірі екенін ескерсек, қалыңдыққа киілетін көйлектің, басын тұтас жауып тұратын майда жылтыр тастармен безендірілген жұқа орамалдың, қына жағылған қолдарын орайтын арнайы жұқа қолғаптардың осы түсте болуының тарихи-мәдени мәні бар. Осман дәуірінде елді басқарып отырған хан мен оған жақын адамдардың отбасындағы әйелдер мен қыздар көбінесе қызыл түсті қымбат матадан көйлектер киген. Яғни қызыл түсті таңдау тек сән үшін емес, ата-баба салтына, тарихқа деген құрметтен туындап отыр деп айтсақ болады. Сонымен қатар қызыл түс ыстық сезімнің, адал махаббаттың белгісі деген де сенім бар. Шығыс мәдениетінде қызыл түсті киімді тұрмысқа шықпаған қыз кесе, ол оның пәктігін, тазалығын білдіреді деген пікір де бар. Осы «Қыналы түнде» екі жақтан да қатысатын қыз-келіншектер қалыңдықтың көңілін босату мақсатында сағынышқа толы, қимастыққа толы мағынадағы әндерді айтып, қалыңдықтың мұң-шерін тарқату мақсатында әбден жылатады. Көңілі босаған қалыңдық бар даусымен жыласа, алдағы өмірі бақытқа толы әрі қызықты болады деп ырымдайтын болған. Қазақ халқында «Қыз ұзату» салтында қыздың өзі айтатын «Сыңсу» әніне мағынасы жағынан ұқсайды. Алайда әнді қалыңдық айтпайды, сол кештегі қыз-келіншектер айтады. Жалпы «Қыналы түн» салтының өміршеңдігі түрік халқының мәдениетінде маңызды рөл атқаратын ерекшелігімен сипатталады.

Mehmet Eröz-Ali Güler сынды ғалымдардың авторлық бірлестікте жариялаған «Түрік отбасы» (Türk ailesi) атты еңбегінде жалпы түрік отбасында туыстық атаулардың ерекшеліктері, олардың негізгі рөлдері туралы, атауларына тоқталады [12]. Әйелге, қыздарға қатысты туыстық атауларды да қамтыған бұл еңбек екі туыс елдің отбасылық және туыстық атауларындағы ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Жоғарыда көрсетілген еңбектердің көбісі диахрондық аспектіде зерттеліп, жазылған құнды еңбектер деп толықтай айта аламыз. Себебі этнографиялық бірліктердің танымдық әлеуетін зерттеу барысында олардың этимологиялық, тарихи астарлары міндетті түрде кірістіріліп, зерттеледі.

Орыс тіл білімінде әйел концептісіне арналған зерттеулер баршылық. Бұл мәселеге қатысты Л. В. Адонина, Лю Бо, А. Г. Апухтина, О.А. Чибышева, А. В. Кирилина және т.б. еңбектерін атауға болады. Л.В. Адонинаның «Орыс халқының тілдік және когнитивтік санасындағы «әйел» концептісі» монографиясында аталған концептіге семантикалық-когнитивтік талдау жасалады. Гендерлік және жас ерекшелігін негізге ала отырып, когнитивтік белгілердің салыстырмалы талдауы

ұсынылады [13].

Л.Х. Дзасежеваның «Әртүрлі мәдени қауымдастықтағы «әйел» лексика-семантикалық өрісі» атты еңбекте орыс, ағылшын кабардин-черкас тілдеріндегі әйел атауларына семантикалық талдау жасалады. Тілдерге ортақ әмбебап және ұлттық ерекшеліктер сараланады [14].

Бұл зерттеулерде нысанға алынған тілдердегі «әйел» концептісінің мәні негізінен семантикалық-когнитивтік аспектіде қарастырылады, ал біздің зерттеуімізде тамыры бір түркі халықтарының тілдік санасындағы таным-түсінігі, әлемнің тілдік бейнесі қызға қатысты этнографизмдер арқылы анықталып, тиісті қорытындылар жасалады.

Ал әлемдік кеңістікте әйел мәселесіне қатысты төмендегі еңбектерді атауға болады:

Ибрахим Хасанның «Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse» еңбегінде тіл, гендер және билік мәселесіндегі араб ауызекі сөйлеу тілін қарастырады, жұмыста әйел табиғаты, оның тілдік дискурсы, қоғамдағы орны жайында талдаулар бар [15].

Ғалым Надия Фурланның 2008-2010 жылдар аралығында орындалған жоба жұмысы да қоғамдағы әйел мәселесін көтереді. Мұнда иудей-христиан мәдениетіндегі әйелдердің дін мен жынысқа қатысты әлеуметтік мәселелеріне салыстырмалы талдау жасалады [16].

Ал Жулия С. Фалктің еңбегінде зерттеу нысанына ХХ ғасырдың бас кезі алынған. Мұнда жалпы тілдің витальді бөлігі (өміршеңдігі) тарихында оны сақтап қалуда әйелдердің рөлі, тіл ғылымында, тарихында әйел ғалымның атқаратын маңызды қызметі жайында жазылған [17]. Аталған еңбектерде «қоғам-әйел-тіл» триадасы әлеуметтік, гендерлік лингвистика тұрғысында қарастырылады.

Нәтижелер. Ғылыми мақаламыздың бұл бөлімінде қыз балаға қатысты этнографизмдерді салт-дәстүр, ғұрыптық тұрғыда зерттеуіміздің нәтижелерімен таныстырып отырмыз. Қыз бала дәуренінің ең жауапты кезеңдерінің бірі оның қалыңдық деген статусқа ие болуымен тығыз байланысты екендігін қазақ халқының тарихын, мәдениетін білетін адамдар өте жақсы түсінеді. Тек қазақ емес, жалпы адамзат тарихында әйел адамның қыз күнінде өзінің әйелдік миссиясының бірі өз сыңарын кезіктіріп, бақытты отбасын құрып, отанасы болып, бала сүйіп, ұрпағын тәрбиелеп, сүйікті жар және бақытты ана болу деп түсінген және түсінеді де. Жаратылысында ерлерден айырмашылығы мен ерекшелігі тек жынысында емес, әлеуметтік, психологиялық, танымдық, мінез-құлықтық, жалпы дүниетанымдық көзқарасында да бар екендігі бұрыннан белгілі. Десек те бұл ақпаратты әрбір ұлт өз ерекшелігіне сай топшылап, белгілеп отырғанын зерттеу жұмыстарындағы мәліметтерден, тұжырымдардан байқадық. Зерттеуіміздің басында айтып кеткеніміздей, жалпы қандай ақпарат болмасын, ұлт туралы ақпарат оның тілінде, оны тұтынатын ұлт өкілдерінің тілдік ерекшеліктерінде, оның салт-дәстүрінде, мәдениет, әдебиет мұраларында сақталып отырады. Жалпы әр ұлттың рухани және материалдық мәдениетінен хабар, ақпарат беретін тілдік бірліктер сол ұлттың ең қастерлі байлығы деп айтсақ артық болмас. Қазақ халқының дүниетанымын тілдік материалдар арқылы бейнелеп, тұжырымдау мақсатында қызға қатысты этнографизмдерді жинақтадық. Дәл осы мақалада біз қыз баланың қалыңдық статусында жүргізілген, атқарылған салт-дәстүрлердің танымдық сипатына тоқталдық.

Атастыру. Ертеде қазақ қоғамында орын алған жеке отбасылық дәстүр, құдандалық салты ұл мен қыз жас кезінде, тіпті бесіктегі кезінде ұл мен қыздың ата-аналары өзара құда болуға келісуі, уағдаласуы. Ата-аналардың уағдаластығы баталасу жолымен бекіп, қыз бен бала атастырылған болып саналады. Ертеде атастыру дәстүрі

бойынша ұл әкесі қыз әкесінің алдына барғанда үлкендер үйленгенде жасалатын салт-жоралғының бәрін де жасайды. Атастырылған балалардың үйлену тойының мерзімі алдын ала шамамен белгіленіп қояды. Төленетін қалыңмал мөлшері мал басымен, көбінесе жылқы санымен белгіленеді. Қыз бой жетіп, ұл ержеткенге дейін қалыңмалы алдын ала төлене береді. Ал қыз жағы қыз жасауын жастайынан дайындауды қатар жүргізеді. Атастырылған жастар бұрынғы дәстүр бойынша есейгенде міндетті түрде қосылатын болған. Тіпті, дос-жаран, көңілі жақын адамдар әлі тумаған балаларын да сізден қыз, бізден ұл туса құда болайық деп атастыра берген. Кейбір деректерде, бесік жасынан қалыңдық атастыру, көбінесе қалыңмалды біртіндеп жинау үшін кедейлерге тән болған дейді. Атастырылған қыз тұрмысқа шыққанға дейін немесе үйленгеннен кейін күйеу жігіті қайтыс болса қайнына немесе қайынағасына атастырылады [4, 338]. Бұл жағдайда да қазақ халқы қалыңдықтың статусын «ақ баталы жесір» деп атаған екен. Ал, қалыңдық қайтыс болса онда балдыз қалың беріп, балдыздарының біріне үйленеді. Бұл дәстүрдің халық танымында таныс жерден қыз алу сол қыздан сүйетін ұрпағының тағдыры, болашағы үшін жасалатын жақсылықтың кепілдігі деген тұжырымды білдірсе керек. Ұрпақтың денсаулығы, тәрбиесі, мінез-құлқы, тағдыры текті жерден алған қызға (келінге) тікелей байланысты екендігін таныған дана халқымыздың керемет дәстүрлерінің бірегейі болып отыр. Соңғы жылдары тектану деген ғылымның дамуы адамзаттың психологиялық, генетикалық, тұлғалық өсіп-дамуына көп әсерін тигізіп отыр. Осы саладағы кең зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей баланың жалпы мінез-құлқы, психологиялық ерекшеліктері, тұлғалық қасиеттерінің қандай болатынын анасының қаны (гені) тікелей шешетіні белгілі болып отыр. «Әке – сүйек, ана – қан» деген сөз орамы барлық адамзат үшін маңызды екендігін осы тектану ғылымында жүрген ғалымдар өз зерттеулерінде тілге тиек етеді. Осындай зерттеулерді жүргізбей-ақ, өз ұрпағының, тегінің болашағы, сапасы – үйге келетін келіннің аяғынан екендігін ата-бабаларымыз өз дәстүрлерімен таңбалап бергендей.

Айттыру. Дәстүрлі ортада неке салтында үлкен мәнді ғұрып. Жігіт жағының құда түспек ниеттерін білдіріп, қыздың ата-анасына, жақын туыстарына сөз салуы. *Енді осы ғұрыптың қалай жүргізілетініне назар аударайық.* Жасынан атастырылған қызы жоқ ұлдың ержеткен соң оны аяқтандырғысы келген ата-анасы баласымен, туысқандарымен ақылдаса отырып, келін болуға лайықты қыз қарастырады. Ежелгі қалыптасқан дәстүр бойынша ұл баланың 3-10 жасы аралығында қыз айттыра бастайды. Болашақ қалыңдықты таңдауда екеуінің жас айырмашылығы бес немесе одан көп болуы мүмкін. Яғни жас алшақтығына қарамайды, қалыңдықты әкесінің байлығы мен жағдайына байланысты да таңдайды. Алайда, мұны ұлдың әкесі өзінің материалдық жағдайын жөндеу үшін байлықты көксегендігі деп түсінбеу керек, тек екі жақтың тең болуын қалағандықтан қалыптасқан үрдіс. Жігіт әкесі өзімен теңдес қыз әкесімен құда болуды қалайды. Ондай үйдегі қыздың басы бос болса, *жаушы* жібереді, кей жағдайда өзі барады. Қызды кім айттырмайды, қымызды кім ішпейді деген қазақтың салт-дәстүрі бойынша қызды көріп, құда болу ниетін білдіру үшін келудің еш әбестігі жоқ деп қабылдаған. Қызды айттыруға жігіт әкесі етжақын туыстарымен кеңесіп, жаушыға кімді жіберетінін айқындайды. Ондай адам әдетте жөн-жосыққа жүйрік, сөзге пысық, әзіл-қалжыңға жақын болып келеді [4, 111]. *Яғни қазіргі таңда бізде келіссөздерге епті, сөзуар адамдарды қалай бағалаймыз, сол заманда да сөзге шешен, эмоционалды интеллектісі жоғары адамды сыйлап, осындай мәртебеге лайық деп, өз отбасы үшін маңызды қызметті тапсыратын болып тұр.*

Жаушы жағымды хабар әкелсе, жігіт жағының туыстары кеңес құрып, құдалық туралы келісуге және қалыңмалдың мөлшерін білуге нақты кімді жіберу қажеттігін анықтап алады. Әдетте, оған күйеу жігіттің әкесінің өзі белгіленеді немесе өзінің атынан сенімді ақақалды нөкерлерімен жібереді. Олар қалыңдық тұратын ауылға

келген соң, басқа бір үйге тоқтайды. Ертесіне, келген кісілердің біреуі өздерінің келу мақсатын жеткізу үшін қалыңдықтың әкесінің үйіне барады. Егер қыз әкесі өзінің қызын беруге келіссе, онда ол оған өзінің сапарлас жолдастарын осында шақыруын айтады. Қалыңдықтың әкесі қонақтарын төрге отырғызып, әр нәрсені әңгімелей отырып, соңында өз қызы үшін жігіт жағынан алғысы келетін малдың санын айтады. Әдетте, байлар алпыс-жетпіске дейін, тіпті, одан да көп мал санын сұрайды. Бұл төлем халық арасында *қалыңмал* деп аталады. Қалыңмалға негізі жылқы, түйе мен ірі қара тағайындалады. Айттыру ғұрпы түркі тектес халықтарға ертеден ортақ үрдіс, ғұрып болғандығы деректерде сақталған. Айттырудан кейін жастардың некелесуіне дейінгі аралық мүмкіндігінше көп уақытқа созылғанын жөн көрген. Өйткені, бұл аралықта түрлі-түрлі қызықтар өтеді: екі жақтың бір-біріне сыйлықтар жасауы, тойға әзірлік, той, екі жастың өмір бойы естерінде қалатын алғашқы кездесулері деген сияқты. Ата-анасы қызының тұрмыс құруына дейін оның үй шаруасына жәрдемдесуін және өз қалауынша еркін өмір сүргенін қалайды. Неғұрлым осы уақыт ұзаққа созылған сайын, соғұрлым қыздың әке-шешесі, әсіресе шешесі риза болады. Айттырылған қыз белгілі бір жасқа келгенде, салт бойынша кәмелетке толғанда, яғни он үш жасында, күйеу жігіттің әкесі не өзі қалыңмалдың бір бөлігін, жартысын немесе үштен екі бөлігін төлеген кезде, әкесі қызын ұзатқан. Егер қыз жағы уәдесінде тұрмаса, қыздың ата-анасы жігітке қалыңмалды қайтарып, салт-дәстүр бойынша, түйе бастатқан тоғыздан айыппұл төлеген [4, 112].

Қазақ халқының мәдени, әлеуметтік, психологиялық, тарихи өмірін өз шығармасына арқау еткен, әдебиетіміздің жарық жұлдызы, кемеңгер жазушы М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясынан үзінді келтірсек.

«Осыдан екі жыл бұрын Құнанбай мен Алшынбай достығы құдалыққа соғып, осы Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділде деген қызын Абайға *айттырысқан* болатын. Алшынбай, сонымен Абайға үлкен қайыната болушы еді.

Оның ата тегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы «қаракөк» деп атайды, Алшынбай белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы Қазыбек би. Осының бәріне қарағанда, Абайдың қалыңдығы Ділде, тіпті бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрізденеді. Сол *қалыңдықтың қалың малы* да осал болмаған болу керек. Өйткені, Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түйе, көбінше, осы Алшынбай аулына барушы еді» [18, 99-100].

...Әй, жаман! Жаман бола ма деймін, осы шіркін! «Өлі тірісін берген соң өлі күйеу жата ма?» деп, өзің қалайсың? Иегі ителгінің тамағындай боп үлпілдеп келін отыр анда. «Келмей кетсінші, Бәлем!» деп ол сені сынап отыр осы жолы. (Майбасар сөзі) [18, 117].

Үзіндіден *арғы ата, бала, қыз, ата тегі, белгілі би, құдалық, айттыру, қалыңмал, ұрын бару, қайыната, өлі тірісін беру, күйеу бала, келін, күйеу* деген этнографиялық бояуы бар сөздерді байқаймыз. Халықтың ұлттық діңгегін нығайтып отыратын, дүниетанымын бейнелейтін, мәдени деңгейін белгілейтін, діни көзқарасын нақтылайтын осындай тілдік бірліктер қазақ тілінің ұлттық қызметін көрсетіп отыр.

Дәстүрлі қазақы ортада, көбінесе, жігіттің әкесі сыйлас көңіл жетер адамдардың қызы болса, ата-анасымен келісіп, өзара сөз байласқан соң, үйдің керегесіне қамшысын іліп, белдеуге тәуір бір атты байлайды. Бұл семиотикалық таңба құдалықтың басы деген сияқты мәнді білдірген [4, 112]. Осыдан келіп, қызға тұспалдап, астарлап берілетін атау қалыптасса керек. «Әкесінің ат байлары – қызы, шырақ жағары – ұлы» деген мәтелдің астарында қызға айттырып келгенде жасалатын ырымның мәнін берсе керек. Халық арасында қыз бала дүниеге келгенде «ат байлар» келді деп айтып жатуының себебі де осыны меңзейді. Сондай-ақ, қыз баланы айттыруда жасалатын үкі тағар, сырға салар да өзіндік маңызды мәні бар ырымдар болып табылады.

Ат байлар. Үйленуге қатысты іс-шаралар кешені аясында өткізілетін, жігіттің

қалыңдығымен танысуға бірінші рет ұрын бару рәсіміне байланысты берілетін кәде атауы [4, 310]. Осы кәденің болуы қазақ халқы үшін күйеу балаға деген сый-құрметтің ерекше екендігін дәлелдеп отырғандай. Неге десеніз, ең бірінші қалыңдығына алғаш келе жатқан, яғни таныс емес, бөтен елге жетпей жатып, өзінің жол серігі атын табыстап, өзі жаяу жетуі оңай емес. Бір жағынан өзінің атын сол елдің бойжеткен қызына табыстап жіберуі, атын мама ағашқа байлатуы болашақ күйеу балаға көрсетілген сыйды білдіреді. Кезінде түркі халықтарында дәстүр бойынша хан ордасына келе жатқан шет елдік елшілер өз аттарын келген елінің өкілдеріне табыстап, өздері хан ордасы ұсынған атқа отырып жететін болыпты. Егер елшіні ешкім олай күтіп алмаса, ол хан ордасы тарапынан көрсетілген құрметсіздік деп қабылданған екен. Сол сияқты Ұлы дала халқының өз күйеу балаларын бірнеше шақырым жерден күтіп алып, сый-құрмет көрсетуі қазақтың салт-дәстүрінің жазылмаған заңы деп түсінуге болады.

Сырға тағар. Қазақ халқының тұрмысында құда болу салты айрықша орын алғандығы белгілі. Әдетте, қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Егер екі жақ балаларын бесікте жатқан кезінде атастырса, ұлдың ата-анасы қыздың бесігін керттіп белгі салған. Бұл ғұрыптың *бесік-кертті*, *бесік кертпе* деп аталғандығы белгілі. Өсе келе ол қыз **бесік кертпе қыз** деп аталғандығы белгілі. Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім *сырға салу*, *сырға тағу* деп аталған. «Қалыңдық» мағынасындағы *сырғалы қыз* немесе *сырғалы* атауы осыған байланысты шыққан [19, 16].

Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Баласы тұрмай жүрген ата-аналар қыздың құлағына 3 жасқа дейін де тесе берген. Тіпті мұндай жағдай да ер балалардың құлағына қас күштерді шатастырамыз деген түсінікпен сырға таққан. Бала ер жеткенде оның ата-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды *сырға той* деп атаған.

Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да жүзік, білезік, тана (әдемі ақық түйме), моншақ т.б. әшекей бұйымдарды қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «тана тақты», «моншақ тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сыяпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып *бата аяқ*, *сырға тағар*, *тана тағар*, *құлақ моншақ* тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы құлақ моншақ [20].

Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім **сырға салу**, **сырға тағу** деп аталған. «Қалыңдық» мағынасындағы **сырғалы қыз** немесе **сырғалы** атауы осыған байланысты шыққан. Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі сияқты қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны, жүзік, білезік, тана – әдемі ақық түйме, моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылған. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі тана, моншақ, тағып кетті» деп те айта берген.

Мұндай ұлттық мәдениеттегі символдық, бейнелік-метафоралық мәнге ие және мифтерде, аңыздарда, салт-дәстүрде, халықтық және діни шығармаларда, поэтикалық және прозалық мәтіндерде, фразеологизмдер мен метафораларда, символдар мен мақал-мәтелдерде сақталып қалған қолданыстар адамның архетиптік және прототиптік танымының нәтижелерін біріктіретін тіл бірліктері болып саналады.

Қыз алары. Қыз алуға келген жігітке қыздың тойында бір табақ етті жігіттің алдына қойған. Табақ әкелген жеңгеге сый ақы беру керек. Осы табақ ет «қыз алар» деп аталған.

Қыз танысу. Ұзатылатын қыз жанына бір жеңгесін және бір туысын ертіп жан-жақтағы туыстарын кемінде бір ай аралайды, қоштасады. Барған үйлері оның дайындалып жатқан төсек-орнына кілем, алаша, сырмақ, киіз үйдің керегеге, үзік, туырлық, керме-бау сықылды бұйымдарын және киім береді. Бұл жолы танысқан

қызды қазақ салты бойынша ерекше құрметтейді. Барған үйлері ойын-думан өткізіп, бас қосады. Төсек-орынды дайындауға ауыл-аймақ атсалысады, ісмер әйелдер, зергерлер, тұрманшылар, үйшілер кіріседі.

Қалыңдық ойнау. Байырғы ортада қалыңмалы толық берілген қалыңдыққа күйеу жігіттің жасырын келіп, жолығып жүздесіп кетуін **қалыңдық ойнау** деп атаған. Осыған орай «ойнау» сөзі қыз бен жігіт арасындағы «сырға толы» құпия мәнді білдіреді.

Қыз көші. Құдалар аттанған соң қыз шешесімен, үлкен жеңгесі мен кіші бауыр, сіңілісі мен арнайы дайындалған көлікке отырады. Ұзатылған қызға артына қарауға болмайды. Құдалар алда, олардан кейін «шаңырақ-түйе» - қыз көші. Соңында әдемі киінген, атқа мінген жігіттер әндетіп, жүріп отырады. Қызды бар салтанатымен жігіттің ауылына әкеледі. Қыз ауылынан шыққан соң, бұл көшті «қыз көші» деп атайды. Біраз жүрген соң «Қыз көшін» «Келіншек көші» деп атайды. «Келіншек көші» ауыл жанынан өтерде ауыл адамдары көшті тоқтатып, «Түйемұрындық» сұрайды, алған соң сәт сапар, бақыт тілейді.

Қазақ тіліндегі ғұрыптық фольклор лексикасын зерттеген А.Айтмұқашева: «Қазақтар өмірінің сан ғасырлық тарихы әдетте ана тілімен тығыз байланысты. Мысалы, *құда түсу рәсімдері, үйлену тойы, ас беру* тағы басқа толып жатқан ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып үлгілерінің атаулары тілде сақталмаған болса, онда рухани мәдениет үлгілерінің мазмұны да кеми бермек. Әдет-ғұрып, салт-сананы айтқанда, әдетте олар туралы халықтың көрнекті де, көрікті ойлары тілімізге оралады. Сөз мәні, сөз сыры, ішкі-сыртқы мағыналары салтпен, дәстүрмен астарлас жатқандығын байқаймыз. Ол мағыналар, мәндер, сырлар астарында небір тарихи ұғым жатады немесе онда салт-дәстүрлерге сай түрлі наным сақталады», - дейді [21, 5]

Халқымыздың этномәдени тарихының қайнар көзі – салт-дәстүр атаулары тек тілдің лексикалық қабатын молайтушы тілдік дерек емес, халқымыздың тарихи, мәдени, рухани құндылықтарын бойына жинаған ақпарат көзі, идиоэтникалық қазына. Қазақ халқының сәбидің фәни дүниеге келуі мен бақиға аттануға дейінгі аралықтағы салт-дәстүр атаулары – этномәдени лексикамыздың алтын қоры. Соның ішінде қыз ұзату, келін түсіру салтына қатысты қалыптасқан салт-дәстүр атаулары да мол: *беташар, ұрын бару, бауыздау құдалық, қалың мал, ит ырылдау, табалдырық аттар, түндік ашар, отқа май құю, сыңсу, қалыңмал, қыз танысу, қапқа салар, той малы, сүт ақы, түйе-жігіт, көпшік қыстырар, шашу шашу, киім ілу, табалдырық кәдесі, сыбаға асу, малға бата жасату, қыз алары, құйрық-бауыр асату, суға тоғыту, киім тігу, босаға аттар, неке оқу, қыз қашар - түндік жабар, шатыр байғазы, қоржын сөгу, мойын тастау, ат байлар, сәукеле кигізу, босағаға ілу, сатын (аужар), сыңсу, жар-жар, аушадияр, шарғы, жасау, қыз көші, түйемұрындық т.т.*

Айталық, қазақтың келін түсіру тойында орындалатын ғұрыптың бірі - **беташар**. Беташардың төркіні сонау Тәңірлік сенімдермен сабақтасып жатқанын біреу білсе, біреу білмейді. Бұл жөнінде зерттеуші Б. Жүсіп былай дейді: «Бет жабу тірілерге тән жоралғы емес. Өлі адамның ғана беті жабылады. Бұл рәсім басқа халықтардың фольклорынан да берік орын алған. Сондай көне жұрттың бірі – Америка үндістері. Сонымен, келіннің бетін жабу жасанды өлімнің ишарасы. Қанша ғасыр бедерінде елеп, екшеп, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне қолдану арқылы, осы ырымның түбінде тылсым негіз барына әбден сенгеннен кейін ғана оны тұтынған деп ойлауға болады.

Салт бойынша қыз баланың бойындағы өз руының «жақсы-жаман» қасиеттері өсіп-өнген әулетінің оң босағасында отырғанда, отыз күн «ойын» мен қырық күн «тойының» арасында «тазарып», «өліп», жаңа түскен жұртында басқа сапа-сипатта «қайта тірілуі» тиіс. Өйткені, ілкідегілердің ұғымында әрбір ру жеке-дара космос-әлем.

Демек, жаңа түскен келіннің бір космос-дүниеде өліп, тазарып, келесі космос-дүниеге өткенде жаңа сапада «қайта тірілуі» – өмір заңы.

«Беташар» рәсімі өз жұртында тазарып, «өлген» келінді жаңа түскен жұртында «қайта тірілтіп алу» процесін қамтамасыз ететін ежелгі рәсми амал еді. Беташардағы иіліп сәлем ету салты – әруақтар дүниесі мен көзі тірі тума-туыстарын келінмен таныстыру мақсатында жасалатын да, беташар сәлеміне салынатын ақшалай, заттай берілетін сыйлықтар әруақтарға берілген ризашылық садақасы ретінде қабылданып, беташар рәсімін жасаған дәнекерші-ақынға тиесілі болған. Ал, жаңа түскен келіннің бетін ашатын дәнекерші-ақынға қойылатын басты талап: оның келін түскен рудың абыройлы адамы болуы және моральдық тұрғыдағы қасиет-қамалының берік болуы қатаң қаперге алынған.» [22, 9].

Жоғарыда айтылған *қыз алары, қыз жиын, қыз танысу* сияқты салттардың бәрі – жай ғана қоштасу емес, өз әулетінде «өліп» тазалану. Осындай жасанды өлім арқылы тазартылған келін жаңа шаңыраққа құт әкеледі деп сенген. Өз жұртында тазарып, «өлген» қызды жаңа шаңыраққа бетін жауып әкеліп беташар арқылы қайта тірілту рәсімінің астарында ата-бабаларымыздың жаратылыс заңы туралы өте ескі мифтік түсініктері жатыр.

Қыз ұзату, келін түсіру салтына қатысты этнографизмдердің бірі – қалыңмал. Батыс зерттеушілері гендерлік теңсіздік, кемсітушілік деп баға беріп, Кеңестер Одағы кезінде тыйым салынған бұл салтқа қазір басқаша көзқарас қалыптасты. Қалыңмал – гендерлік теңсіздік емес, керісінше құқықтық жағынан жан-жақты қарастырылған (ажырасқан жағдайда, қалыңдық қайтыс болған жағдайда, айттырылып, қалың малы төленген қалыңдық басқа жігітпен көңіл қосқан жағдайда т.т. оны төлеу, қайтару жолдары), отбасын материалдық жағынан қолдау ретінде қарастырылғанын ғалымдар тарихи деректерге сүйеніп айтып жүр [23]. Қалыңмал қыз әкесіне, егер қалыңдық жетім болса, әкесінің ағайындарының иелігіне берілген, ал ағайындары қалыңмал көлеміне сай қызға жасау беруге міндетті болған [24, 158]. Қалыңмалдың толық төленіп болуы әдетте 1-3 жылға кей жағдайда бірнеше жылға созылған. Қалыңмал толық беріліп болған соң қыз әкесі қызды ұзату тойының мерзімін белгілейді. Молда неке қияр рәсімінде куәлер арқылы қыз әкесінен «қалыңмалы толық берілді ме?, неке қиюға кедергі жоқ па?», - деп сұрайды [25, 155]. Берілген қалыңмалға қалыңдықтың ата-анасы қыздың жасауын дайындаған. Қалыңмал көлеміне жасаудың сай болуын әулет үлкендері бақылаған [26, 78]. Қалыңмал көлеміне сай жасауға отау үй ішкі жиһаздарымен, ішкі жабдығымен, күмістелген ер-тоқымды жылқылар, жасау артатын түйелер, қайын жұртына әртүрлі сыйлықтар, ішіктер, шапандар, маталар енген. Қалың мал беру реті мен тәртібі қазақтың әдеттік құқықтық заңында бекітілген. Құдаласу келісімі бұзылған жағдайда кінәлі жақ алған сыйын толық қайтарып, айыпқа «тоғыз» төлеген [27, 129]. Әйел үстіне алатын қалыңдықтың қалың малы артық төленетін болған. Атастырылған қыз бойжеткесін басқа жігітпен қашып кетсе, жаңа күйеу бұрынғы жігітке орнына қалың малсыз қыз немесе қалың мал берген [28, 58]. Ал, басы бос қыз әкесінің келісімінсіз сүйген жігітімен қашып кетсе, онда күйеу жігіт қыз әкесіне қалың малмен бірге айып төлеген [28, 61].

Домалақ қалың – рәсім талаптарын орындамай-ақ берілетін қалыңмалдың бір түрі. Дәстүрлі қазақы ортада, әдетте домалақ қалың кедей немесе «қоңыртөбел» дәулеті бар құдандалы адамдардың арасында ғана жүретін. Домалақ қалыңда қалыңмал құрамына кіретін басжақсы, той малы, сұтақы деген кәде түрлері қарастырылмайтындығы сондықтан. Қазақ даласына ақша қатынастары ене бастаған кезде домалақ қалың ақшалай беретін мөлшерді білдірген. Н.Гродековтің мәліметіне қарағанда Перовск уезінде алпыс саулық пен алпыс тоқты бес жүз рубльге тең болған.

Қалыңмалдың түрлері өзінің мөлшері мен құрамы жағынан уақыт өткен сайын,

заманына сай өзгеріске еніп отырған. Мысалы, Л.Баллюзек XIX ғасырдың екінші жартысында басжақсының мәні өзгеріп, Торғай уезінде бас жақсыға 3-12 жылқы немесе 100-300, тіпті 600-1000 күміс ақша ғана берілетіндігі жөнінде мәлімет келтірген [4, 71].

Дөңгелек қалың – ертеде қазақ ортасында ұзатылатын қыз үшін атайтын қалыңмалдың түрі, кедей адамдар арасында берілетін қалыңмалдың ең төменгі мөлшері. Көрнекті қазақ этнограф ғалымы Х. Арғынбаев «Қазақ халқындағы семья мен неке» деп аталатын өзінің белгілі еңбегінде М.Красовскийдің мәліметін негізге ала отырып, дөңгелек қалың малдың ең аз мөлшері жеті жылқы болғандығын атап көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеуші Қ.Қостанаев пен Н.Гродековтің және осы авторлардың дерегіне сүйенген Ә.Диваев сынды зерттеушілердің Қазалы мен Перовск уездері қазақтарына қатысты мәліметтеріне сәйкес, қалыңмал мөлшері төмендегідей үш категорияға бөлінетіндігін ерекше екішеп көрсетеді: ауқаттылар, орташалар және кедейлер беретін қалыңмал. Кедейлер тұрмысында қалыңмал дөңгелеу қалың деп аталып, 7-ден 9 бас малды құрады, кейде кедей отбасында екі жақтың келісімі бойынша, бір-біріне сый-кәде бермей-ақ екі жасты қоса беретін. Кейбір жағдайда жылқы мен түйе орнына қой аталатын. Осы ретте айта кететін жайт – қарастырылып отырған кезеңде аталыш уездерде бір бас жылқы немесе бір бас түйе жеті-сегіз қойға тең болды.

Бай қазақтардың қалыңмалы 47 басты құрады. Орта тұрмысты адамның қалыңмал көлемі 27-ден 37 мал басына дейін барды. Ертеректе ең кең таралған көп мөлшері, Х.Арғынбаевтың аталмыш еңбегінде көрсетілгендей (И.И.Ибрагимов жазуы бойынша) ақсүйектер арасында 57, байлар арасында 37, орташалар арасында 27, кедейлер арасында 17 бас малды құраған (200 жылқы немесе 1000 қой).

Сондай-ақ, Х.Арғынбаев Кіші жүз және Орта жүз қазақтарының арасынан жинақталған сан алуан мәліметтердің негізінде жазылған XIX ғасырдың 60-70 жылдары Торғай облысының әскери губернаторы болған Л.Ф.Баллюзектің еңбегіне сүйене отырып, дөңгелек қалың – бар-жоғы он бас малы ғана бар ең кедейлердің арасындағы мөлшер екендігін атап өтеді. Сонымен бірге, ғалым өз еңбегінде Л.Ф.Баллюзектің дәстүрлі қазақы ортадағы үш әлеуметтік жіктердегі қалыңмалдың мөлшеріне байланысты төмендегідей мәліметін келтіреді: 100-ден 150 аралығындағы ірі қара малдың саны ең жоғары топты құрады, оны ірі байлар берген. 75-100 мал басын құрайтын қалыңмалды дәулеттілер атайтын. Орташалар баламалы қалыңға 20-40 мал басын беретін. Ал ең кедейлердің дөңгелек қалың малы 7-ден 9 бас ірі қара малды ғана құрайтын.

Уақыт өткен сайын, яғни әрбір ұрпақ ауысқан сайын қалыңмалдың бастапқы құрамы мен түрі үнемі өзгеріске ұшырап отырды. Дөңгелек қалың, жоғарыда айтылғандай, құрамы мен мөлшері жағынан қалыңмалдың ең төменгі категориясы болғандықтан, онда қарамал, басжақсы, сұтақы, тоймал, ілу сияқты қалыңдықтың құны деп есептелетін кәде-сыйлар қарастырылмайды [4, 86].

Жоғарыда қалыңмалдың инфографикалық мәліметтері толықтай ғалым Нұрсан Әлімбаевтың редакторлық жауапкершілігімен жарық көрген этнографиялық энциклопедиядан алынып отыр. Жалпы мақаламызда бұл мәліметтерді келтірудегі мақсатымыз қазақ халқында «тең – теңімен, тезек – қабымен» мәтелінің мазмұнын ашып, қалыңмал берудің әлеуметтік-саяси тұрғыда реттеліп, заңдастырылып отырғанын көрсету болатын. Қазақ халқы «қалыңмалсыз қыз болмайды, кәдесіз күйеу болмайды», «Қалыңмалды малға санама, барымтаны барға санама» деуінің астарында осындай мән жатса керек. Халқымыз қалыңмалды жігіт ауылына жасау болып қайтару арқылы жаңа құрылған шаңырақтың материалдық жағынан қолдаумен бірге, құдалар арасындағы туыстық қарым-қатынасты реттеп, бекітіп отырған.

Қорытынды. Жалпы зерттеу жұмысымызды қорытындылайтын болсақ, қызға қатысты этнографизмдер қазақ тіліндегі ұлттық колориті бар бай сөздік қорды құраушы тілдік бірліктерге жатады. Бала тәрбиесіне, қыз тәрбиесіне, ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән

берген қазақ халқының әрбір салты, дәстүрі мен ғұрпының тәрбиелік, танымдық мағынасы тереңде жатыр. Зерттеуіміздің шеңберіне енбей қалған қаншама этнографизмдер әлі де жан-жақты зерттеуді талап етеді. Қызға қатысты тілдік бірліктерді антропоэзектік бағытта зерттеудің ең құнды жағы – бүгінгі ұрпақ пен келешек ұрпақ санасын тарихы терең, тәрбиелік мәні зор, қазақ болып туғанына мақтаныш сезімін оятар құнды, ғибратты мұраның бір бөлшегі бола алуында. Ол үшін құнды мәліметтерді жинақтап қана қоймай, мәдени және тарихи, әдеби мұраларда тілдік бірліктердің репрезенттелуіне көңіл бөліп, оны тұжырымдап, оқырмандарға жеткізе білуіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). – Алматы: Арда, 2006.
2. Смағұлова Г. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
3. Ермекова Т.Н. және т.б. Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты. Монография. Алматы: «Мерей» баспасы, 2015. – 196 бет. ISSN 978-601-224-717-6
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен категорияларының дәстүрлі жүйесі/Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017 – 856 бет (иллюстрацияланған).
5. Әлімжанова А. «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты» // Филол.ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – Алматы, 2008.
6. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты (Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты). - Алматы, 2008
7. Бигельдиева М.. «Қазақ және түрік әйел антропонимиясы» // Филол.ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – Алматы, 2010.
8. Шоқым Г. «Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері». // Филол.ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – А., 2009.
9. Mehmet Zeki Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (I, II,III cilt (A-H), İstanbul, 1983).
10. А.Мухиббе Darga. Eski Anadolu'da kadın. İstanbul, 1984.
11. Vartolu Ali Teker(Temitoğlu). Gelenek-görenekler ve anlatmalar (Ankara, 2004. ISBN: 975-96608-1-4).
12. Mehmet Eröz-Ali Güler. Türk ailesi. Ankara, ISBN:1998 975-16-0990-9
13. Адонина, Л. В. Концепт «женщина» в русском языковом и когнитивном сознании. [Текст] / Лариса Валерьевна Адонина. – Севастополь : Рибэст, 2007. – 168 с.
14. Дзасежева Л.Х. Лексико-семантическое поле "женщина" в разных культурных сообществах: На материале английского, русского и кабардино-черкесского языков: диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.19.- Нальчик, 2006.- 177 с.
15. Ibrahim Haji-Hassan. Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse. 1999 (араб-ағылшын тілдерінде жазылған)
16. Nadja Furlan Štante. Religion and Sexism: The Image of Women in the Judaeo-Christian Tradition.
17. Julia S. Falk. Woman, language and linguistics (Three American Stories from the First Half of the Twentieth Century) 2002, 320 p.
18. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы» 2013. – 376 бет. ISSN 9965-666-59-8.
19. Ержанова З. Қазақ қолөнеріне байланысты фразеологизмдердің этномәдени аспектісі. Филология ғылымдарының канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010.
20. Жүсіпов Б. Келіннің бетіне орамалды неге жабады? // <http://old.abai.kz/content/berik-zh-sip-kelinnin-betine-oramaldy-nege-zhabady>

21. Айтмұқашева А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтническая семантика. Филол. ғыл. канд. дисс. автореф. Алматы, 2007.
22. Уәлиұлы Н. Әйелдердің мифтік санадағы бейнесінің паремнологизмдердегі көрінісі (репрезенттелуі) // Тіл. Мәдениет. Коммуникация-1. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. 66-76 бб.
23. Қартаева Т. Қазақтың үйлену салтындағы қалың мал беру рәсімі // <http://ulas.kz/kk/maqala?id=319#.Vmbb09KLRiw>
24. Загряжский Г.С. Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах им присвоенных. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву // Ежегодник. МСТК. Под ред. Н.А.Маева. Вып IV. СПб.: 1876. С. 151-203. (210 с.).
25. Ф.-Лий. Свадебные обычаи у киргизов Оренбургского ведомства // Московские ведомости. 1862. №151, 154, 155.
26. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона // ЗООИРГО. Вып II. Казан: 1871. С. 45-167.
27. Женщины в кочевом быту // Туркестанские ведомости. 1889. №33. 15 августа. С.128-129, №34. 22 августа. С.132-133.
28. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И.Лахтина, 1889. – 205 с.

Т.Н. ЕРМЕКОВА, Н.А. ЖАНАБАЕВА

Казахский Национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ЭТНОГРАФИЗМОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ДЕВУШКЕ

Аннотация. В исследовательской работе основным объектом являются лингвокультураемы, связанные с девушкой. У каждого этноса есть свое мировоззрение, своя культура, история, традиции. В настоящее время ведутся интересные и важные исследовательские работы. Научным направлением, связывающим различные науки, является антропоцентрическое направление. Единицы, входящие в объект исследования, рассматриваются с ориентацией на человеческий фактор, на самого человека. В статье рассматриваются труды Н. Уалиулы, А. Байгутовой, А. Алимжановой, Г. Шокым, Т. Ермаковой, М. Бигельдиевой и других ученых. Этнографические единицы рассматриваются в призме новых отраслей лингвистики, выявляется их когнитивный характер и потенциал. В то время как многие научные исследования, проекты, посвященные теме девушки и женщины, велись в разных направлениях, этнографизмы, связанные с девушкой, в нашей работе приобретают первостепенный характер. К таким этнографизмам можно отнести: обычаи и традиции по отношению к девушке, женщине, их когнитивные формулировки, языковые единицы, относящиеся к девушкам в целом, обладающие потенциалом определять и характеризующие национальный колорит. В ходе исследования приводятся аргументы в пользу того, что такие языковые единицы являются одним из основных концептов, формирующих мировоззрение, культурное, духовное богатство нации. В статье акцентируется внимание на том, что теоретические и прикладные проблемы топонимики (накопление названий земель и вод Казахстана, их регулирование, восстановление исторических названий, издание словарей региональных названий) одни из самых сложных проблем казахского языкознания.

Ключевые слова: этнографизмы по отношению к девушке, девушка, женщина, традиции, лингвокультурологический характер, познавательный характер.

T.N. YERMEKOVA, N.A. ZHANGABAYEVA
Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
COGNITIVE NATURE OF ETHNOGRAPHIC UNITS RELATED TO THE GIRL

Abstract. In the research work, the main object is ethnographic units, linguistic and cultural units associated with the girl. Each nation has its own specifics, its own worldview, culture, history, traditions. Their millennial appearance is preserved in the wise language of that nation, people. Currently, as a result of the merger of various sciences, interesting and important research works are being conducted. The scientific direction linking these sciences is the anthropocentric direction. That is, the units included in the object of the research are considered with a focus on the human factor, on the person himself. The article examines the works of N.Ualiuly, A.Baigutova, A.Alimzhanova, G. Shokym, T.Yermekova, M.Bigeldieva and other scientists. Also, the main object of our research, ethnographic units are considered in the prism of new branches of linguistics, their cognitive nature and potential are revealed. While many scientific studies and projects devoted to the topic of girls, women, were conducted in different directions, ethnographic units related to the girl in our work acquire a primary character. Such ethnographic units include: customs and traditions in relation to a girl, a woman, their cognitive formulations, linguistic units related to girls in general, with the potential to determine and characterize the national flavor. The study provides arguments in favor of the fact that such linguistic units are one of the main concepts that form the worldview, cultural, spiritual wealth of the nation. The article focuses on the fact that theoretical and applied problems of toponymy, such as the accumulation of names of lands and waters of Kazakhstan, their regulation, the restoration of historical names, the publication of dictionaries of regional names is one of the most difficult problems of Kazakh linguistics.

Keywords: ethnographic units in relation to a girl, a girl, a woman, traditions, linguistic and cultural character, cognitive character.

References

1. Aldasheva A. Audarmatanu (Linguistikalyk zhane linguomadeni maseleler). – Almaty: Arda, 2006.
2. Smagulova G. Smagulova G.N. Magynalas phraseologizmderdin ul'tyik-madeni aspectileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 196 b.
3. Ermekova T.N. zhane t.b. Kyzga katysty tildik birlikterdin ethnomadeni sipaty. Monograph. Almaty: "Merey" baspasy, 2015. – 196 bet. ISSN 978-601-224-717-6
4. Kazaktyñ ethnografiyalık categoryalar, uymdar men categoryalaryñ dasturli zhuyesi/Encyclopedia. Almaty: Alem Damu Integration LLP, 2017 – 856 bet (illustrationlangan).
5. Alimzhanova A. "Kazak tilindegi aiel kolonerin baylanysty halyktyk lexikanyn ethnolinguistikalyk sipaty" // Philol.gyl. candidates gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – Almaty, 2008.
6. Baygutova A.M. "Kazak aieli" conceptsinin ethnomadeni sipaty (Philology gylymdaryñ candidates gylym dazhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsionsin abstracts). – Almaty, 2008
7. Bigeldieva M. Kazak zhane turik ayel anthroponymiyasy // Philol.gyl. candidates gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – Almaty, 2010.
8. Shokym G. Tildin genderlik zhikteliminin gylym negizderi // Philol.gyl. doctors gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – A., 2009.
9. Mehmet Zeki Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (I, II,III cilt (A-H), İstanbul, 1983).
10. A.Muhibbe Darga. Eski Anadoluda kadın. İstanbul, 1984.
11. Vartolu Ali Teker(Temitoğlu). Gelenek-görenekler ve anlatmalar (Ankara, 2004. ISBN: 975-96608-1-4).
12. Mehmet Eröz-Ali Güler. Türk ailesi. Ankara, ISBN:1998 975-16-0990-9

13. Adonina, L. V. The concept of "woman" in Russian linguistic and cognitive consciousness. [Text] / Larisa Valeryevna Adonina. – Sevastopol : Ribest, 2007. – 168 p.
14. Dzasezheva L.H. Lexico-semantic field "woman" in different cultural communities: Based on the material of English, Russian and Kabardino-Circassian languages: dissertation... Candidate of Philological Sciences : 10.02.19.- Nalchik, 2006.- 177 p.
15. Ibrahim Haji-Hassan. Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse. 1999 (Arab-agylshyn tilderinde zhazylgan)
16. Nadja Furlan Štante. Religion and Sexism: The Image of Women in the Judaeo-Christian Tradition.
17. Julia S. Falk. Woman, language and linguistics (Three American Stories from the First Half of the Twentieth Century) 2002, 320 p.
18. Auezov M. Abai zholy: An epic novel. Birinshi kitap. – Almaty: "Zhazushy" 2013. – 376 bet. ISSN 9965-666-59-8.
19. Yerzhanova Z. Kazak kolonerin baylanysty phraseologizmderdin ethnomadeni aspect. Philology gylymdarynyn kand. gylym darejesin alu ush'in dayyndagan dissertationnyn abstracts. Almaty, 2010.
20. Zhusipov B. Kelinnin betine oramaldy nege zhabady? // <http://old.abai.kz/content/berik-zh-sip-kelinnin-betine-oramaldy-nege-zhabady>
21. Aitmukasheva A. Guryptyk folklore lexicas: idioethnic semantics. Philol.gyl. kand. diss. autoref. Almaty, 2007.
22. Ueliuly N. Ayelderin miftik sanadagi beynesinin paremiologizmderdegi korinisi (representtelui) // Til. Madeniyet. Communication-1. – Almaty: "Eltanym" baspasy, 2013. 66-76 bb.
23. T.Kartaeva. Kazaktyn uylenu saltyndagi kalyn mal beru rasimi // <http://ulas.kz/kk/maqala?id=319#.Vmbb09KLRiw>
24. Zagryazhsky G.S. The legal custom of the Kirghiz about various kinds of states and the rights assigned to them. About the People's Court among the nomadic population of the Turkestan region according to customary law // Yearbook. MSTK. Edited by N.A.Mayev. Issue IV. SPb.: 1876. pp. 151-203. (210 p.).
25. F.-Lii. Wedding customs among the Kirghiz of the Orenburg Department // Moscow Vedomosti. 1862. №151, 154, 155.
26. Balluzek L.F. Folk customs that had, and partly still have, the force of law in the Small Kyrgyz Horde // ZOOIRGO. Issue II. Kazan: 1871. pp. 45-167.
27. Women in nomadic life // Turkestan Vedomosti. 1889. No.33. August 15. pp.128-129., No. 34. August 22. pp.132-133.
28. Grodekov N.I. Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region. Legal life Vol.1. Tashkent: Typo-lithography of S.I.Lakhtin, 1889. 205 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Ермекова Тыныштық Нұрдаулетқызы – филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Yermekova Tynyshtyk Nurdauletovna – Doctor of philological sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Жанабаева Назерке Асылбекқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Жанабаева Назерке Асылбековна – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Zhangabayeva Nazerke Assylbekkyzy – doctoral student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.04>С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: imansaule@mail.ru)**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІ ТОПОНИМДЕР**

Андатпа. Мақалада тілдік тұлға танымында әлемнің топонимикалық бейнесін жасауда өзіндік орны бар Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер бойынша ақпарат зерделеніп, қоғам мүшелері танымындағы маңызды қор ретінде қарастырылған.

Мақаланың мақсаты – Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің тілде қолданылыс ерекшелігін көрсету және сол арқылы тілдік тұлғаның әлемнің топонимикалық бейнесін жасаудағы танымын айқындау.

Зерттеу жұмысы когнитивтік бағытта орындалған. Автор прецедентті топонимдерді ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын, тілдік тұлғаның әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырушы ерекше лингвомәдени бірлік қатарына жатқызады.

Жүргізілген зерттеу барысында Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің тілдік тұлғаның қоршаған ортаны танудағы маңызды бірлік ретінде коммуникациялық нормаларын реттеуге ат салысатын қасиетіне ерекше назар аударылған. Прецедентті топонимдердегі аялық білімі мен танымына сай ақпаратты ашуда ұлттық код, атау тағуда стандарт ретінде қолданып, ассоциация т.б. ретінде атқаратын танымдық қызметіне айрықша мән берілген. Тарихи мәтін, көркем шығармалардағы прецедентті топонимдердің атқаратын қызметі, атау ретіндегі прагматикалық әлеуеті зерделеніп, олардың халықтың ғасырлар бойы жинақтаған таным-түсінігі, әлемді қабылдаудағы тасымал құрал ретіндегі орны айқындалған.

Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдердің ұлттың танымдық қорын қалыптастыратын, мәдени ақпарат тасымалдаушы негізгі лингвомәдени бірліктер екені дәйектеліп, олардың тасасындағы имплицит ақпараттардың астарындағы мәдени кодтар ашылған. Жасалған тұжырымдар когнитивтік, салғастырмалы-сипаттамалық әдістер арқылы негізделіп, нақты мысалдармен дәлелденген. Дәйектер тарихи мәтінмен қатар, ұлт өкілдеріне жақсы танымал ақын-жазушылардың шығармаларынан алынған.

Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, салғастырмалы типология тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту парктикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Түйін сөздер: топоним, прецедент, аялық білім, жалқы есім, имплицитті ақпарат, тілдік тұлға, тілдік бірлік, төлсипат.

Кіріспе. Жалқы есімдердің атау қызметі басты болғанымен, атқаратын қызмет ерекшеліктері тек онымен шектеліп қоймайды, себебі ономастикалық атау – бұл тілден тысқары жатқан құбылыстарды (нысанды, т.б.) атайтын сөйлеу әрекетінің бір түрі. Жалқы есімдер табиғаты өте күрделі, сондықтан оларды қолдану аспектілерін атау берген адамдарды және атау беру мезгілін, себебін білгеннен соң ғана түсіндіруге болады. Әр қоғам өмірінің өзгеруі, тарихи-мәдени қазыналарды қайта қарастыру – атау беру қызметіне ықпал ететіндігі белгілі.

Қазіргі кезде прагматика әлеуметтік лингвистикамен, психолингвистикамен

және тіл білімінің басқа да салаларымен байланысқан сөйлеу лингвистикасы деген ұғымды білдірсе, ал кішірек мағынада – адам мен таңбаның қатысы ретінде қарастырылады.

Жеке адамдардың тілдік құрамында прецедентті атаулар белгілі бір оқиғаны бағалау үшін стандартты құрал (белгі, символ) рөлін атқара отырып, ерекше орын алады.

Прецедентті бірліктердің қалыптасуы мен қолданысында маңызды рөлді уәждемелік деңгей атқарады. Ол көпқырлы және прецедентті бірліктердің прототиптері және ұқсастықтарымен өзара байланысының көптеген кодтарын өзінде сақтайды. Зерттеуші үшін, әрине, ол күрделі, себебі тіл иелерінің мүддесін, мақсаты мен номинативті стратегиясының тек синхронды түрдегі емес, сонымен бірге диахронды түрдегісінен көрініс береді, барлық тілдік деңгейін синтездейді. Мәселен, Ұлы жібек жолындағы Алатау, Қаратау, Ұлытау т.б. прецедентті есімдерді басты уәжі – таудың түсі, қарттығы, ұлылығын олардың құдіретін, күшін білдіру үшін үшін қолданған.

Негізінен туынды бірлік ретінде прецедентті бірліктер «дайын» тілдік формула ретінде немесе кейіннен прецедентті табиғатқа ие болатын жаңа, бұрын белгілі болмаған тілдік бірлік ретінде қолданылады. Олардың категориялық белгілеріне бір жағынан ментальдық, өнімділік, сілтемелік, репрезенттеушілік, стереотиптік (қайталануы, танылуы), ал екінші жағынан гетерономинативтілік (номинативті белгі вариативтілігі), лингвокреативтілігі (бірегей еместігі, сөзжасамдық жаңашылдығы) жатады.

Әр деңгейдегі тілдік белгі екі референциалды құрылымнан тұратын қатынасына ие: заттық-логикалық және эмоционалды-экспрессивтік, тіптен екеуінің біреуі нөлдік мағынаға ие болса да. Бірінші компоненті оны тікелей денотатпен байланыстырады және синонимдік қатарға немесе басқа да белгілеу құралдарына жол бермейді. Мәселен, Түркістан – шаһар; Алатау – тау т.б. Екінші компоненті парадигматикалық байланыстың барын көрсетеді: синонимдер, антонимдер, басқа да эмоционалды реңктік, «көтеріңкі» немесе «басыңқы» көркемдеуіш құралдармен алмасуы.

Сонымен, прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Прецедентті деген ұғым тіл білімінде ХХ ғасырдың соңына қарай Ресей ғалымдарының (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин т.б.) еңбектерінде қарастырылған, ал прецедентті есім Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л. Березович, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз етіледі. Мәселен, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдардағы прецеденттік есімдерді қарастыра келе, прецеденттік феномен терминіне анықтама беріп, олардың төрт түрін көрсеткен: прецеденттік оқиғалар, мәтіндер, айтылымдар және есімдер. Соның ішінде прецеденттік есім терминінің анықтамасын келтіріп, денотативті немесе экстенционалды қолданылатын прецеденттік есімдерге толығырақ тоқталған [1].

О.С. Боярских «Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия» атты мақаласында көркем әдеби прецеденттік айтылымдардан құралған қазіргі газет және журнал басылымдарының материалдары негізінде сауалнама жасап, тәжірибе нәтижесін екі фактор тобына түйіндейді. Бірінші топ қабылдаушы субъект санасымен байланысты: белгілі бір прецеденттік айтылыммен таныс болу дәрежесі, әдеби аялық білімінің болуы / болмауы. Екінші топ – прецеденттік белгінің ерекшелігімен байланысты, яғни оның қолдану ерекшелігі (афористік / фразеологиялық), түпнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасау ерекшелігі, лексикалық құрамы [2].

Е.А. Нахимова «Прецедентные имена в президентском дискурсе» атты мақаласында прецедентті феномендерді саяси коммуникацияда тиімді қолданылуын бағалауда прецеденттік феноменнің саяси үйлесімділігі, прецеденттік есімнің нақты бір белгілеріне сәйкестігі бойынша әлеуметтік түйсігі, оқырмандардың кейіпкер мәнін тану қабілетінің ескерілуі, прецеденттік феноменді қолданудың мүмкіндігінше корректілігі және екі мазмұнды болмауы сияқты критерийлерді ескеруді ұсынады [3].

Қазақ тіл білімінде прецеденттік есім терминін қолданбағанымен, осы мәселенің бір қырын зерттеген ғалымдардан Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаевты атауға болады. Профессор Т. Жанұзақов жалқы есімдердің жалпы есімге ауысу мәселесін қарастыра отырып, көркем шығарма жалқы есімдері белгілі бір топтастырылған образды белгілеу мәнін ашқан [4].

І. Кеңесбаев жалқы есімдердің мағынасын зерттеп, ол әр кісі есімдерінің сыртында сараңдық, жомарттық, шынайы махаббат құрбаны т.б. сияқты белгілердің болатынын айтып, Қарабай, Шығайбай, Ләйлі-Мәжнүн, Атымтай жомарт, Қожанасыр, Қодар, Қыз Жібек пен Төлеген есімдерін талдайды. Ғалым бұл жалқы есімдерді прецеденттік деп аталмағанымен, олардың басқа онимдерден айырмашылық белгілерін атап көрсеткен [5].

Қазақ тіл білімінде теориялық және практикалық жағынан прецеденттік есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мәдиева [6]. Қазақстанның орыс тілді мерзімді басылымында сатира мен юморды қалыптастырудағы тілдік бірліктерді зерттеуде В.И. Жумагулова мифтік және шығарма кейіпкерлерінің, атақты ғалымдардың есімдерін күлкі, ирония жасауда салыстыру ретінде қолданғанын көрсеткен [7].

Жұмыста Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдеріне салғастырмалы-когнитивтік талдау жасалып, олардың шеңберіндегі имплицит ақпараттардың мазмұнын ашу мақсатында сипаттамалық әдіс қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Прецедентті мәтінді «коммуникативті прецедент, ұқсас жағдайларда коммуниканттар алдында тұрған номинативті, коммуникативті т.б. міндеттерді шешуге көмектесетін үлгі деп атауға болады. «Коммуникативті прецедент» прецедентті бірліктер үшін «гносеологиялық прототип» болып табылады және ол прецедентті бірліктің коммуникативті кодын қалыптастыруда маңызды. Мысалы, прецедентті есімдер бойынша М. Жұмабаевтың «Түркістан» шығармасындағы Түркістан түріктің образын ашуда «гносеологиялық прототип» болып табылады:

Түркістан — екі дүние есігі ғой,
Түркістан — ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібесі ғой [8]

Прецедентті бірлік когнитивті база негізінде Қарауловтың пікірінше, үш түрлі тәсіл арқылы қолданысқа түседі: бірінші, табиғи тәсіл, яғни мәтінді толығымен «қабылдау, түсіну, сезімге бөлену нысаны» ретінде оқырманға жеткізу (қайталау). Екінші тәсіл трансформациялы, «түпнұсқа мәтін бойынша қайта қабылдау». Үшінші тәсіл семиотикалық, түпнұсқа мәтінге сілтеме, белгілерін ерекшелеу т.б. Сол арқылы не бүкіл мәтін, не қандай да бір оқиғаға қатысты ерекше фрагменттері коммуникациялық үдерісте көрініс табады [9].

Прецедентті есімнің нақты құрылымы болады, өзегінде дифференциалды (жекелеуші) белгілері болса, өзегінен тыс шекте төлсипаттары мен кез келген тіл иелерінің прецедентті есімді қабылдауда жеке түсінігі болады. В.В. Красных [10] ұсынған прецедентті есімнің құрылымына қатысты сызба негізінде прецедентті есім қабылдануының инвариантында дифференциалды белгілердің біреуі ғана актуалдануы мүмкін және прецедентті есім төлсипаты мен тіл иелерінің прецедентті есімді қабылдауындағы жеке түсінігі мен білімі маңызды емес қосымша рөл атқаруы мүмкін,

алайда ондай жағдайда прецедентті есімнің адресант қолданысында еш маңыздылығы қалмауы мүмкін, себебі адресат аялық білімінсіз, қосымша төлсипатсыз дұрыс түсінбеуі мүмкін екенін анықтадық.

Дифференциалды белгілері аталмыш затты басқалардан ерекшелейтін нақты анықтағыштардың күрделі жүйесін құрайды. Бұл жүйе қандай да бір белгілер жиынтығы емес нақты көп деңгейлі құрылымға ие [10]. Жоғарыда айтылған ойға орай «қазіргі кезде прецедентті есімдердің дифференциалды белгілерін ашатын толық элементтер жиынтығын анықтау мүмкін емес, дегенмен прецедентті есім денотатын анықтайтын бірнеше белгілерін келтіруге болады» [11].

Прецедентті есіммен тығыз байланысқан қандай да бір элементтер төлсипат деп аталады, бірақ олар прецедентті есімнің сигнификациясы үшін маңызды емес. Төлсипат ретінде денотатқа тән және сол арқылы танылуға мүмкіндік беретін қарттық, биіктік, терендік, сақал, т.б. қолданылады. Мұндай бірегейлендіру төлсипаты бойынша телу деп аталады, сол арқылы коммуникацияда прецедентті есімге сілтеме жасалады.

В.В. Красныхтың сызбасы негізінде Ұлы Жібек жолындағы прецедентті топонимдерді талдағанымызда келесі нәтиже алынды:

Алатау прецедентті құрылымы

I Дифференциалды белгілері:

- 1) заңғар;
- 2) биік;
- 3) таза.

II Төлсипаттар:

- 1) долы өзені
- 2) көктен төгілген нұр
- 3) қызғалдақты белес

III Қазақ лингвомәдени социумында заңғарлық, биіктік, тазалық белгісі ретінде қабылданады:

Мақал: Биікпін, асқар Алатаумын деп, мақтанба – Ар жағында аспан бар <ауыс. өзіңді елден жоғары санап, шектен тыс мақтанба – ел ішінде сенен асқан, сенен де мықты, сенен де білгір, мәртебелі, талантты адамдар да бар дегенді аңғартады> [12].

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Әсіресе маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың, Әзілменен бір-бірін сынайтыны [13]. Зеңгір көктен нұр төгілген сол бір көктем әлі есте, Гүл қуалап бірге шықтық қызғалдақты белеске. Қарт Алатау қуанғандай перзенттерім келді деп, Танакөз де жымияды кара көзі мөлдіреп [14]. Сүйінші бер дегендей бір толықсып, Сыбырлайтын «Жетімкөл» Алатауға. Тына қалып бұлбұл да жаға-талда, Қарайтұғын айдынға, ақ отауға [13].

Алматы прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) оңтүстік астана;
- 2) жасыл қала;
- 3) махаббат қаласы.

II Төлсипаттар:

- 1) әйгілі апорт алмасы
- 2) студенттер
- 3) жер сілкінісі

III Қазақ социумында оңтүстік астана ретінде танылады, сонымен бірге студенттік өмір, махаббат қаласы, жасыл қала және әйгілі апортымен аты шыққан қала ретінде көптеген шығармалар мен әндерде айтылады. Соңғы кездерде жер сілкінісі жиі болатын қауіпті қала ретінде қабылданады.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Түнгі Алматы тұманы ашылғанда, Алатауға ай келіп асылғанда Нұр жанады, аспанның жұлдыздары, Алматының үстіне шашылған ба?! [13]. Жақсы екен ғой Алматым, Алтын үйек астанам. Осы екен ғой жаннатың Атам қазақ аңсаған. Келдім сені сағынып, Алтын ұям – Алматым [15].

Отырар прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) көне қала;
- 2) ерлік отаны.

II Төлсипаттар:

- 1) әл-Фараби;
- 2) Қайыр хан.

III Қазақ лингвомәдени социумында ескі, көне қала, қайсарлық, ерлік отаны.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді. Оның бірі – аты аңызға айналған, Алты ай бойы Отырарды Ап шығам деп арпалысқан қайраннан, Аман өткен сан алапат майданнан, Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын, Қанаттыны талаптыға жалғайтын, Фараби мен Иассауидің жырларын Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын, Әрі өзгеше ел басқару мәнері, Отырардың Қайыр атты ханы еді [14].

Баласағұн прецедентті есім құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) көне қала;
- 2) мұра.

II Төлсипаттар:

«Құтты білік»; шайыр; ғылым-білім, мәдениет.

III Қазақ лингвомәдени социумында түркі халықтарына ортақ мұра қалдырған шайыр.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: XI ғасырда Қараханидтер мемлекетінің астанасы Баласағұн (Құз-Орда) шаһары мәдениет, ғылым-білім саласында басқа қалалармен салыстырғанда оқ бойы озық тұрған болатын [16].

Түркістан прецедентті есімінің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) екінші Мекке;
- 2) киелі жер.

II Төлсипаты:

- 1) мазар;
- 2) «Ақиқат сыйы»;
- 3 А.Яссауи.

III Қазақ лингвомәдени социумында Түркістан – екінші Мекке, «киелі жер» символдық мәнге ие.

Мақал: Түркістанның түбін түйе ғана шалады <Түркістан ертеде, барша түркі халықтары жайласқан ұлан-ғайыр өңірдің, Тұран елінің атауы болған замандарда, ол елдің бір шетінен екінші шалғай шетіне дейін тек түйе малын мінген жолаушы ғана жеткен, түйе керуені ғана шалып жете алған. Түркістан – түйе ғана шалып шыға алатын таулы, өзенді өлке, құмды, шөлді кең дала, ұлан-байтақ өлке дегенді аңғартады> [12]. Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет, Самарканда – Шер Ахмет, Маңғыстауда – Пір Бекет

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Зейіл берсін көңіліңе, Құран-кәрім – бас бұлақ. Азат туын көтерсін, Түркістанның – Тұранның. Дарынды мен тектілер Жамырап туған - Түркістан. Қожа Ахмет Иассауи Шаңырақ

құрған – Түркістан [17]. Мұсылманның болған жер – Ынтықканы Түркістан. Абылай ханның тамған жер, Кіндік қаны Түркістан [18].

Арыс прецедентті есімінің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

- 1) өзен;
- 2) бойы;
- 3) дауыл.

II Төлсипаты:

- 1) ән мен жыр;
- 2) Шәмші.

III Қазақ лингвомәдени социумында Оңтүстік Қазақстанның сәні, ән мен жырдың туындауына себепші.

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Өзіңмен Арыстың, Бойында таныстым. Жайнаған гүлдер құрбым сен, Жағада тұрдың сен [14].

Қаратау прецедентті есімнің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

киелі тау;
пана.

II Төлсипаты:

Нұқ пайғамбар кемесі;
көш.

III Қазақ лингвомәдени социумында Қаратау киелі тау, жаугершілік заманында пана болған, бүкіл әлемді топан су алғанда Нұқ пайғамбар кемесі тоқтаған ең биік, ең көне тау символы.

Мақал: Беталды – Қаратау <ауыс. қазақ халқының басынан өткен шапқыншылық, ашаршылық т.б. қиын-қыстау тарихи жағдайлардың бірінде үдере көшкен, өз мекенінен басы ауған жағына қарай босып шыққан, Қаратаудан басқа барар жері, басар тауы жоқ жұрттың бағыт-бағдарын анықтайтын, бұрын-соңды белгілі болып қалған бір жолды мегзейтін сөз> [12].

Кез келген тіл иелерінің атауды қабылдауда жеке түсінігі болады: Тірі қалған үшеуден Өсіп-өніп мұнша халық Дүния сөйтіп толыпты. Нұқтың мінген кемесі Қаратаудың басында Бүгінге дейін тұрыпты [19].

Прецедентті есімдердің тілдегі қызметіндегі ерекшелік – символ ретінде қолданысы. Бұл жағдайда прецедентті есім құрылымының өзегі болып табылатын дифференциалды белгінің мәні артады, есімнің немесе прецедентті жағдайды ашатын қандай да бір түсініктеменің қажеті жоқ, прецедентті есімнің өзі жеткілікті [11].

Атақты жазушылардың әртүрлі жанрда жазылған шығармалары, ән, қанатты сөздер, т.б. прецедентті есімдердің қалыптасуы мен қолданысында маңызды рөл атқарады, яғни белгілі шығармалар, көркем фильмдер, қанатты сөздер адамдардың сана-сезіміне хабарламалық қызметін іске асыру мақсатында қолданып жүр. Прецедентті есімдерді естігенде, әр адамның сана-сезімінде әлеуметті-психологиялық, саяси-қоғамдық, тарихи құбылыстар оянады, әрине, бұл тек қана адамдардың аялық біліміне байланысты, егер адам прецедентті есім сілтеп тұрған оқиғадан немесе т.б. хабардар болмаса, онда ол адамға прецедентті есім ешқандай ықпал жасамайды. Бұл жағдайда мұндай есімдер тек қана атау (номинациялық), жекелеу қызметін атқарады.

Нәтижелер. Сонымен, жеке адамның тілдік құрамында сөз қоры, тезаурус және прагматикон бар. Әр прецедентті есімдерде көрсетілген эмоционалды – бағалаудан басқа сөйлеушінің дискурста оларды қолданылуы жеке адамның шығармашылық әлеуеттік көрсеткіші. Прецедентті есімдерді ескерткіштерде қолдануы тағы бір шығармашылық акциясының белгісі, яғни бұл күнделікті, үйреншікті,

карапайымдылық шегінен шығу деген сөз.

Прецедентті бірліктер прагматикалық факторлармен өзара байланысқан семантикалық деривацияның нәтижесі болып келеді, олар кеңінен алғанда прецеденттердің лингвокогнитивті белгілері. Бұрын тілде көрініс тапқан және жаңа констелляцияда тілдік қолданыс үшін үлгі, негіз (мағыналық және құрылымдық элементі) болатын тілдік бірліктерден қалыптасқан бірліктер.

Аталымдық жүйені құрай отырып, прецедентті бірліктер бірегей ұғымдық-белгі, когнитивті-мазмұндық модель – прецедентема арқылы құрылған күрделі тұтастыққа бірігетін әртүрлі формалды, грамматикалық, лексикалық және прагматикалық тіл құралдарының жиынтығын білдіреді. Прецедентеманы әр деңгейлі лингвоменталды құнды бірліктер, прецедентті мағынаға ие ұғымдар, анықтап айтқанда, оқиға, зат, бейне, оның сапасы немесе қасиеті туралы фактативті білім іске асырады. Мұндай аталымдық бірліктердің болмысын прецедентті мазмұн жасайды, олардың қызметі жалпыға белгілі немесе стандарттан тыс/ерекше когницияларды сақтау.

Сонымен, прецедентті есімнің символ ретінде қолданысы прецедентті есімнің коммуникациядағы қызметін анықтайды. Прецедентті мәтінге немесе прецедентті жағдайға сілтеме жасауда прецедентті есім символ қызметін атқарады.

Ұлы жібек жолындағы жер-су атауларды этномәдени код ретінде қабылдауға болады. Сол заманның өзінде топонимдердің нысанды жекелеу, сол ынсан бойынша ақпарат беру басты басты қызметін атқарып келгендігін аңғарамыз. Сол кездегі атау жасаушы қоғам қазіргі тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер еткен. Қазіргі қоғам мүшелері, яки тілді тұтынушы өкіл өздерінің санасында (танымы негізінде) топонимдерді қолданған кезде коммуникативтік-прагматикалық, нақтырақ айтқанда, талғамдық, аксиологиялық мақсатты көздейді. Нысан атауы арқылы айтқысы келген ойын дөп жеткізіп қоймай, тілді тұтынушыларға (бұрынғы не қазіргі болсын) эксплицит немесе имплицит ақпаратты тасымалдаған. Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдерді халықтың атау тағу үдерісіндегі тарихи, географиялық реалийлерді айқындайтын белгілер арқылы қалыптасқан таным нәтижесі, лингвомәдени стандарты деуге болады.

Қорытынды. Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер астарындағы аялық ақпараттарды игеру белгілі бір жалғасын тапқан лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне тән деректерді меңгеру болып табылады. Қазіргі геосаяси жағдайында өмір сүріп жатқан ұрпақ үшін прецедентті топонимдер аясындағы құндылықтар жайлы мағлұматтарды білу аса маңызды. Сондықтан Ұлы жібек жолындағы прецедентті топоним қазақ халқының әлемнің топонимикалық бейнесін жасаушы, тілдік тұлғаның болмысын айқындайтын, оның тілі, мәдениеті мен тарихынан ақпарат беретін баға жетпес қор, қазақы қоғам санасында ассоциация, стандарт, маңызды «жердің хаты» екендігіне көз жеткіземіз. Ұлы жібек жолындағы жер-су атаулары адамдардың өзін қоршаған ақиқат дүние туралы жинап-терген ақпараттарын кодтап қана қоймай, оларды тасымалдаушы қызметін қоса атқарады.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «BR10965370 Ұлы Жібек жолының тарихи топонимикасын ғылымдар тоғысы аясында зерттеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Ворожцова О.А., Зайцева А.Б. Прецедентные имена в российской и американской печати // Проблемы образования, науки и культуры. – 2006. – Вып. 20., № 45. – 252 с.
2. Боярских О.С. Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия // Политическая лингвистика. Выпуск 21. – Екатеринбург, 2007. – 142 с.
3. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в президентском дискурсе // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 22. – 188 с
4. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982 – 176 с

5. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
6. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
7. Жумагулова В.И. Сатира и юмор в прессе Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 206 с.
8. Жұмабаев Мағжан Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
9. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // VI Международный конгресс МАПРЯЛ. Современное состояние и основы проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. – М.: 1982. – 285 с.
10. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). Монография. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
11. Захаренко И.В. К вопросу о каноне и эталоне в сфере прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. – М.: 1997. – Вып. 1. – 192 с.
12. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: “Тоғанай Т” баспасы, 2004. – 560 бет.
13. Мақатаев М. Мұқағали шығармалары. – Алматы: 1999. – 350 б.
14. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 450 б.
15. Аманжолов Қ. Өлеңдер. Поэмалар: жинақ / Қ. Аманжолов. - Алматы : Өлке баспасы, 2013. – 287 б.
16. Кенжеғалиев С. Қазақ даласы – ұлы түркі жерінің бір бөлігі Қожа Ахмет Иассауи, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқаридің философиялық және әдеби мұралары // Мәдениет, дәстүр және өзіндік ерекшелік. Студенттік топтар кураторларына көмек ретінде. 3-жинақ / ҚР ҰҒА академигі А.Ғазалиевтің редакциясымен. – Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің баспасы, 2014. – 100 б.
17. Бекмаханұлы И. Жарық сәуле. Өлеңдер мен толғаулар, дастандар. – Астана: Фомант, 2008. – 384 б.
18. Сопыбек А. Дөңгеленген дүние. Өлеңдер мен поэмалар. – Астана: Фолиант, 2008. – 424 б.
19. Әуезов М. 18-19 ғасыр ақындары: 20 томдық шығармалар жинағы– Алматы: Ғылым, 1984. 15-ші т.

С.К. ИМАНБЕРДИЕВА

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТОПОНИМЫ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация. В статье рассматриваются прецедентные топонимы Великого шелкового пути, которые составляют основной лингвокультурный фонд казахского общества и занимают свое место в создании топонимической картины мира и познании языковой личности.

Цель статьи – показать особенности употребления прецедентных топонимов Великого шелкового пути в языке и тем самым определить знания носителя языка в создании топонимической картины мира.

Исследовательская работа проведена в когнитивном направлении. Автор классифицирует прецедентные топонимы как уникальную лингвокультурную единицу, которая передается по наследству из поколения в поколение и формирует топонимическую картину мира носителя языка.

В ходе исследования внимание было обращено на особенность прецедентных топонимов Великого шелкового пути, которые участвуют в регуляции коммуникативных норм в познании окружающей среды носителем языка. Особое значение придается когнитивной функции, выполняемой как ассоциация в раскрытии национального кода, использовании как стандарт при наименовании (согласно фоновому знанию и познанию) заключенных в прецедентных топонимах. Анализируется функция прецедентных топонимов в исторических текстах, художественных произведениях, их прагматический потенциал, определяется их место как средства передачи восприятия мира, накопленных веками в знаниях народа.

Утверждается, что прецедентные топонимы Великого шелкового пути являются основными лингвокультурными единицами, формирующими базу знаний нации и несущих

культурную информацию, раскрываются культурные коды, стоящие за имплицитной информацией. Сделанные выводы обосновываются когнитивным, сравнительно-описательным методами и доказаны конкретными примерами. Помимо исторического текста, взяты цитаты из произведений известных поэтов и писателей.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в теоретических курсах, таких как ономастика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, сравнительная типология, а также в семинарах по обучению казахскому языку.

Ключевые слова: топоним, прецедент, фоновое знание, имя собственное, имплицитная информация, носитель языка, языковая единица, атрибут.

S.K. IMANBERDIEVA

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

PRECEDENT TOPONYMS OF THE GREAT SILK ROAD

Annotation. The article discusses the precedent toponyms of the Great Silk Road, which constitute the main linguistic and cultural fund of the Kazakh society and take their place in the creation of a toponymic picture of the world in the knowledge of a linguistic personality, as an important fund for the knowledge of members of society.

The purpose of the article is to show the features of the use of precedent toponyms of the Great Silk Road in the language and thereby determine the knowledge of a native speaker in creating a toponymic picture of the world.

The research work was carried out in the cognitive direction. The author classifies precedent toponyms as a unique linguocultural unit that is inherited from generation to generation and forms a toponymic picture of the world of a native speaker.

In the course of the study, attention was drawn to the peculiarity of the precedent toponyms of the Great Silk Road, which are involved in the regulation of communicative norms in the knowledge of the environment by a native speaker, as an important unit. Particular importance is attached to the cognitive function performed as an association, etc. in the disclosure of the national code, use as a standard for naming, according to background knowledge and cognition, contained in precedent toponyms. The function of precedent toponyms in historical texts, works of art, their pragmatic potential is analyzed, their place is determined as a means of conveying the perception of the world accumulated over the centuries in the knowledge of the people.

It is argued that the precedent toponyms of the Great Silk Road are the main linguistic and cultural units that form the knowledge base of the nation and carry cultural information, and the cultural codes behind the implicit information are revealed. The conclusions drawn are substantiated by cognitive, comparative and descriptive methods and proved by concrete examples. In addition to the historical text, quotes are taken from the works of famous poets and writers.

The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as onomastics, cognitive linguistics, cultural linguistics, comparative typology, as well as in seminars on teaching the Kazakh language.

Keywords: toponym, precedent, background knowledge, proper name, implicit information, native speaker, linguistic unit, attribute.

References

1. Vorozhtsova O.A., Zaitseva A.B. Precedentniye imena v rossiiskoi i amerikanskoi pechati (Precedent names in the Russian and American press) // Problems of education, science and culture. - 2006. –Issue. 20., No. 45. -252 p. [In Rus.]
2. Boyarskikh O.S. Precedentnoiye viskazivaniye v gazetnom tekste: osobennosti

- chitatelyskogo vospriyatiya (Precedent statement in a newspaper text: features of reader's perception) // Political Linguistics. Issue 21. - Yekaterinburg, 2007. -142 p. [In Rus.]
3. Nakhimova E.A. Pretsedentniye imena v prezidentskom diskurse (Precedent Names in Presidential Discourse) // Political Linguistics. - Ekaterinburg, 2007. - Issue. 22. -188 p. [In Rus.]
 4. Zhanuzakov T. Ocherk kazakhskoi onomastiki (Essay on Kazakh onomastics). -Almaty, 1982 -176 p. [In Rus.]
 5. Kenesbaev I. Qazaq til bilimi turali zertteuler (Studies on Kazakh linguistics). - Almaty: Science, 1987. - 352 p. [In Kaz.]
 6. Madiyeva G.B. Imiya sobstvennoyiye v kontekste poznaniya (Proper name in the context of knowledge). -Almaty: Kazakh University, 2004. -190 p. [In Rus.]
 7. Zhumagulova V.I. Satira i iyumor v presse Kazakhstana (Satire and humor in the press of Kazakhstan). - Almaty: Gylym, 1999. - 206 p. [In Rus.]
 8. Zhumabayev Magzhan Shigarmalari (adebi basilim) (Zhumabaev Magzhan Works (literary edition). Volume 1: Poems, sagas / Comp. Sandibek Zhubaniyazov. - Almaty: Writer, 2013. - 376 p. [In Kaz.]
 9. Karaulov Yu.N. Rol pretsedentnih tekstov v structure i funktsionirovaniy iyazikovoi lichnosti (The role of precedent texts in the structure and functioning of a linguistic personality) // VI International Congress MAPRYAL. The current state and foundations of the problem of studying and teaching the Russian language and literature. -M., 1982. -285 p. [In Rus.]
 10. Krasnykh V.V. Virtualnaiya realnost ili realnaiya virtualnost? (Chelovek. Soznaniye. Kommunikatsiya) (Virtual reality or real virtuality? (Man. Consciousness. Communication). Monograph. -M.: Dialogue-MGU, 1998. - 352 p. [In Rus.]
 11. Zakharenko I.V. K voprosu o kanone i etalone v sfere pretsedentnih fenomenov (To the question of the canon and the standard in the sphere of precedent phenomena) // Language, consciousness, communication. – M., 1997. – Issue. 1. -192 p. [In Rus.]
 12. Kaidar A. Haliq danaligi (People's wisdom). - Almaty: "Toganai T" publishing house, 2004. - 560 p. [In Kaz.]
 13. Makataev M. Muqagali shigarmalari (Muqagli's works). -Almaty, 1999. -350 p. [In Kaz.]
 14. Shakhanov M. Gasirlardi bezbendeu (Disruption of the ages). -Almaty: Writer, 1988. -450 p. [In Kaz.]
 15. Amanzholov K. Olender. Poemalar: zhinaq (Poems. Poems: collection) / K. Amanzholov. - Almaty: Ulke Baspasy, 2013. - 287 p. [In Kaz.]
 16. Kenzhegaliev S. Qazaq dalasi – uli turki zherinin bir boligi Qozha Ahmet Iassau, Zhusip Balasaguni, Mahmut Qashqaridin filosofiyaliq zhane adebi muralari (The Kazakh steppe is a part of the great Turkic land. Philosophical and literary heritage of Khoja Ahmet Iassau, Yusip Balasaguni, Mahmut Kashkari) // Culture, tradition and uniqueness. As an aid to curators of student groups. Collection 3 / edited by A. Ghazaliev, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – Karaganda: Publishing House of Karaganda State Technical University, 2014. - 100 p. [In Kaz.]
 17. Bekmakhanuly I. Zhariq saule. Olender men tolgaular, dastandar (Light beam. Poems and thoughts, sagas). – Astana: Fomant, 2008. - 384 p. [In Kaz.]
 18. Sopybek A. Dongelengen duniye. Olender men poemalar (Round world. Poems and poems). - Astana: Fomant, 2008. – 424 p. [In Kaz.]
 19. Auezov M. 18-19 gasir aqindari: 20 tomliq shigarmalar zhinagi (Poets of the 18th and 19th centuries: a collection of works in 20 volumes) - Almaty: Science, 1984. Vol. 15. [In Kaz.]

Автор жайлы мәлімет:

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы – филология ғылымдарының докторы, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – доктор филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Imanberdieva Saule Kurmanbaiyevna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.21

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.05>Б. Ж. КУРМАНОВА¹ А. УТЕГЕНОВА² В. Ж. ИСЛАМГАЛИЕВА³ АРУ им.К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан^{1,2,3}(e-mail: baktigul_2001@mail.ru¹, assel_de_nur88@mail.ru², ivzh2012@mail.ru³)

О ФОРМАХ СУЩЕСТВОВАНИЯ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья посвящена одной из неисследованных в социолингвистическом аспекте проблеме – формам существования казахского и русского языков в коммуникативном пространстве Актюбинской области. Идея и цели нашего исследования – это выявление функционирования и использования литературного языка, диалектной и говорной форм существования доминирующих языков: казахского языка (как государственного) и русского языка (как языка межнационального общения). В предлагаемой статье нами дается описание языковой ситуации области, форм существования казахского и русского языков, их использование в средствах массовой информации, домашне-бытовом общении, определение функционирования диалектов в речи русского населения, раскрывается их содержание на основе теоретических положений о форме существования языков. Особый интерес у авторов вызывает функционирование диалектной формы русского языка среди населения и их разнообразие. Объектом исследования являются литературная, диалектная, говорная формы казахского и русского языков, предмет исследования функционирование перечисленных форм существования языков в различных сферах общения. Для реализации цели нами были изучены теоретические материалы, проанализированы основные положения о языковой ситуации как центральной проблемы социолингвистики и форме существования языков как качественного признака языковой ситуации, сделаны теоретические выводы, которые составляли основу практической части статьи. Теоретическая и практическая значимость данного исследования состоит в том что полученные результаты могут быть использованы при подготовке теоретических курсов по социолингвистике, когнитивной лингвистике, диалектологии. Также данное исследование и результаты его могут быть использованы в регулировании языковой и этноязыковой ситуаций регионов страны.

Ключевые слова: языковая ситуация, государственный язык, язык межнационального общения, форма существования языка, диалект, говор, сфера общения.

Введение. Языковая ситуация характеризуется как количественными так и качественными признаками. Качественные признаки ЯС – это лингвистический характер входящих ЯС языков, структурно-генетическое отношение между языками, функциональная равнозначность и неравнозначность языков, характер доминирующего в государственном масштабе языка (Рисунок 1).

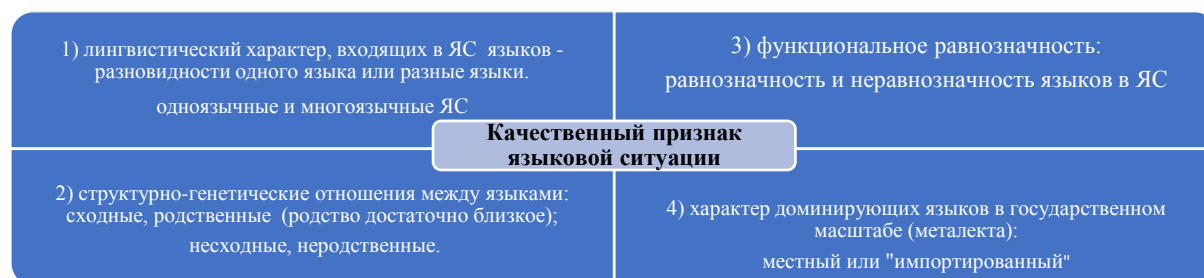

Рисунок 1. Качественный признак ЯС*

*Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С.617.

По качественным признакам ЯС Актюбинской области можно охарактеризовать следующим образом: многоязычная, с двумя доминирующими языками в структурно-генетическом отношении несходные и неродственные, функционально неравнозначные, по характеру доминирующих языков в государственном масштабе ЯС Актюбинской области имеет оба вида языка – местный (казахский) и импортированный (русский язык) (Таблица 1). Таким образом, используя параметрические признаки ЯС, можно охарактеризовать ЯС определенного административно-территориального объединения.

Языковая ситуация также рассматривается как *языковое состояние* – совокупность варьирования языка. Компоненты языкового состояния – функциональные стили, формы существования языка и формы реализации. Языковое состояние можно описать через пространственное и социальное взаимодействие разных языков или разных компонентов языка.

Таблица 1. Качественные признаки ЯС Актюбинской области (по отношению доминирующих языков)*

Качественный признак ЯС							
Одноязычная (Характер доминирующих языков в государственном масштабе (металекта)):	Многоязычная	Языки сходные- родственные	Языки несходные- неродственные	Языки по функциональной равнозначности языки (доминирующие казахский язык, русский язык):		Характер доминирующих языков в государственном масштабе	
				равнозначные	неравнозначные	местный казахский язык	импорти- рованный русский язык
-	+	-	+	-	+	+	+

*Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С. 618.

По мнению Г.В.Степанова, общей основой и источником организации внешней системы языка являются *языковое состояние* и *языковая ситуация*. **Под состоянием языка** понимается совокупность всех видов вариативности одного языка как функционально нагруженных, так и не имеющих ясно выраженной функциональной нагрузки (парадигматический план). Компонентами языкового состояния выступают *функциональные стили, формы существования языка*. Компоненты языкового состояния рассматриваются и в аспекте социально-лингвистической стратификации, соотносимой со стратификационной структурой социума (объективный план) и существующим в нем ценностными ориентациями (субъективный план) [1, 52].

Формы существования языка и его реализация в различных сферах социальной жизни являются одной из важных проблем современной социолингвистики. Есть и крупные исследования, в которых выявлялись общие закономерности функционирования формы существования определенного языка (Ю.Д. Дешериев, Р.А. Будагов, В.А. Аврорин, В.М. Жирмунский, Л.П. Крысин, Л.Б. Никольский, Г.В. Степанов, Э.Г. Туманян, А.Д. Швейцер, Б.Х. Хасанов, А.О. Орусбаев, Э.Д. Сулейменова, Б.Ж. Курманова и др.).

Форма существования языка – это самостоятельные языковые структуры,

естественно объединяющиеся группы с различной иерархией по признаку *общности языкового материала* и потому в принципе *доступные пониманию в пределах одного народа*, но различающиеся *по уровню совершенства, универсальности и по преимущественным сферам использования* [2,53]. Выделяются следующие формы существования языка: народно-разговорная (обиходно-разговорная) и литературная в двух ее разновидностях: *письменная и устная*, также оппозиции *диалектной формы языка* (отдельного диалекта, территориального или социального) и наддиалектной, а внутри наддиалектной - региональной и общенародной форм [2, 46].

Функциональный аспект сферы существования языковых образований впервые был рассмотрен в Пражском лингвистическом кружке в 30-е годы. А.Едличка национальный язык представил по его *функциям*, выполняемым в обществе: *диалект, обиходно-разговорный, разговорно-литературный и литературный языки*. Мы считаем, что данная классификация национального языка по его выполняемым функциям является универсальной и ее можно применить к любому языковому образованию. А. Орусбаев применил ее для исследования форм существования языков в Кыргызстане, которая по национальному составу является полиэтничной. Он внес свои коррективы и некоторые уточнения в классификацию А. Едлички. Данная классификация выглядит следующим образом (см. табл.2).

Таблица 2. Классификация форм существования языка по А. Орусбаеву

Оппозиционные признаки КО	Код общения	Национальный язык /НЯ/			
		Формы существования НЯ			
		Д	ОРЯ	РЛЯ	ЛЯ
Форма	устная	+	+	+	+
	письменная	-	-	-	+
Реализация	частная/приватная	+	+	+	+
	публичная	-	-	/+/-	+
Характер Реализации	спонтанный	+	+	+	/+/-
	подготовленный	-	+	/+/-	+
Территория распределения	ограниченное	+	+	+	+
	неограниченное число	-	+	+	+
Носители	ограниченное	+	+	+	/+/-
	неограниченное число	-	+	-	+
Норма	единообразная	+	-	-	+
	вариативная	-	+	/+/-	-
Стандарт	кодифицированный	-	+	/+/-	+
	некодифицированный	+	+	/+/-	-

Согласно представленным в таблице семи бинарным различительным (дифференциальным) признакам четыре формы существования национального языка характеризуются:

1. Диалект от всех остальных трех форм отличается тем, что является по форме устным, при реализации – приватным, по субъективной характеристике реализации – спонтанным, по территориальному распределению – ограниченным, по количеству носителей – ограниченным, по норме употребления – единообразным. По стандарту – некодифицированным.

2. Обиходно-разговорный язык отличается тем, что по форме устная, по реализации частная либо приватная, по характеру реализации может быть и спонтанным, и подготовленным, территория распределения ограниченная и

неограниченная, по количеству носителей тоже могут быть ограниченными и неограниченными, по норме вариативная, кодифицированная и не кодифицированная по стандарту.

3. Разговорный литературный язык отличается тем, что выступает по форме разговорным, по реализации – приватным, и, возможно, публичным, по территориальному распространению – неограниченным, по количеству носителей – ограниченным, по норме употребления, возможно, вариативным, по стандарту – кодифицированным, и, возможно, не кодифицированным.

4. Литературный язык от всех остальных отличается тем, что по форме является устным и письменным, по реализации – публичным, по субъективной оценке реализации – подготовленным, и, возможно, спонтанным, по территориальному распределению – неограниченным, по употреблению – единообразным, по стандарту – кодифицированным. В таблице 3 принцип бинарного противопоставления не выдержан в двух формах существования языка – в разговорно-литературной и литературной. Эта неувязка, по мнению ученого, может быть либо снята, либо интерпретирована по каждому языку отдельно в результате анализа конкретного материала [3, 68].

Казахский и русский языки можно охарактеризовать по всем четырем формам существования языка. Однако такие формы как обиходно-разговорный язык и разговорно-литературный язык двух доминирующих языков требуют своих особых социолингвистических изучений и среди населения в каждом регионе Казахстана, которые будут иметь свои особенности.

В нашем исследовании формы существования казахского языка в Актюбинской области будут представлены в двух формах: казахский литературный язык, представляющий единую наддиалектную форму, обслуживающую всех казахов и неказахов области (ему характерна полифункциональность и стилистическая дифференциация), другая – западная группа говоров казахского языка, который функционирует и на территории Актюбинской области.

Методика и методы исследования. Материалом исследования послужили статистические материалы переписи в Казахстане за 1999 и 2009 годы. Также был разработан опросник по выявлению диалектных особенностей в речи русского населения города Актобе и Актюбинской области. Были использованы материалы интернет – версии газет Актюбинской области для подтверждения социолингвистического функционирования местных говоров в речи казахского населения. Впервые на примере языковой ситуации Актюбинской области рассматривается функционирование форм существования казахского и русского языков в освещении. Главным исследовательским вопросом выступает определение качественного признака языковой ситуации Актюбинской области через изучение форм существования двух доминирующих языков: казахского языка как государственного и русского языка как языка межэтнического общения в регионе. Изучение качественного признака языковой ситуаций определенного ареала способствует выявлению основных тенденции языкового состояния и гармоничному и эффективному развитию языковой ситуации.

Исследование качественного признака ЯС Актюбинской области состоит из следующих этапов:

- изучение теоретического вопроса проблемы и выбор основных теоретических положений для реализации практической части исследования;
- изучение и обработка статистических данных, контент-анализ материалов печатных СМИ, составление опросника и его пилотный запуск с последующей корректировкой вопросов, контрольный опрос.

Методы исследования *анализ* теоретического материала, *синтез* основных теоретических положений о формах существования языка в социолингвистическом аспекте, *анкетирование*, *контент-анализ*, *статистический метод* при обработке переписных данных.

Обсуждение и наблюдение. Казахский литературный язык – это основная *наддиалектная форма* существования казахского языка, которая характеризуется *полифункциональностью*, *стилистической дифференциацией*. Статус литературного языка зависит от закрепления отдельных сфер общения за той или иной формой существования языка, иначе говоря, *от характера языковой ситуации, ее числа и компонента* [4, 270]. Современный казахский язык – национальный язык, возникший в период формирования казахской нации. В казахском национальном языке, созданном на общенародной основе, укреплено языковое единство казахского народа, поэтому он понятен всем представителям казахского этноса. В специальной литературе образование национального языка связывается с *высшим этапом в развитии функциональных систем языка* и понятие высшего этапа определяется не всем национальным языком, а главным образом, одной его ипостасью – национальным литературным языком.

Казахский литературный язык, созданный на базе казахского общенародного языка, сейчас стал важнейшим средством общения во всестороннем развитии казахского народа. Современный процесс развития казахского литературного языка характеризуется развитием его социальной базы и расширением сфер его обслуживания [5].

Казахский литературный язык – язык с богатой давней литературной традицией и старописьменным наследием. В формировании и развитии казахского литературного языка огромный вклад внесен и языковым богатством западного региона. В развитии казахского литературного языка сыграли роль все регионы, у каждого из которых имеются свои специфические особенности, каждый регион накапливал фонд для создания общего литературного языка. Распространение казахского литературного языка как *государственного* во всех отраслях социальной и общественной жизни способствует обогащению и развитию творческих возможностей казахского языка в регионах страны. Западный регион Казахстана, характеризуясь рядом особенностей в языковом и этноязыковом, социально-экономическом, культурном отношении, стремится к созданию монолитности республики и казахского литературного языка, имеющего древние корни, о чем свидетельствуют памятники рунической письменности. К. Омиралиев, отмечая Орхоно-Енисейские памятники истоком казахского литературного языка, подчеркивает, что дидактико-ораторские произведения известных акынов и жырау, рожденных до ХУ века и после, являются логическим продолжением начатой традиции [6, 58]. Однако мы видим, что традиции, продолженные акынами и жырау ХУ-ХУШ веков, сохраняют свою самобытность в течение тысячи лет. Период Золотой Орды, Белой Орды в западном регионе Казахстана учеными отмечается как богатый период развития литературного наследия. Известно, что когда распалась Золотая Орда, образовалась Ногайская Орда, охватившая территорию от Аральска до рек Жайык и Едил. Дальше идет распад Ногайской Орды. По этому поводу В.М. Жирмунский пишет: «Дальнейший распад Ногайской Орды способствовал присоединению отдельных, вероятно, довольно многочисленных ногайских улусов к Казахской Орде и смешению их с казахами. Восточная группа ногайских улусов, которыми управляли сыновья Шах-Мамай, «алтыульцы», растворилась, по-видимому, в составе казахов так называемого «Младшего жуза» [7,489]. Памятниками этих времен остались такие произведения как «Орақ-Мамай жыры», «Қазтуған туралы сөз», «Досмамбет туралы сөз», «Әділ сұлтан жыры», «Ормамбет» и др. «Впоследствии эти памятники стали достоянием и богатством

Младшего жуза», — пишет К. Омиралиев [6, 93]. М. Ауэзов особо отмечает традицию акынов западного региона. «Особенно замечательно сильна и мощна была струя в традициях акынов Малого жуза, как акынов-исполнителей и слагателей по преимуществу героических песен. У них были целые поколения, унаследовавшие преемственность передачи, еще начиная с легендарного эпика Сыпыра жырау, продолженного далее школой Нурыма и еще дальше сказителями Мурыном, Нуртуганом, Мергенбаем» [8, 471].

Ученые считают, что развитие казахского литературного языка имело несколько этапов, сопряженных с определенными историческими событиями. Так, Р. Сыздыкова, рассматривая тенденции развития казахского литературного языка в XX веке, предлагает разделить его на два периода:

- 1) с начала XIX века до 60-70 годов;
- 2) последние три-четыре десятилетия XX века [9, 174].

Она наряду с фольклором отмечает такие общие черты, способствующие развитию литературного языка, как возникновение письменной формы художественной литературы. Среди представителей казахской литературы XIX века, чьи произведения дали мощный стимул развитию казахского литературного языка, были и выходцы западного региона Казахстана: Махамбет Утемисулы, Шернияз, Абубакир Кердери, Ахтан, Абыл, Кете Жусуп, Мурат Монкеулы и др., первый — из которых по праву является символом художественно-батырской поэтики западного региона [9, 175]. По словам К. Сыдикова, если Хиса Кобжанулы, Бактыбай Тайшаулы, Сартай Кошкиншиулы признаны в народе певцами-поэтами, то Досжан Кожбанулы, Аралбай Онгарбекулы, Оскинбай Калмамбетулы, Омир Караулы, Ыгылман Шоренов, Мурын Сергинбайулы, Саттигул Жангабылов — известны как акыны жырау, продолжившие древнюю устную традицию жырау. Имена Аязбая, Реушена, Омира, Маулимберди — известны как исполнители песен-жыр [10, 225].

Актюбинская область богата талантливыми учеными, поэтами, писателями, которые внесли большой вклад в развитие литературного казахского языка: К. Жубанов, родоначальник казахского языкознания, Р.Г. Сыздыкова внесли большой вклад в развитие казахского языкознания, С. Баишев, первый ученый-экономист, Т. Ахтанов, знаменитый драматург и писатель, К. Шангытбаев, поэт-писатель и многие другие внесли большой вклад в становление и развитие современного казахского литературного языка. Сегодня казахский литературный язык является основным средством общения всего населения Актюбинской области.

Говоры казахского языка жителей Актюбинской области не отличаются многообразием. Звуковые особенности и отклонения от литературной формы в произношении слов у жителей области отсутствуют. Основную часть составляют говоры, относящиеся к домашне-бытовому общению: домашней утвари, еды, строения, названии тканей и др.

Анализ местных говоров казахского населения Актюбинской области дает возможность определить их место в языковой ситуации и активность их использования населением является как одна из форм существования казахского языка.

Русский язык является одним из доминирующих языков на территории всей Актюбинской области. На сегодняшний день среди населения области в основном функционирует литературная форма языка.

Заселение русскими территорию Актюбинской области можно распределить на основе волн миграции до советского и советского периодов: первые переселенцы до начала XX века, переселенцы и мигранты с 1917 по 1954 годы и промышленная миграция с начала 1960-х годов. Поэтому предполагаем, что русское население в области являются представителями различных регионов России.

В настоящее время в языковой ситуации области функционирует литературная форма русского языка. По данным нашего исследования, речь русского населения не отличается диалектной особенностью, так как окружение и коммуникативная среда русского населения употребляют только кодифицированную литературную форму русского языка, которая играет непосредственную роль в коммуникации. Русский язык на территории области является и лингва франкой для неказахского населения при общении друг с другом. Наши исследования показали что коммуникативная возможность русского языка (как языка межэтнического и внутриэтнического общения) в некоторых случаях имеет сильную позицию. Например, среди опрошенных нами иноэтничных жителей области даже в домашнем общении чаще всего используется русский язык, редко используются родные языки.

При наблюдении и проведении некоторых социолингвистических исследований среди русского населения нами были выявлены некоторые диалектные особенности в произношении и употреблении слов в речи. Для составления социолингвистической характеристики диалектов русского языка на территории области нами был разработан опросник по употреблению русских диалектов местным населением. Содержание опросника охватило лишь некоторые аспекты языка: фонетику, лексику, частично морфологию и синтаксис.

Основой создания опросника послужило членение на диалектные зоны русского языка. Всего в русском языке выделяются семь диалектных зон все они представлены в следующей таблице.

Таблица 3. Классификация диалектных зон русского языка*

№	Название диалектной зоны	Русские наречия	Территории распространения
1.	Западная зона	Северное и южное наречия	Ареалы, связанные с западной частью северного и южного наречия и среднерусские говоры
2.	Северная зона	Северное наречие	Наиболее северная часть северного наречия
3.	Северо-западная	Северное наречие и среднерусский говор	Ареалы, связанные западной частью территории северного наречия и среднерусских говоров.
4.	Северо-восточная	Северное наречие и среднерусский говор	Ареал, охватывающий восточную часть территории северного наречия и среднерусских говоров.
5.	Южная зона	Южное наречие	Ареал, охватывающий в наиболее южной части южного наречия
6.	Юго-западная зона	Южное наречие Среднерусский говор	Ареал, охватывающий западную часть южного наречия и среднерусских говоров
7.	Юго-восточная зона	Южное наречие Среднерусский говор	Восточная часть южного наречия и среднерусских говоров

*Захарова К.Ф., Орлова В.Г. Диалектное членение русского языка. – Москва, 2004. – С. 22-24.

Из таблицы видно, что на сегодняшний день в русской диалектологии выделяют семь диалектных зон с характерными им наречиями и их территориальными распределениями. Важно знать, что в условиях Казахстана могут функционировать разные наречия и говоры, ибо миграция и переселение в Казахстан русского населения охватывали жителей всех названных диалектных зон. Данная проблема в условиях

Казахстана до сих пор не была изучена в социолингвистическом аспекте. Нами была сделана лишь попытка выявления диалектных особенностей в речи жителей города Актобе и Актюбинской области. В содержание опросника мы включили вопросы по лексике, фонетике, морфологии и синтаксису.

Нами было опрошено 55 жителей Актюбинской области и города Актобе в возрасте 18-84 лет. Из них жителей сельской местности составило 35 человек, городских жителей – 30. Выяснилось, что молодое поколение и городские жители редко (или вовсе) не употребляют диалектные слова и не произносят звуки с диалектными особенностями. Однако некоторые городские жители, (кому больше 60 лет), используют в повседневной и бытовой речи названия утварей, некоторых домашних вещей, с характерными диалектными особенностями. Многие городские жители в возрасте больше 50 лет отмечают активное использование указанных слов и выражений своими родителями, более молодые респонденты 18-25 лет указывали своих дедушек и бабушек.

1. *В.А., женщина, возраст 57 л., русская, живет в г. Актобе с рождения.* Отец из Украины, мать из г. Ленинграда, после женитьбы переехали в г. Актобе по служебным делам в 1958 году. Респондент отмечает, что в основном *отец* использовал слова с диалектными особенностями: *крынка* – посуда для молока; *буряк* – свёкла; *бульба* – картофель; *хворый* – больной; *добре* – хорошо; *кут* – угол; *загон* – огороженное место для скота место. «*Ходили по грибы*» используется всей семьей респондента, даже ее детьми.

2. *Р.С., девушка, возраст 21 г., живет в г. Актобе с рождения.* Она является третьим поколением семьи, живущей в г. Актобе. Бабушка из Украины, дедушка из Башкирии. Респондентом отмечается использование слов и выражений, предоставленных в опроснике, (не только дедушкой и бабушкой, но и родителями, редко самой). Бабушкой используется следующие слова: *буряк* – свёкла; *чапельник* – то, чем вынимают сковороду из печи; *назём* – навоз; *Сбегай по хлеба.* Деньги *взят.* Она платок *порвавши.* Так и лег *не раздевши.* Дедушка: *Все ушодии* отсюда. *Возле речку.* Также респондент отмечает, что в семье без исключения используют часто фразу «*Ходили по грибы*». Родители и респондент: *сковородник* – то, чем вынимают сковороду из печи, *ковш* – черпалка, *хорошо* – ладно, добро.

3. *А.В. парень, возраст 20 л. Сам респондент и родители в г. Актобе живут с рождения. Дедушка из г. Ростов-на-Дону, бабушка из г. Киева.* Респондент и его родители не используют диалектную лексику и слова произносят в литературной форме. Однако отмечается, что дедушка и бабушка изредка использовали в речи такие слова как *люлька* – колыбель, *крынка*, *гличик* – кувшин Все в семье используют фразу «*Ходили по грибы*».

Также нами выявлено полное отрицание использования диалектных слов и выражений некоторыми частями опрошенных городских жителей. Это респонденты в основном проживающие уже несколько поколений в г. Актобе и в усвоившие только литературную форму русского языка. Они при заполнении опросника и устной беседе полностью отрицали использование диалектных слов (лексика), произношений звуков (фонетика), использований фраз (синтаксис) в речи, посчитав это «неграмотностью и нарушением норм правильной русской речи».

1. *С.А., женщина, возраст 71 г. Живет в г. Актобе с пяти лет. Считает себя коренной актюбинкой.* В опроснике ею не отмечено ни одна графа с диалектными особенностями использования слов, фраз, в произношении. Однако респондент отметил несколько слов, которые часто произносили ее бабушка и дедушка. Это *гличик* (дедушка, г. Пенза) – кувшин, *зыбка* (бабушка, Украина) – колыбель, *закуток* – маленькая комната в избе.

2. *Н.И., мужчина, возраст 50 л. Живет в г.Актобе с рождения. Отец из Алтая, мать из Киева.* Респондент не употребляет в речи диалектные слова и фразы, не

произносит звуки с диалектными особенностями. Им отмечены слова, которые часто использовал в речи отец: *черпалка* – ковш, *крынка* – кувшин, *ухват* – чем вынимают сковороду из печи, *буряк* – свекла, *бульба* – картошка. Также респондентом отмечены фразы, которые говорила его бабушка: Так и лег не *раздевши*. Пойду косить *трава*. Сбегай по *хлеба*.

Таким образом, мы выяснили, что основная часть городского русского населения не часто используют диалекты.

При исследовании отметилось резкое различие функционирования диалектной формы существования русского языка у сельских жителей. Возраст сельских жителей составило от 18 до 84 лет. В основном активно участвовали в данном опросе жители, возраст которых был постарше (50 и более лет). Они с большим интересом заполняли опросник. По результатам исследования можно полагать, что на сегодняшний день сельские жители старше 50 лет являются носителями диалектов русского языка.

1. *С.В., женищина, возраст 84 г. живет в Мартукском районе Актюбинской области.* В Мартукский район переехала из Оренбургской области. Респондент активно употребляет в своем общении диалектные слова и выражения, также можно отметить произношение слов респондентом. Например, *курю* - [к'ю р'ю], *помог* - [помох], *у всех* - [уфсех], *у меня* - [ум'ин'я], *голубь* - [холуб']. В речи респондент активно использует слова *горище* – чердак, *загон* - огороженное место для скота, *сарай* – постройка для хозяйственного инвентаря. Замечены и синтаксические особенности в речи: *Ходили по грибы*. Пойду косить *трава*. *Быть* опоздать тебе сегодня. Сбегай по *хлеба*.

2. *Р.А., возраст 67 л., мужчина живет в Мартукском районе.* Респондент использует в речи такие слова, как *куток* – уголок, небольшая комната, где стоят хозяйственные инвентари, *хворый* – больной, *добро* – слово одобрения. Респондент так же отмечает, что в речи использует: *Сбегай по хлеба*. «*Ходили по грибы*».

Результаты. Социолингвистическое описание двух основных подсистем казахского и русского языков (литературного языка, территориальных диалектов и говоров) на примере языковой ситуации Актюбинской области было главной целью нашего исследования. Методом анализа и синтеза были выбраны теоретические положения о формах существования языка, которые послужили основой для практической выкладки вопроса. Также статистический метод помог обработать данные переписи населения по владению языками населения Актюбинской области. Контент-анализ использовался для анализа материалов местного СМИ для описания диалектной формы существовавшего казахского языка, а опросник по выявлению функционирования диалектной формы русского языка среди русского населения был и методом и средством сбора практического материала статьи.

По результатам нашего исследования нами сделаны следующие выводы:

1. В языковой ситуации Актюбинской области активно функционируют обиходно-разговорный и разговорный литературный, литературный казахский и русский языки. Также компонент ЯС составляют диалектная форма и говоры казахского, русского языков.

2. Наиболее активно говоры казахского языка используются в речи сельских жителей, не имея резких фонетических, морфологических, синтаксических различий. Говоры казахского языка можно также встретить в прессе (о чем свидетельствуют наши контент-анализы местных газет).

3. Говоры казахского языка жителей Актюбинской области не отличаются многообразием и звуковые особенности, отклонения от литературной формы в произношении слов у жителей области отсутствуют. Основную часть составляют говоры, относящиеся к домашне-бытовому общению: домашней утвари, еды, строении, названии тканей и др.

4. Литературная форма казахского языка на сегодняшний день является важнейшим средством общения среди иноэтничного населения Актюбинской области.

5. Литературная форма является основной формой существования русского языка в Актюбинской области и русское население в большинстве употребляют литературную форму русского языка

6. Функционирование среди русскоязычного населения диалектной формы существования языка имеет спорадический характер. Однако диалектная форма русского языка не искоренилась полностью в речи русских и она употребляется, в основном, людьми пожилого возраста и среди сельского населения.

7. Исследование диалектной формы существования русского языка в Актюбинской области выявило также разнообразие диалектов в речи русского населения. Этому способствовала миграция в Казахстан русскоязычного населения из разных диалектных зон России.

Заключение. В условиях глобализации и интенсификации межкультурных отношений и контактов возрастает роль международных языков, интенсивно развиваются виды билингвизма и полилингвизма, появляются новые формы существования языков, обусловленные языковыми контактами и интернет-общениями. И исследование форм существования языков, составляющих языковую ситуацию определенного ареала в этих условиях, дает возможность определить роль, место, функцию каждого языка, составляющую ЯС определенного ареала Казахстана.

Литература

1. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – Москва: Наука, 1976. – 224 с.
2. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предмете социальной лингвистики. – Ленинград: Наука, 1975. – 276 с.
3. Орусбаев А.О. Языковая жизнь Киргизии (функциональная дистрибуция языков). – Фрунзе: Илим, 1990. – 394 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
5. Сарыбаев Ш.Ш. Диалектизмы в произведениях Г.Сланова // Вопросы истории и проблемы диалектологии казахского языка. 2 вып. - АлмаАта, 1958.
6. Өмірәлиев Қ. XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, 1957. – 636 с.
8. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алматы, 1959. – 556 с.
9. Сыздықова Р.Г. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 340 б.
10. Сыдықов К. Ақын жыраулар. – Алматы: Ғылым, 1974. – 239 б.

Б. Ж. КУРМАНОВА, А. УТЕГЕНОВА, В.Ж. ИСЛАМГАЛИЕВА

Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе, Қазақстан

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТІЛДІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ЖҮЗЕГЕ АСУ ФОРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақала қазіргі қазақстандық әлеуметтік лингвистикада өзінің нақты және кең зерттеуін таба алмай отырған, қазақстандық тілдік жағдайда доминантты болып табылатын қазақ және орыс тілдерінің өмір сүру формасының тілдік жағдайдағы алатын орнын анықтауға арналған. Зерттеуіміздің идеясы мен мақсаты бүгінгі күнгі тілдік жағдайдың өзегін құрайтын әдеби тіл мен диалектілердің, говорлардың тұрғындардың сөйлеуінде және қоғамдық салаларда қолданылуын анықтау, Қазақстанның батыс өңірінің орталық және өндіріс көзі болып табылатын Ақтөбе

облысының тілдік жағдайының өзіндік сипатын анықтау арқылы оның басқа облыстардың тілдік жағдайына ұқсастығы мен олардан ерекшеленетін тұстарын көрсету болды. Ұсынылып отырған мақаладағы зерттеулер әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан тілдің өмір сүру формаларына сипаттама беру арқылы, тілдік жағдайдың компонентін құраушы тілдердің өмір сүру формаларының қолданыуын анықтау. Ақтөбе облысының тілдік жағдайындағы доминантты болып табылатын қазақ және орыс тілдерінің әдеби тілі мен говор және диалект формаларының тұрғындар арасындағы салалық қолданысын айқындау мен мазмұндық қырын теориялық тұжырымдар негізінде ашу, дәлелдеу зерттеуіміздің негізгі міндеттер болып табылды. Зерттеу объектісі қазақ және орыс тілдерінің әдеби тіл, аумақтық диалектілер мен говорлар болса, зерттеу пәні Ақтөбе облысындағы қазақ және орыс тілдерінің әдеби тіл, диалектілік, говорлық деңгейдегі тілдің өмір сүру формаларының салалық қызметі болып табылды. Ол үшін тілдік жағдай мен тілдің өмір сүру формаларына арналған теориялық материалдарды зерделеу және де сәйкес қорытындылар жасап, практикалық тұрғыда тексеру көзделді. Зерттеудің практикалық маңызын алынған нәтижелердің жалпы тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, диалектология бағытында оқытылатын курстарда, тілдердің қолданыс аясын реттеу мен тілдік саясат саласында толыққанды қолдануға болады.

Тірек сөздер: тілдік жағдай, тілдік жағдай, тілдің өмір сүру формалары, әдеби тіл, аумақтық диалект, говор.

B.ZH. KURMANOVA, A. UTEGENOVA, V.ZH. ISLAMGALIYEVA

ARU named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

ABOUT THE FORMS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES' EXISTENCE IN THE LINGUISTIC SITUATION OF THE AKTOBE REGION

Abstract. The article is devoted to one of the unexplored in the sciolinguistic aspect of the problem of the forms of existence of the Kazakh and Russian languages in the communicative space of the Aktobe region. The idea and objectives of our research are to identify the functioning and use of the literary language, dialect and dialect forms of existence of the dominant languages: Kazakh as the state and autochthonous language and Russian as the language of interethnic communication. In the proposed article we describe the linguistic situation of the region, the forms of existence of the Kazakh and Russian languages and their use in mass media, domestic communication, the definition of the functioning of dialects in the speech of the Russian population, their content is revealed on the basis of theoretical provisions on the form of the existence of languages. The authors are particularly interested in the functioning of the dialect form of the Russian language among the population and their diversity. The object of the study is the literary, dialect, spoken forms of the Kazakh and Russian languages, the subject of the study is the functioning of the listed forms of the existence of languages in various spheres of communication. To achieve this goal, we studied theoretical materials, analyzed the main provisions on the language situation as a central problem of sociolinguistics and the form of the existence of languages as a qualitative feature of the language situation and made theoretical conclusions that formed the basis of the practical part of the article. The theoretical and practical significance of this research is that the results obtained can be used in the preparation of theoretical courses in sociolinguistics, cognitive linguistics, dialectology. Also, this study and its results can be used in regulating the linguistic and ethno-linguistic situations of the regions of the country.

Keywords: language situation, state language, language of interethnic communication, form of language existence, dialect, dialect, sphere of communication.

References

1. Stepanov G.V. Tipologija jazykovyh sostojanij i situacij v stranah romanskoj rechi. – Moskva: Nauka, 1976. – 224 s.
2. Avrorin V.A. Problemy izuchenija funkcional'noj storony jazyka: K voprosu o predmete social'noj lingvistiki. – Leningrad: Nauka, 1975. — 276 s.
3. Orusbaev A.O. Jazykovaja zhizn' Kirgizii (funkcional'naja distribucija jazykov). - Frunze: Ilim, 1990. – 394 s.
4. Lingvisticheskiy jenciklopedicheskiy slovar' / Gl. red. Jarceva V.N. - Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 1990. — 685 s.
5. Sarybaev Sh.Sh. Dialektizmy v proizvedenijah G.Slanova // Voprosy istorii i problemy dialektologii kazahskogo jazyka. 2 vyp. – AlmaAta, 1958.
6. Ömiraliev Q. XV-XVII ğasyrlardağy qazaq poeziasynyn tılı. – Almaty: Ğylym, 1976. – 270 b.
7. Zhirmunskij V.M. Tjurkskiy geroicheskiy jepos. – Leningrad, 1957 — 636 s.
8. Aujezov M.O. Mysli raznyh let. – Almaty, 1959. - 556 s.
9. Syzdykova R.G. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Almaty: Ana tili, 1993. – 340 b.
10. Sydiqov K. Aqyn jyraular. – Almaty: Ğylym, 1974. – 239 b.

Сведения об авторах (соавторах):

Курманова Бактыгуль Жакеновна – педагогика ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, Ақтөбе, Қазақстан.

Курманова Бактыгуль Жакеновна – доктор педагогических наук, доцент Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Kurmanova Baktygul Zhakenovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Утегенова Асель – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Утегенова Асель – докторант, Актюбинского регионального университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Utegenova Assel – Doctoral student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Исламғалиева Виктория Жанабаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, Ақтөбе, Қазақстан.

Исламғалиева Виктория Жанабаевна – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Islamgaliyeva Viktoriya Zhanabaevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.43

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.06>

Ж.А. ҚҰСАЙЫНОВА¹
С.Н. СӘМЕНОВА²

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан¹
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан²
(e-mail: zhaina-1972@mail.ru¹, sn.sveta@mail.ru²)

«БОЛЖАУ», «ЖОРАМАЛДАУ» МОДАЛЬДІ РЕҢКТЕРІНІҢ СИНТАКСИСТЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Синтаксистегі құрылымдық бағыттың қазіргі жетістіктері модальділік категориясының барлық аспектілерін әлі де қамти алмай отыр. Модальділік категориясы тек объективті модальділікке қатысты, реальды немесе ирреальды әрекеттерге деген көзқарас тұрғысынан сипатталады. Дегенмен сөйлеу әрекетінде қолданылатын субъективті модальділіктің грамматикалық белгілері әлі де мұқият зерттеуді қажет етеді. Мақалада модальділік санатын басқа грамматикалық заңдылықтармен салыстыра отырып, өзіндік құрылымы, дербес жасалу жолы бар, сөйлемаралық байланыста немесе мәтін аясында жүйеленетін күрделі, ауқымды заңдылық екені дәлелденеді. Осы мақсатта ғылыми мақалада функционалды грамматика мүмкіндіктерін ескеріп, болжау, жорамалдау модальді реңктерінің жасалу жолдары қолданыстық ортасымен, ондағы бірліктердің ішкі байланысын ескере отырып талданды. Болжау, жорамалдау модальді мағынасының сөйлем деңгейіндегі көріністері сараланып, айтылу мақсатына қарай жіктелетін: хабарлы, сұраулы сөйлемдердің функционалды қызметіне қарай біріге қолданылып, болжау функционалды-семантикалық өрісін қалыптастыруға бейім құрылымдар екені дәлелденді. Болжау-жорамалдау мәндерінің жасалу жолдары хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдер құрамында «болжау» етістігінің семантикалық мағынасынан бастау алып, есімшенің -ар, -ер жұрнақтарынан, «болар», «шығар», «жарар» модаль сөздері мен «сияқты», «тәрізді» модаль сөздерінің, демеуліктердің көмегімен және контекстік семантика әсерінен жасалатыны айқындалды.

Түйін сөздер: субъективтік модальділік, семантикалық өріс, болжау реңкі, жорамалдау реңкі, хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, бұйрықты сөйлем.

Кіріспе. Тілдің әр түрлі деңгейіне тиесілі құрылымдар субъективтік модальділіктің ішкі мүмкіндіктерін ажыратуда, функционалды грамматика заңдылықтарына бағына отырып, бір қызметтік бағытта біріге алады. Жоғарыда аталғандай «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін білдіруде, құрылымдық синтаксисте байланыссыз қаралатын хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдер бірдей үлес қосады. Әрине, олардың табиғаты, бұл қызметтегі ерекшеліктері саралай талдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан ғылыми мақалаға негіз болған хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің субъективтік модальділікке қосар үлесі өзекті тақырыптар қатарына жатады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Теориялық тұжырымдарды саралау үшін, көркем әдебиеттен алынған материалдар негіз болды.

Талқылау мен бақылау. Төл грамматикамыздағы субъективтік модальділік

мәселесі – логика ғылымымен байланыста қаралғанымен, өзіне тән құрылымдық белгілері әлі де талдауды қажет ететін, өзіндік нысаны бар, негізгі белгілері функционалдық, прагматикалық, психолінгвистикалық бағыттардың ізімен тоғыстыра, шектестіре, салыстыра талдауда айқындалатын дербес, күрделі семантикалық категория. Бұл тақырыпқа қатысты жалпы теориялық мәселелер С.Аманжолов [1], А.Бондарко [2], Р.Әміров [3], Ә.Нұрмаханова [4], С.Исаев [5], Ж.Жақыпов [6], З.Ерназарова [7], С.Құлманов [8] еңбектерінде қарастырылған. Ғылыми мақалада субъективтік модальділіктің жекелеген ішкі мәндерін талдауға назар аударамыз.

Модальділік категориясының ішкі мәндері болып табылатын, «болжау», «жорамалдау» реңктерінің жасалуын сипаттауда, функционалды грамматика қағидаттарын басшылыққа алсақ, грамматикалық құрылымдарға қызметі жағынан интеграциялануға мүмкіндік береміз. Осы тұрғыдан атқаратын функциясы жағынан бір семантикалық өріске хабарлы, сұраулы сөйлемдер біріге алады. Оларды нақты мысалдармен төмендегідей сипаттауға болады.

Болжау мәнінің жасалу жолдары хабарлы сөйлемдер құрамында «болжау» етістігінің семантикалық мағынасынан бастау алып, синонимдік қатарлары арқылы кеңейе түседі. Мысалы: Ұлжан баласының мына пішінін жақтырмады. Бірақ ішінен: – Ұялғаны шығар,– деп байлаған (М.Ә.). Мұнда болжау реңкі төл сөздің құрамындағы «шығар» модаль сөзі, әрі автор сөзінің етістігі арқылы берілген.

Жинақталған мысалдардан байқағанымыздай, хабарлы-болжау мәні есімшенің -ар, -ер тұлғалары арқылы белсенді көрініс береді. Көрсетілген жұрнақтардың табиғатындағы келер шақтық реңк үстеу қызметі алдағы іс-әрекетке сілтеме жасап, ақпараттың модальді реңкін өзектендіреді. Мысалы: Маған да азық келіп қалар (Ғ.М.). Олар ертең келіп қалар (Ауызекі). Шақ категориясы көрсеткіштерінің мұндай қызметін ескере келе И.Р. Гальперин: «Ирреальность событий, фактов, персонажей, отношений выявляется особенно ярко в обращении писателя с временными и пространственными категориями»,– деген тұжырымдарымен түйіндейді [9, 121].

Талданған -ар, -ер келер шақ тұлғалары -ау демеулігімен бірлікте, ішкі семантикалық қатынаста әрекеттесе отырып, хабарлы сөйлем бойында көрініс беретін «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін орнықтыруға қатысады. Сараланған теориялық тұжырымдарды төмендегі мысалдар бекітеді: Жазықсыз күйіп едің, орныңды қайтадан аларсың-ау (Ә.С.).

Мысалдарды салыстыруда -ар, -ер тұлғасының негізінде жасалған «болар», «шығар», «жарар» модаль сөздері мен жоғарыда талданған келер шақтағы «қалар» құрылымдарының сыртқы тұлғаларындағы ұқсастықты байқауға болады, бірақ бұлардың грамматикалық қызметі тең емес. Мұндай модаль сөздердің грамматикалық қызметі де, сөйлемді семантикалық жақтан түрлендіру функциясы да әр түрлі. Себебі бұл тұлғаларға келер шақ есімше жұрнақтарының қатысы болса да, олардың келер шақтық қызметі көмескіленген. Айталық, берілген мысалда субъектінің ойы осы шақтағы кезеңге сәйкес келеді. Мысалы: Қыздың көмейіне «оның ар жағы не болды?» деген сұрақ та келген болар (Ә.Н.). Салыстыра қарасақ, «шығар», «болар» тұлғалары дәл осы құрамда субъекті болжалын актуальдандырады. Мысалы: Көп болса 4-5 жас қана үлкен шығар (Ә.Н.). Кеуденде орден-медаль жоқ дегені болар (Ә.Н.). Көрсетілген сөйлемдерде алдағы іс-әрекеттің орындалуына болжау жасалмай, субъектінің осы шақтағы іс-әрекетті жорамалдауы нақтыланады. Бұл сөйлемдерде «шығар», «жарар» модаль сөздерінің дәнекерлігімен хабарлы-жорамалдау модальді мәндері жасалған.

Бір ескеретіні, хабарлы сөйлемдер құрамында -ар, -ер тұлғалы модаль сөздерінің модальді мәнді түрлендіруі қолданыстағы белсенділігімен дараланады. Мысалы: Тұтқындарды алып жүретіндер мықтаса жиырма болар (Ж.Т.). Өзінің зеректігімен мен ойлаған ойдың үстінен түсіп жатқан шығар (Ә.Н.). Бірақ бұл қолданыстардың модальді

мағынаны түрлендіруі тең дәрежеде емес. Тереңірек салыстырсақ, «болар», «шығар» модаль сөздері дербес қолданыста жалпы болжау-жорамалдауды айқындаса, «жарар» көмекші сөзі сөйлемге күдігі басым модальді реңкті қосады. Тағы бір назар аударатын жағдай: «шығар», «болар» модаль сөздерінің қызметіне II жақтағы жіктік жалғауымен бірлікте қолданысы және сұраулы интонация да елеулі әсер етеді. Мысалы: Қой, өзің емес шығарсың? (Ә.Н.) сөйлемінде «болжау», «жорамалдау» модальді мәнінен гөрі сенімсіздік субъективтік модальді мәні белсенеді

Хабарлы сөйлемдер құрылымында «шығар» модаль сөзі мен қыстырма сөздер қатар қолданылып, модальді мән үстемелене түседі. Мысалы: Бәлкім, ол мені аяғандықтан сөйткен шығар (Ә.Н.). Бұл жағдайда сөйлем ішіндегі препозициялық кідіріс, сөйлем соңындағы интенсивтілік сөйлемнің модальді реңкін күшейтуге негіз болады. Яғни, мұндай сөйлемдердің айтылу сазы «жорамалдау» модальді мәнін ажыратып, субъекті көзқарасын даралай, күшейте көрсетуге сеп болады.

Модаль сөздердің ішінде «сияқты», «тәрізді» тұлғалары жетекші қызмет атқарып, болжау реңкін үстейтін негізгі тірек немесе доминант болып қызмет атқарады. Ойымызды төмендегі мысалдарды түрлендіре отырып бекітуге болады, яғни, «сияқты» модаль сөзі қатыспаған жағдайда сөйлем сенімді модальді мәнді ажыратуға тірек болады (Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар. Шөгелді баптап отырғаны анық). Ал «сияқты» модаль сөзінің сөйлемнің айтылу ырғағына да, ішкі семантикасына да әсер ету мүмкіндігі бірден көзге түседі. Ойымызды дараланған мысалдар бекітеді: Бұл тұста Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар сияқты (М.Ә.). Шөгелді баптап отырғаны анық сияқты (Ғ.М.). Сол әлгі Аманды дайындап жүрген сияқты (Ғ.М.). Сондай-ақ, хабарлы сөйлем құрамындағы мезгіл мәнді лексикалық қолданыстар күрделі етістіктер құрамындағы «тиіс», «мүмкін» модаль сөздерімен бірлікте болжау модальді мәнін күшейтуге атсалысады. Мысалы: Міне, енді-енді келіп қалуға тиіс (С.Д.).

Мәтінде ақпараттың шығу көзі үшінші жаққа қатысты болса, болжау реңкі басым хабарлы сөйлемдер жасалады. Яғни, ақпаратты біреуден естіп, оның нақтылығы дәлелденбеген жағдайда сөйлемнің модальді реңкі басымданады. Мысалы: Сол жасырған малды болыс, сірә, сырттан қосып жіберсе керек (Ғ.М.). Білетіндер шын айтса: «Нұғыманның ол елге көрінетін беті жоқ. Ана жылдары қайта келер есігін тым қатты жауып кеткен» деседі (Қ.Ж.). Әріден келе жатқан деседі-ау... (М.Ә.). Үшінші жақтың белсенділігі демеуліктермен бірлікте қалыптасқан. Мұнда «деседі-ау» тұлғалары болжау, жорамалдау реңкін күшейте түскен.

«Ғой» демеулігінің жетекшілік қызмет атқарғандағы көп қырлы қызметі төмендегі мысалдардан көрінеді. Сол, сол. Бұл қайда бара жатыр? Қызыл үйге хабар бермекші ғой... (Х. Е.). Мұнда мақсатты іс-әрекетті даралайтын «бермекші» етістігінің модальді реңкін түрлендіруге «ғой» демеулігі әсер етіп, «жорамалдау-болжау» мәндегі модальді мағынаны қалыптастырған.

Жинақталған мысалдардың негізінде, дербестенген модаль сөздердің негізінде қалыптасқан қыстырма сөздердің де болжау, жорамалдау модальді мәндерін ажыратуға қатысы бары анықталды. Олардың бұл қызметін талдамас бұрын қыстырма сөздердің сөйлем аясындағы рөлін, құрылымын саралап өтуге болады.

Біріншіден, дара қолданылған қыстырмалар: Әрине, жақсылық та мұғалімнен (Ә.Т.). Мүмкін, сізбен бір полкқа жолдама алып бара жатқан шығармыз (Ә.Т.). Адамзат та бала тәрізді ме, қалай (Ә.Т.). Кешегі қырғын соғыс, кешегі шындық бүгін айтсаң біреу сенер, біреу сенбес елеске айналған жоқ па, сондықтан ба, кім білсін, сол күндер туралы Зордан әңгіме қозғауды көп қаламайды (Ә.Т.).

Екіншіден, әр сипаттағы қыстырмалардың жарыса қолданылған түрлері: Кім біледі, мүмкін, мұның да кәдеге асар күні болар... (С.М.). Әлде... құдай салмасын... екеуі ажырасып кетті ме? (Ә.Т.). Ол аттан мен, сірә, аунап түсіп қалдым-ау, шамасы,

бала күнімнен атқа шаба алмайтын қопал едім, өзіме де сол керек (Ә.Т.).

Үшіншіден, бір сипаттағы қайталана қолданылған қыстырмалар: Алыстан қарауытып орман көрінеді, үміт орманы сол болар, мүмкін, сол арада екінші эскадрильяның штабы болар, мүмкін, бұлардың бүгінгі азабы осымен бітер, мүмкін (Ә.Т.). Ана кісі бұған әлдене айтқан-ау, шамасы, Арасанбай соны құптай мойындап, үнсіз қабылдаған-ау, шамасы (Ә.Т.).

Қыстырмалардың құрылымдық жақтан түрлене қолданылуында елеулі айырмашылықтар көзге түседі. Дара қолданылған қыстырмаларға қарағанда, қайталана қолданылған қыстырмалар екі жақты қызметті меңгереді. Біріншіден, сөйлемдегі модальді мағынаны дараласа, екіншіден, қолданыстың экспрессивтік бояуын үстемелейді. Ал жарыса қолданылған қыстырмалар модальді мағынаның синкретті көрінісін саралайды. Айталық, жоғарыдағы бірінші мысалда субъектінің топшылауы, жорамалы мен үміті (екінші сөйлемде жорамал, күдік; үшінші сөйлемде болжал, топшылау) қыстырмалардың әсерінен бір сөйлем бойында қатар көрініс берген. Бұл қолданыстардың барлығы қыстырма сөздердің белгілі бір мақсатпен қолданылатынын көрсетеді. Яғни, оның стилистикалық түрлендіруді әрі грамматикалық мақсатты да жүзеге асыратыны байқалады. Осындай қызметін ескерген зерттеулерде қыстырма сөздердің сөйлемдегі орнын, атқаратын функциясын төмендегідей дәйектеген: «Қыстырма сөздерді осы көрсетілген мағыналарында дұрыс қолданса, айтайын деген ой көркем, әдеби тілмен жеткізе сөйлеудің стильдік реңі өзгеше мәнерлі болады. Мысалы: Бәсе, ки десем, бір көнбейді. Ал, міне, үйретіп алыңдар! – деген сөйлемдердің қыстырмаларын алып тастап, «Ки десем, бір көнбейді. Ал үйретіп алыңдар!» – деген түрде айтсақ, алғашқы мән, мазмұны, мәнері түгел сақталмайды, сөйлемдер айтушының көзқарасын толық ашып көрсете алмай тұр» [10, 87].

Қыстырмалардың мәтін аясындағы көріністерін саралау нәтижесінде, болжал модальді мағынасының семантикалық өрісін ажырататын амалдардың құрамын төмендегідей топтаймыз: «мүмкін», «сірә», «әлде», «кім білсін», «демек», «шамасы», «бәлкім» қыстырмалары – бұл қызметте өзара синонимдес қолданыстар болып табылады. Мүмкін, менікі асылық шығар, бекер жала жауып жатқан шығармын, мүмкін, бұл кісі өз мамандығының шебері шығар (Ә.Т.). Күн жарықтық көтеріле бастаған-ау, сірә, орман ішін қапырық ауа тұмшалап тастапты, үф еткен самалдың нышаны да білінбейді (Ә.Т.). Сол жалғыз арық шүрегейдің тілеуін тілеп отырған шиеттей аш бала бар ма үйінде, әлде, сол жалғыз арық шүрегейдің қалжасын ансап отырған жары бар ма, кім білсін, мерген бүгін үйіне құр қол қайта алмайды (Ә.Т.). Әлде, түк тындыра алмай кетіп барамын дегісі келді ме екен (Ә.Т.). Болсам деп талпына білген таныстықпен, жекжаттықпен, сүйеумен жетті ме бұл биігіне, кім білсін (Ә.Т.). Жақындай келе анық аңғарды – бұл байқаған қозғалыс өзеннің шығыс жақ бетінде, демек, неде болса біздің адамдардың әрекеті (Ә.Т.). Өмірінде ілкі мәрте, бәлкім, соңғы мәрте Зорданның қара түннен үрей сезінгені осы болар (Ә.Т.). Мені жау деп шошыды-ау, шамасы (Ә.Т.). Аналар асығар емес, зеңбіректерін әбден дәлдеп көздеп, бір-ақ басып салмақшы болды-ау, шамасы, асығар емес, бірден құртпақ, бірден бұның көзін жоймақ (Ә.Т.). Бұған дейін Меңтай аузынан мұндай қатал сөз шыққанын естіген емес едім. Ол жолдастарының кемшілігін кешіре біліп, ешкімнің көңілі қаларлық сөз айтпайтын еді. Сол сабырлы әдетін бүгін бірінші рет бұзғанына қысылды ма, кім білсін, Зайкүлдің сөзін естіп болғаннан кейін құлағының ұшына дейін қызарып, төмен қарады (Ә.Н.). Мүмкін, ешбір рұқсатсыз-ақ жүгіріп барып Зорданның самолетіне отыра салып ұша жөнелер (Ә.Т.).

Сол сияқты, субъектінің көзқарасын даралайтын «менің ойымша», «менің шамалауымша» т.б. қыстырмаларының да мәтіндегі семантикалық кеңістік ықпалымен болжау, жорамалдау модальді мәнін үстеуге қабілеті бар. Менің шамалауымша, Мүлік жасаған қылмысқа осының өзінің қатысы бар (С.Д.).

Хабарлы сөйлем модальділігін қолданыстағы негізгі етістік және -ау демеулігінің дәнекерлігімен байланысатын «деймін» үлгілері де арттырады. Мысалы: Сол түрімді аяды-ау деймін (Ә.Н.). Тегі, оны ауыстырып киерлік лайықты басқа кеуде киімі болмады-ау деймін (Ә.Н.). Менің сұқтанып отырғанымды сезді-ау деймін (Ә.Н.). Бұл үлгілердің үнемі болжал-жорамал модальді реңкін білдіруі де назар аудартады.

Сөйлеу тілінде сұраулы, бұйрықты сөйлемдер де болжау, жорамалдау мәндерін жеткізетін синтаксистік амалдар ретінде қызмет атқара алады.

Талдауға негіз болған төмендегі мысалдағы тізбектеле қолданылған сұраулы сөйлемдердің қызметі бірдей емес. Мұндағы бірінші сұраулы сөйлем модус пен диктум арасын жалғастырушы дәнекер қызметін атқарған. Бұл сөйлем соңғы сұраулы сөйлемдерде көрініс беретін модальді реңкті белсендіру қызметін атқарған. Ал соңғы сұраулы сөйлемдер субъектінің ішкі ойын суреттеп, болжау-жорамалдау модальді реңкін күшейткен. Мысалға назар аударсақ: Сонау бір жылдары қашан бір-бірімен кездескенше асығып, амалын тауып жеке жерде ұшыраса қалса сағынышпен құшақтасып, ұзақ тұрып қалатын ғашық жандар қазір үнсіз. Қанша жақын отырса да, аралары қандай алшақ. Енді міне, екеуі жеке қалып, оңаша отырғанда ауызға оңтайлы сөздің түспейтіні қалай? Ғашықтардың аяғы жасықтыққа соққаны ма? Әлде, жастары жетіп, болары болып, бояуы сіңген, тоқтаған шақтың нышаны ма бұл? Ендігі ақтарар сырда, шығарар шерде не мән бар? Одан не келіп, не кетпек, әлде, осыны ойлап отыр ма? (М.Ә.). Мұндай сұраулы сөйлемдердің құрылымында «әлде» қыстырмасының қызметі де белсенді. Назар аударсақ, тізбектеле қолданылған сұраулы сөйлемдердің модальді мәнді реттеу қызметі мәтін кеңістігінде ішкі құрылымын, ішкі семантикалық қатынасын бұзбай қолдануда ғана айқындалады.

Төмендегі мысалда -сын, -сін тұлғалы бұйрықты құрылымдар мәтіндік семантика негізінде сипаттауды қажет етеді. Олар да тұтас мәтіндегі жағдаяттың астарымен субъектінің болжау, жорамалын даралаған. Бұл ерекшелікті тұтас мәтіндегі тарауаралық қатынастан айқындаймыз. Мысалы: – *Айтсын, айтсын. Шұбар барды айтты, кесімді Абай ағам айтсын!*– деп *Ысқақ та тез көне кетті* (М. Ә.). Мұндағы «айтсын» тұлғасына аяқталған бұйрықты сөйлемін тарауаралық сөйлемдердің құрамдас бөлігі, мағыналық жалғасы ретінде қабылдасақ, жақсылықты болжап тұрған субъективтік көзқарасты түсінеміз (оған контекстегі субъектаралық қарым-қатынас астары әсер етеді. Яғни, жағдаятты ескере талдауға назар аударамыз). Мұндай бір тұлғаның бірнеше функцияны атқаруы грамматикалық құрылымдардың жұмсалыу мақсатын, қолданыстағы функциясын мәтін мазмұны бекітетінін, мәтінаралық семантикалық байланыс айқындайтынын тағы бір дәлелдейді.

Нәтижелер. Салыстырыла талданған хабарлы, сұраулы сөйлемдердің «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін түрлендірудегі қызметіне қатысты төмендегі нәтижелер сараланды:

- «болжау», «жорамалдау» субъективтік көзқарасты жеткізуде, хабарлы сөйлемдердің мүмкіндігі жоғары;
- хабарлы сөйлемдер құрылымында «болжау», «жорамалдау» модальді мәндері ашық грамматикалық формалардың белсенділігімен жүйеленеді;
- бұл қызметте сұраулы, бұйрықты сөйлемдер имплицитті амалдар ретінде көзге түсіп, үнемі мәтін аясында талдауды қажет етеді;
- мәтін аясында сұраулы, бұйрықты сөйлемдер контекстік семантика және тілдік бірліктердің прагматикалық қызметі әсерінен түрленуге бейімделеді;
- сондықтан сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін жеткізу қызметі функционалды бағытта талдауды қажет етеді, бұл жағдайда мәтіндегі семантикалық кеңістік маңызды;
- тек семантикалық кеңістікте сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің атқарып тұрған

функциясын дәл анықтау мүмкін болмақ.

Қорытынды. Тіл бірліктерінің бір бағыттағы қызметіне қарай бірігуге бейімділігі – субъективтік модальділіктің ішкі семантикалық мәндерінің жасалуын жан жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Мәселен, айтылу мақсатына қарай хабарлау, сұрау, бұйыру функциясын атқаратын дербес сөйлемдер функционалды грамматика тұрғысынан қызметіне қарай бірігіп, «болжау», «жорамалдау» модальді реңктерін білдіретін тілдік амалдар ретінде көзге түседі. Хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің құрамында «болжау-жорамалдау» модальді мәні модаль сөздерінің, демеуліктердің, қыстырма сөздердің, кейбір етістік тұлғалардың, лексикалық бірліктердің қатысымен және контекстік семантика ықпалымен (тілдік емес факторларды ескере талдағанда) белсенетіні байқалды. Бұл ерекшеліктер қарапайым құбылыс емес. Функционалды бағытта ескерілетін, тілдік бірліктердің қызметтік, қолданыстық, жұмсалымдық сипатын анықтайтын грамматикалық құбылыстар. Осындай талдаулар грамматикалық құрылымдардың кешенді жүйесін, субъективтік модальділіктің жасалу жолдарының ішкі байланысын, қатысын топтастыра қарауға бағыттап, қазіргі лингвистикадағы функционалды-семантикалық өріске біріктіре қарауды қалыптастырады. Мақалада «болжау», «жорамалдау» субъективтік модальділіктің жасалу жолдары барынша жинақталып талданды. Нәтижесінде субъективтік модальділіктің жасалу жолдарының алуан қырлылығына назар аударылып, оның категориялық дербестігін даралауға мүмкіндік жасалды.

Әдебиеттер:

1. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
2. Бондарко А. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
4. Нұрмаханова Ә. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1982. – 180 б.
5. Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы: Қайнар, 1993. – 158 б.
6. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
7. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: 10.02.02 қазақ тілі мамандығы бойынша филол. ғыл. докт. ... дис. автореф. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2002. – 53 б.
8. Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. – Алматы: Ценные бумаги, 2006. – 155 б.
9. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. – М: УРСС, 2004. – 138 б.
10. Қараев М. Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 210 б.

Ж.А. КУСАИНОВА

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

С.Н. САМЕНОВА

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

ВЫРАЖЕНИЕ МОДАЛЬНЫХ ОТТЕНКОВ «ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ» И «ДОГАДОК» В СИНТАКСИСЕ

Аннотация. Современные достижения структурного направления в синтаксисе до сих пор не охватывают всех аспектов категории модальности. Категория модальности описывается только с точки зрения объективной модальности, отношения к реальным или нереальным действиям. Однако грамматические признаки субъективной модальности, используемые в речевой деятельности, требуют более

детального исследования. В статье авторами определяется сложная, масштабная закономерность категории модальности, которая имеет свою структуру, способ самостоятельного образования, систематизирующаяся в межфразовых связях или в рамках текста. С этой целью в научной статье проанализированы возможности функциональной грамматики, способы создания модальных оттенков предположения, догадки, с учетом внутренней связи имеющихся в ней единиц. Доказано, что проявления модального смысла предположения на уровне предложений являются структурами, которые дифференцируются и классифицируются в зависимости от цели высказывания: используются совместно в зависимости от функций повествовательных и вопросительных предложений, образуют функционально-семантическое поле предположения. Способы составления прогнозно-предположительных значений исходят из семантического значения глагола «болжау» (предполагать, предвидеть, прогнозировать) в составе повествовательных, вопросительных, повелительных предложений, образуемых с помощью суффиксов -ар, -ер и модальных слов «болар», «шығар», «жарар», служебных слов «сияқты», «тәрізді» и при помощи контекстной семантики.

Ключевые слова. субъективная модальность, семантическое поле, оттенок предположения, оттенок прогнозирования, повествовательное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение.

ZH.A. KUSSAIYNOVA

Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan

S.N. SEMENOVA

E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

EXPRESSION OF MODAL «SHADES» OF «ASSUMPTION» AND GUESSWORK IN SYNTAX

Abstract. Present-day achievements of the structural direction in syntax still do not cover all aspects of the category of modality. The category of modality is described only in terms of objective modality, relation to real or unreal actions. However, the grammatical features of subjective modality used in speech activity require a more detailed study. The authors of the article define a complex, large-scale pattern of the category of modality, which has its own structure, a method of self-derivation, systematized in inter-phrase links or within the text. With this regard, the research paper analyzes the possibilities of functional grammar, ways of creating modal shades of assumption, prediction, taking into account the internal connection of the units in it. It has been proved that the manifestations of the modal meaning of the assumption at the sentence level are structures that are differentiated and classified depending on the purpose of the statement: they are used in conjunction depending on the functions of declarative and interrogative sentences, form a functional-semantic field of assumption. Methods for compiling predictive - suppositional values are based on the semantic meaning of the verb "bolzhau" (expect, foresee, predict) as part of narrative, interrogative, imperative sentences formed with the help of suffixes -ar, -er and modal words "bolar", "shygar", "zharar", service words "siyaqty", "tarizdi" and with the help of contextual semantics.

Keywords. subjective modality, semantic field, shade of assumption, shade of prediction, declarative sentence, interrogative sentence, imperative sentence.

References

1. Amanjолоv S. Qazaq tılı teoriasynyñ negızderı. – Almaty: Ğylym, 2002. – 368 b.
2. Bondarko A. Teoria funkcionälnoi gramatiki. Temporälnöst. Modäl-nöst. – L.: Nauka, 1990. – 263 s.
3. Ämırov R. Jai söilem sintaksısı. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 199 b.
4. Nürmahanova Ä. Qazırgı qazaq tılı. – Almaty: Mektep, 1982. – 180 b.
5. İsaev S. Qazaq tılı. – Almaty: Qainar, 1993. – 158 b.
6. Jaqypov J. Söileu sintaksısınıñ sipattary. – Qarağandy: QarMU, 1998. – 159 b.
7. Ernazarova Z.Ş. Qazaq söileu tılı sintaksistik birlıkterınıñ pragmatikalıq negızderı: 10.02.02 qazaq tılı mamandyğy boıynşa filol. ğyl. dokt. ... dis. avto-ref. – Almaty: A.Baitürsynüly atyndağy Tıl bılımı instituty, 2002. – 53 b.
8. Qұлmanov S. Qazaq tılındegı mümkindik modaldılığınıñ funksionaldy-semantikalıq örisı. – Almaty: Sennye bumagi, 2006. – 155 b.
9. Gälperin İ. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovania. – M: URSS, 2004. – 138 b.
10. Qaraev M. Qazaq tılı. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 210 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Кусаинова Жайнагуль Айтмаганбетовна – филология ғылымдарының докторы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Кусаинова Жайнагуль Айтмаганбетовна – доктор филологических наук, доцент кафедры казахского и русского языков Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Kussainova Zhainagul – doctor of Philology, associate Professor of the Kazakh and Russian languages of the Kazakh agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan.

Саменова Света Нұртаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан.

Саменова Света Нұртаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языкознания Карагандинского университета им. Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Samenova Sveta Nurtaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics of the E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.07>Қ. Қ. САРЕКЕНОВА КеАҚ «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана, Қазақстан
(e-mail: sareke.kk@gmail.com)

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША ҒЫЛЫМ-БІЛІМГЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Бұл мақалада Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдарына талдау жасалып, ойшыл-ақынның ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігі айқындалған. Абай Құнанбайұлы ғылым мен білімді жай ғана сауатты болу үшін емес, оған белгілі бір нәтижені айқындап бергендігін және білім мен ғылымды үйренудің басты екі мақсатын көрсеткені айтылған. Оның бірі – Абай шығармаларының басты концепциясы «кемел адам» болу үшін қажет екендігі, екіншісі білім мен ғылым арқылы Қазақтың Тәуелсіздігіне қызмет ету керек екендігі ақынның өлеңдері мен Қарасөздерін арқылы дәлелденеді. Абай Құнанбайұлы шығармаларында келтірілген ғылым мен білімге қатысты тұжырымдардың қазіргі таңда да күн тәртібінен түспеген өзекті мәселелер екені қазіргі жағдаймен салыстырыла зерделенеді. Абай Құнанбайұлы шығармаларында білім мен ғылымға қатысты сөздер талданып, олардың мағыналары мен қолданылу жиілігіне статистикалық мәліметтер келтірілген. Қорытындылай келгенде, мақалада ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде Ғылым мен білім мәселесінің алар орны ерекше екендігі анықталған.

Түйін сөздер: Қазақ, Абай Құнанбайұлы, Қара сөздер, өлең, білім, ғылым, сөз мағынасы.

Кіріспе

Абай Құнанбайұлының шығармаларында ең негізгі тірек ойдың бірі – ғылым мен білім. Жалпы кез келген адам, кез келген ұлт дұрыс өмір сүру үшін, ең алдымен ғылым мен білім керектігін ойшыл ақын дөп басып айтқан. Хакім Абайдың қара сөздерінде де, Ақын Абайдың өлеңдерінде де тірек ұғымның бірі білім мен ғылымды сол заманға қатысты жақсы түсіндіріледі. Әйтсе де қазақтың ұлы ақынының айтқан ойлары қазіргі уақытта да өзекті.

Абай Құнанбайұлының еңбектері бойынша Ғылым мен білімге қатысты қандай мәселелерді қарастыруға болады десек, мынадай мәселелерді көрсетуге болады деп ойлаймыз. Ұлы ойшыл-ақын үшін Ғылым мен білім дегеніміз не, яғни оған қандай анықтама беруге болады? Ары қарай, анықтамасын біліп алғаннан кейін Ғылым мен білімге қол жеткізудің жолдары, Зерттеудің әдістері, Ғылымның салалары, Ғылым мен білім нәтижесі, Ғылым мен білімді сақтау жолдары, Ғылым мен білімді сақтауға кесірін тигізетін нәрселер мен Ғылым деген кім деген мәселелердің ерекшеліктерін Абай Құнанбайұлының Қара сөздері мен өлеңдері арқылы түсіндіруге болады деп ойлаймыз.

Біз бұл мақаламызда Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша ғылым-білімге жетудің жолдарын түсіндіруге тырыспақпыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала жазу үшін материал ретінде 2002 жылы Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан шыққан Абай Құнанбайұлының шығармаларының екі томдық толық жинағы пайдаланылды [1], [2].

Мақалада салыстырмалы-тарихи, диахрониялық-синхрониялық, лингвомәдени, психолингвистикалық, когнитивтік, коммуникативтік әдістер, статистикалық әдістердің элементтері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи, әдіс арқылы ғылым мен білім ұғымының генезисі мен олардың басқа тілдердің лексикасымен байланысы қарастырылды. Сондай-ақ бұл әдіс арқылы қазақ тілінің тарихи қалыптасқан варианттары (көне варианты мен жаңа варианты) бір-бірімен салыстырылады. Мақала кешенді тәсілде жазылды. Ғылымтанудың қағидасы бойынша, жаңалық әрқашан ғылымдардың не болмаса салалардың түйістерінен келіп шығады. Осы қағидаға сүйенсек, кешенді әдісті қолдану арқылы психолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика мен Абай шығармаларының мәтіндерін пәнаралық әдістер арқылы зерделенді. Сонымен қатар зерттеудің сипаттамалық әдісі арқылы Абай шығармаларындағы ғылым мен білімге қатысты тілдік фактілер теріліп алынып талданды, синтезделді. Бұл әдіс арқылы, біріншіден, нысанға алынған мәтіндердің құрылымы анықталды, екіншіден, ғылым мен білімге қатысты семантикалық сипаттар айқындалды. Тілтану мен философияның, таным теориясының әдістерін байланыстырып зерттеу арқылы Абай шығармаларындағы ғылым мен білімнің концептуалдық, дүниетанымдық маңызы айқындалады.

Талқылау мен бақылау. Абай Құнанбайұлының ғылым мен білімді жеріне жеткізіп айтқаны, өзі ғылым мен білімді өте жақсы білген және түсінгендігін Ахмет Байтұрсынұлының пікірімен келтірсек: «Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар» деп, тайсақтап, тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіма халін, жазушы Әлихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда, Абай Спенсер, Льюс, Дрепер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған [3]. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған, сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар», – дейді, кезінде «Қазақтың бас ақыны» деп мақала жазған ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы [4, 593].

Ғұлама Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ең негізгі тақырып Ғылым мен білім екенін «Абай тілінің сөздігіндегі» сөздердің қолданылу жиілігінен де көре аламыз. *Алу, беру, болу* секілді қазақ тіліндегі ең белсенді қолданылатын етістіктерді айтпағанда, Адам, бала секілді зат есімдерден кейінгі орында тұрған осы ғылым, білім сөздері екендігіне көзіміз жетті. Мысалы, «Ақыл» сөзі – 199 рет, білім – 31 рет, білімді – 8 рет, ғалым – 15 рет, ғылым – 111 рет, ғылым-білім – 4 рет жеке тұрған сөз ретінде пайдаланылған. Бұл біз негізгі сөздерді ғана келтірдік, білім мен ғылымға қатысты сөздерді барлығын келтірсек, бұл тізімді ары қарай толықтыра беруге болады [5].

Білім мен ғылым мәселесінің өзектілігі күн тәртібінен түспейтінін Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында айтады: «Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін де

осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет. ...Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ал біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу» [6].

Академик З. Ахметовтың «Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, көңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі – міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл творчествосының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес желісінің біріне айналды. Ақын талантты, өнер іздеген жандар туралы айрықша зор сүйіспеншілікпен айта отырып, олардың алға қойған зор мақсатқа жету жолындағы күресте табандылық, жігерлілік көрсететініне үлкен сенім артады» [7, 75] деген пікірі де сөзімізді нақтылай түседі.

Бұл пікірді, Абай шығармаларының тілін арнайы қарастырған академик Р. Сыздықтың «Азаматтық сипаттағы оқу-ағарту мен ғылым-білімге қатысты сөздер Абай өмір сүріп, жазушылық құрған ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ тілі тарихында маңызды рөл атқарған мәдени факторлардың бірі – білім тарату ісі болды. Мұның өзі екі түрлі: діни және дүниәуи, яғни азаматтық (орысша светское, гражданское образование). ... Сондықтан Абай лексикасынан азаматтық уклондағы оқу-ағартуға және жалпы білім-ғылымға байланысты көне-жаңа едәуір сөзді тауып, талдауға болады, – деп, Абай Құнанбайұлы шығармаларында кездесетін білім-ғылымға байланысты *мектеп, школ, медресе, оқу, интернат, ұстат (ұстаз), шәкірт, білім, ғылым, галым, хакім, сабақ, жазу, хат, түркітану, кітап, қаріп, қалам, сия, қағаз т.б.* білім-ғылымға қатысты сөздерге толықтай лексикалық талдау жасайды [8, 217].

Жалпы ғылым дегеніміз не деген сұраққа жауап іздер болсақ, Түсіндірме сөздіктерде: «Ғылым (лат. scientia – білім) – уақыт пен кеңістікте бар, зерттеуге болатын шынайы нақты нәрселердің заңдары мен қағидаларын, тәртібі мен құрылымын объективті түсіндіретін, эксперимент пен бақылауға негізделіп, математикалық есептеуді қолданып, жүйелі түсінік қалыптастыратын таным саласы. Жалпы тұрғыда ол жүйелі білім мен ғылыми тәжірибені меңзесе, ал, арнайы мағынада ғылыми әдістер арқылы жинақталған логикалық білім жүйесін көрсетеді. Яғни, ғылым ғылыми білімдерді ғана емес, сол білімдерге қол жеткізудің барлық жолдары мен әдістерін түгел қамтитын біртұтас кешенді жүйе», – деп түсіндірілген [9, 183].

Яғни Ғылым деген сөзді латын тілінен аударса, білім деген сөзбен түсіндіріліпті. Абай Құнанбайұлының Бірінші Сөзіндегі: «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік», – деп, ғылым туралы ойын айтып алады. Ал Отыз сегізінші Сөзінде: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады», – дейді. Яғни әр нәрсенің түбін, кереметін білмекке деген ынтаның өзі, сөздікте түсіндірілген: «зерттеуге болатын шынайы нақты нәрселердің заңдары мен қағидаларын, тәртібі мен құрылымын жайында жүйелі түсінік қалыптастыратын таным саласы» деген анықтаманы басқаша түсіндіру деп есептейміз.

Абай Құнанбайұлы тек Ғылым мен білімді тереңінен зерттеп, оның нәтижесін көрсетумен қатар, қазақ әдеби тілінің негізін салған ақын, публицист деп танимыз. Сонымен қатар, Абай тілін тереңінен зерттеген, академик Р. Сыздықтың пікірінше, Абай Құнанбайұлы қазақ тіліндегі ғылыми стильдің де негізін салушы: «Абайдың да өз творчествосының жанрлық аясын кеңітіп, «Қара сөздерін» жазуы – құр ермектің әктісі

емес. Құдіреті күшті ақын «ендігі ойына келгенін ақ қағаз, қара сиямен» өлең түрінде де жаза бере алса керек еді, бірақ ол 1890 жылдардан бастап, Мұхтар Әуезов айтқандай, «әр заманда бағасы жойылмайтын, бір үлкен қымбат қазына боп табылатын» жаңа жанрды – прозамен жазылған публицистика мен ғылыми әдебиет жанрын жасайды. Тіл функциясының кеңеюге тиісті екенін түсініп қана қоймайды, іс жүзінде кеңейтуге өзі қатысады. Өлеңдері сияқты, бұл жанр да, қазақтың жалпыхалықтық тілі негізінде жазылған» – дейді, яғни Ұлы Абайдың тек қазақ әдеби тілінің ғана емес, ғылыми тілдің де негізін қалыптастырушылардың бірі екендігін атап көрсетеді [8, 53]. Бұл ойды Қазақ тілінің ғылыми стилін арнайы зерттеген профессор С.Қ. Әлісжан да айтады: «Абайдың тілдік тұлғасы оның дискурстық сипатымен тікелей байланысты. Абай дискурсы – поэзиялық, прозалық, ғылыми-публицистикалық сипаттағы мәтіндерден тұратын тілдік деректер жүйесі. Абайдың тілдік тұлғасы – осы мәтіндер жүйесінде көрінетін, өзіндік ой-танымды, ұлттық ділді паш ететін, қыр-сыры мол күрделі құрылымды құрайтын сөйлеу субъектісі» [10].

Тағы бір көңіл аударатын мәселеміз, қазіргі рухани әлемнің де Ұлы ақынның шығармаларынан бастау алатынын айта кеткіміз келеді. Мысалы, профессор Ж.Манкеева: «Атап айтқанда, адам баласының иманжүзділігі, өзінің ішкі жан дүниесінің тәрбиелілігі, сезімталдығы, ең бастысы, өзі киелі деп санаған тылсым әлемге сенуі (иманы) – қазақ баласының рухани кеңістігінің негізгі мазмұны. Себебі жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес іс-әрекеттерінің нәтижесінде адам өзінің рухани-мәдени деңгейін де көтереді. Осы әрекеттердің қайнары, түрлі қозғаушы күші ретінде өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірдегі өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылық талпыныс, ізгілік, т.б. мәселелер танылады [11, 282]. Осымен байланысты қай ұлттың мәдениетін алсақ та, ондағы салт-дәстүр жүйесі ерекше назар аударарды. И.Г. Гердер атап көрсеткендей: «Салт-дәстүр – тіл мен мәдениет бастауларының анасы» [12, 252]. Бұл тұжырымға негіз болатын – салт-дәстүрге тән үш белгі: жалпыхалықтық сипат, тұрақтылық, ұрпақ сабақтастығы. Осы үш белгінің негізінде тұтасатын ұлт мәдениеті ұлттың болмысын айшықты айғақтайтыны Шығыс философиясында (Конфуций ілімінде, т.б.) ерекше аталады. Яғни, мәдениет өзінің кең мағынасында, мәдениеттанушылар анықтағандай, бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады да, «терең философиялық ойдың ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі» [13, 36].

Яғни қазір кезде біздің елімізде де, жалпы ғылымда да өзекті болып отырған рухани мәдениеттің бастауы – Абай атамыз ХІХ ғасырда айтқан имандылық екен. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде Абай Құнанбайұлының «Иманы жоқтың ұяты жоқ» деген сөзі. Адам өміріндегі ізгілікке, адамгершілікке, жалпы гуманизмге қатысты іс-әрекетінің барлығы ұятқа келіп тіреледі. Ал ол үшін адамның көкірек көзі ашылу керек. Сонда барып, рухани әлемге, яғни Абай тілімен айтсақ, білім мен ғылымға қол жеткізе алады екенбіз.

Ұлы ақынның шығармалары бойынша Ғылым мен білімге қол жеткізу жолдарын қарастырып көрейік. Ал «...ғылым ғылыми білімдерді ғана емес, сол білімдерге қол жеткізудің барлық жолдары мен әдістерін түгел қамтитын біртұтас кешенді жүйе» деген ережедегі ғылым мен білімге жетудің жолдарын Абай Құнанбайұлының Қара сөздерінде берілуін қарастырып көрейік:

1. Қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз? (*Жетінші Сөз*).

2. Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі *хауас сәлим* (жақсы сипат) һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша (*Отыз сегізінші Сөз*).

3. Әуелі – бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді (*Қырық бірінші Сөз*).

Осы қырық бірінші Қара сөзде берілген ойды Абай Құнанбайұлы «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңімен өрнектеген деп ойлаймыз. Салыстырып көріңіз:

*Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де - бір кірпіш, дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!
Қайрат пен ақыл жол табар
Қашиқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туганға.
Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа?
Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма
Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.
Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстадтық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.*

Ол кездегі капиталистік мемлекеттердің қағидасы бойынша, ең алдымен, Абайдың өзі де тегін оқудың жоқ екендігін айтады. Оқудың шығыны туралы да, оны кімнің өтеуі керектігін де өзі айтып беріп отыр: «Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» (*Жиырма бесінші Сөз*).

4. Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады (*Он тоғызыншы Сөз*).

5. Абай Құнанбайұлы Отыз екінші Сөзінде ғылым мен білімді үйренушілердің өзіне біраз шарттар қойып, білім мен ғылымды дәл анықтап береді:

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас.

1) білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат *хұзур хасил* (арабша келген, оралған, нәтиже, мағына) болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады. Белгілі бір дүниеауи көздегенің болса, ол шала білім-ғылым болады екен.

2) Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес (*бұл жерде, БАХАС сөзі – қазіргі тілмен айтқанда, «бәсекелестік» ұғымын береді*), көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады (*бұл жерде БАХАС сөзі – көре алмаушылық, ерегес ұғымын береді*). Оның себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хусидшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады.

3) әрбір хақиқатқа тырысып *ижтиһатыңмен* (ынта, жігер) көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

4) білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу (ойлау, ақылмен қарау), екіншісі – берік мұхафаза қылу (сақтау, қорғау). Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,

Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме

5) ақыл кеселінен қашық болу керек (1. уайымсыз салғырттық, 2. ойыншы-күлкішілдік, 3. бір қайғыға салыну, 4. бір нәрсеге құмарлық пайда болу). Соның ішінде уайымсыз салғырттық, ол әуелі, құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны.

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,

Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.

6) ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. ... Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын! (*Отыз екінші Сөз*).

Осы Ғылым мен білім жолын табудың тұжырымы ақынның «Ғылым таппай мақтанба...» өлеңінде анық берілген. Абай Құнанбайұлының өлеңдерінің ішіндегі Ғылым мен білімге арналған өлеңдерінің негізгісі де осы өлеңі.

Нәтижелер. Сонымен, ғылым мен білімге қолжеткізудің жолдарына, ең

алдымен, білсем, үйренсем деген талап болу керек екен, одан кейін жақсы ата-ана, жақсы құрбы және жақсы ұстаздың ғылым-білімге бағыттау керек екен, одан кейін қолында билігі мен қаржысы бар адамның ғылым мен білімді дұрыс үйлестіріп, барлық салаға оқытатындай етіп, ұйымдастырушы керек екен. Ары қарай ғылым-білім жолына түскен адамның өзіне байланысты болады, ең алдымен, естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескеріп, жаман дегеннен сақтану керек екен; одан кейін сол білім-ғылымды бар ынта-жігеріңмен үйрену (дүние табамын деген басқа бөтен ой, есеп болмау керек) керек екен; одан сол білім-ғылымды білу үшін үйрену (біреуден артық боламын демеу керек) керек екен; бар ынта-жігеріңді салып білгеніңді, үйренгеніңді өзің қадірлеуің керек екен; осы үйреніп-білгеніңді еселеп, көбейтуге талпынып, білгеніңді ұмытпау керек екен; ақылыңды алатын нәрселерден, әсіресе уайымшылдықтан, қашық болу керек екен; ең соңында уақытша жалт-жұлтқа еріп кетпейтіндей мінездің беріктігі керек екен.

Қорытынды. Сонымен, мақаламызды қорытындылай келе айтарымыз, Абай Құнанбайұлының еңбектері бойынша ғылым мен білімге қатысты тезаурустық түзілімді мынадай мағыналарда қолданылады: Ұлы ойшыл-ақын үшін ғылым мен білім дегеніміз не, яғни оған қандай анықтама беруге болады? Ары қарай, анықтамасын біліп алғаннан кейін ғылым мен білімге қол жеткізудің жолдары, Зерттеудің әдістері, ғылымның салалары, ғылым мен білім нәтижесі, ғылым мен білімді сақтау жолдары, ғылым мен білімді сақтауға кесірін тигізетін нәрселер мен ғалым деген кім деген мәселелердің ерекшеліктерін Абай Құнанбайұлының Қара сөздері мен өлеңдері арқылы түсіндіруге болады деп ойлаймыз.

Біз бұл мақаламызда Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ғылым-білімнің пәні мен нысанын және оның қандай мақсатта пайдалануға болатынын қарастырдық.

Ғұлама, ойшыл, ақын, ағартушы, ұлттық әдеби тілдің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырған және өлеңдері мен қара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тапқан Абай Құнанбайұлының еңбектерінде ғылым мен білімнің алар орны ерекше.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «Қазіргі Қазақстан және Абай Құнанбайұлы және оның қоғамдық гуманитарлық ғылымдар саласындағы мұрасы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 1. – 2002. – 296 б.
2. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 2. – 2002. – 336 б.
3. Бөкейхан Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы: <https://abai.kz/post/12396>
4. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
5. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 б.
6. Тоқаев Қ. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан: www.akorda.kz
7. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
8. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ел-Шежіре, 2014. – 384 б.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
10. Әлісжан С.Қ. Абай дискурсындағы сөздердің терминдену барысы. – https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/1396/Aliszhan%20S._Pape%20for%20conference.pdf?sequence=1&isAllowed=y
11. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
12. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977.
13. Ақпанбет Ғ. Қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1993.

К. К. САРЕКЕНОВА

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ НАУКИ И ЗНАНИЙ НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЙУЛЫ

Аннотация. В данной статье анализируются пути достижения знаний на основе произведений великого казахского поэта Абая Кунанбайулы. Поэт был философом, который распространял знания и науку в своем родной краю. Абай Кунанбайулы задал и обозначил две главные цели в изучении знаний и науки. Основная концепция произведений Абая необходима для того, чтобы быть «совершенным человеком», другая – чтобы служить независимости казахов через знание и науку. Выводы, касающиеся науки и образования, приведенные в произведениях Абая Кунанбайулы, изучаются в сопоставлении с тем, что в настоящее время остаются актуальным. В работах Абая Кунанбайулы проведен тезаурусный анализ слов, относящихся к образованию и науке, приведены статистические данные по их значениям и частоте употребления. Следует отметить, что вопросы оуорозования и науки занимают особое место в трудах Абая Кунанбайулы, в которых отражены национальное самосознание, мир, быт, мировоззрение, характер, душа, религия, менталитет, язык и дух народа.

Ключевые слова: казах, Абай Кунанбайулы, слова назидания, поэма, образование, наука, значение слова.

K. K. SAREKENOVA

L. N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Kazakhstan

THE WAYS OF ACHIEVING SCIENCE AND KNOWLEDGE BASED ON THE WORKS OF ABAY KUNANBAYULY

Abstract. This article analyzes the ways of achieving science and knowledge based on the works of the great Kazakh poet Abay Kunanbayuly and reveals that the poet is a philosopher who perfectly possessed knowledge and science and spread knowledge and science to his native land. Abay Kunanbayuly stressed that science and knowledge should not just be literate, but set a specific goal for him and outlined two main goals in the study of knowledge and science. One of them is that the basic concept of Abay's works is necessary in order to be a "perfect person", the other is to serve the independence of the Kazakhs through knowledge and science. The conclusions concerning science and education presented in the works of Abay Kunanbayuly are studied in comparison with the fact that at present issues that were not included in the agenda remain relevant. In the works of Abay Kunanbayuly, a thesaurus analysis of words related to education and science is carried out, statistical data on their meanings and frequency of use are given. In conclusion, it should be noted that the issues of knowledge and science occupy a special place in the works of Abay Kunanbayuly, which reflect national identity, worldlife, life, worldview, character, soul, religion, mentality, language, spirit.

Keywords: Kazakh, Abay Kunanbayuly, words of edification, poem, education, science, meaning of the word

References

1. Qūnanbaiūly Abai. Şyğarmalarynyñ eki tomdyq tolyq jinaǵy. – Almaty: Jazuşy. – T. 1. – 2002. – 296 b.
2. Qūnanbaiūly Abai. Şyğarmalarynyñ eki tomdyq tolyq jinaǵy. – Almaty: Jazuşy. – T. 2. – 2002. – 336 b.

3. Bökeihan, Ä. Abai (İbrahim) Qūnanbaiūly: <https://abai.kz/post/12396>
4. Baitürsynūly A. Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2013. – 640 b.
5. Abai tılı sözdıgı. – Almaty: Öner, 2011. – 616 p.
6. Toqaeв Q. K. Abai jäne XXI ğasyrdağy Qazaqstan: www.akorda.kz
7. Akhmetov Z. Abai's poetic world. – Almaty: Ana tılı, 1995. – 272 p.
8. Syzdyqova R. Abai şyğarmalarynyñ tılı. – Almaty: El-Şejire, 2014. – 384 b.
9. Qazaq tılınyñ tüsındırme sözdıgı. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
10. Älısjan S.Q. Abai diskursyndağy sözderdiñ termindenu barysy. – https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/1396/Aliszhan%20S._Pape%20for%20conference.pdf?sequence=1&isAllowed=y
11. Mankeeva J. Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
12. Gerder İ.G. İdei k filosofii istorii chelovechestva. – M., 1977.
13. Aqpanbet Ğ. Qazaqtyñ dūnietanymy. – Almaty, 1993.

Автор жайлы мәлімет:

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarkenova Karlygash Kurmangalikyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ. С. ТЕЛҒОЖАЕВА¹

Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,
Алматы, Қазақстан¹

Г. С. КОСЫМОВА²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан²
(e-mail: k.telgozhaeva@aes.kz¹, gkosym@inbox.ru²)

АБАЙ ӘЛЕМІН БАҒАЛАУДАҒЫ ЭМОЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Аңдатпа. Абай әлемі – түпсіз терең тұңғыық, бір рет оқу арқылы Абай дүниетанымын түсіне алмаймыз. Абай танымындағы «Әлем» бейнесі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген. Мұны түсіну үшін Абай философиясын талдап түсіндіруге тырысқан отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерінде орын алған бағалаушылық сипаттағы эмоционалды тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасау қажеттілігі туындайды. Мақалада ұлы ақын Абай Құнанбаевтың шығармашылығы мен еңбектерін, тұлғалық ерекшелігін терең зерттеген бағалау-мәнді пікірлерге алғаш рет лингвистикалық талдау жасалған. Талдау нысаны ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың Абай туралы айтқан ғылыми пікірлері алынды. Пікірлердің құрылымы эмоционалды мағынаны сипаттайтын бағалау-мәнді сөйлемдерден тұрады. Яғни зерттеу барысында ғылыми пікірлердегі тілдік сана мен ұлттық дүниетаным ерекшелігі қарастырылған. Лингвистикалық талдауда эмоционалды мағынаға ие болып отырған сөздердің танымдық сипаты, прагматикалық қатынасы, стилистикалық қызметі, лексика-семантикалық ерекшеліктері, шылаулардың дәнекерлік қызметі талданған. Ұлттық дүниетаным мен тілдік сананың айырмашылығын байқау үшін отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлеріндегі негізгі эмоционалды мағына мен экспрессивті реңкке ие болып отырған сөздер кесте түрінде ұсынылды. Зерттеу нәтижесі бағалау мәнді сөйлемдерді ұлттық құндылықтар мен ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде кеңінен зерттеу қажеттілігін көрсетті.

Түйін сөздер: бағалау, эмоционалды бағалау, прагматика, эмоциялық мағына, экспрессивті реңк, қайталама.

Кіріспе. Кез келген ұлт танымында ұлтқа ортақ, халыққа еңбегі сіңген танымы мен талғамы ерекше, тілдік ойлауы қабілеті жоғары тұлғалардың еңбегі мен шығармашылығын бағалау дәстүрі бар. Мұндағы басты ой олардың ғұмырлық еңбектерін бір ауыз сөзбен сипаттай отырып, қоғам назарын аударту. Қазақ танымында жақсының жақсылығын айтып, оған алғысы мен ризашылығын білдіру құралдарының сан алуан түрі бар. Мысалы, ұлттық кодқа айналған Бата – бағалаудан, алғыс пен ризашылықтан туған мұра. Бүгінде қазақтың болмысы мен мәдениетіне, тіліне айналған Абай мұралары ғылыми тұрғыдан кеңінен зерттеліп, өзіндік бағасын алуда (Қ. Мұхамеджанов (2010) [1]; М. Мырзахметов (1982) [2]; Ғ. Есім (2012) [3]; және т.б.).

Тәуелсіз Қазақстанның ең үлкен жеңісінің бірі билер мен батырлардың, ақын-жазушылар мен тарихи тұлғалардың еңбектерін әлемдік деңгейде зерттеу барысында қазақи болмысымыз бен ұлттық мәдениетімізді барынша тереңінен қарастыратын әлемдік антропоэзектік бағытта кеңінен зерттеулер жүргізіп жатқандығымызда. Бұл тарихи тұлғалар мен әдеби мұраларымызды, мәдени жәдігерлерімізді тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі, толық адам тұжырымында, қатысымдық, танымдық сипатта

зерттеу арқылы болашақ ұрпақтың санасында ұлтқа деген құрмет пен тағзым қалыптастыруға негіз болады. Мұндай зерттеулердің нәтижелі болуына көптеген ұлттық ғылыми жобалар (әртүрлі ғылым салаларындағы жобалар) мен мемлекеттік бағдарламалар (Рухани жаңғыру және т.б.) ықпал етуде. Аталған жобалар мен бағдарламалардың аясына қазақтың бір туар азаматтарының мұрасын зерттеу де кіреді. Соның бірі әлемнің мәдениет пен әдебиет сахнасынан орын алған Абай Құнанбаев еңбектері мен шығармаларын зерттеу. (1845-1904 ж. ж. ақын, ағартушы, философ, сазгер). Ақын шығармашылығын зерттеуге әрі Абайтануға бағытталған ақынның тәуелсіздік жылдарындағы 150, 175 жылдық мерейтойларында атқарылған істер өте көп.

Абайдың болмысы арқылы тұтастай ұлттың болмысын зерттеп келе жатқан көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде Абайдың көп қырын жан-жақты зерттеуде, бір қырын жүйелі қарастыра келіп, оның басты құндылығын алға тартып, өзіндік бағасын берген. Мұндай бағалаудың астарында зерттеудің маңыздылығымен қатар зерттеушінің қоршаған ортаға қатынасы, білімі, талғамы, санасы, мәдениеті, және т.б. қырлары, тіпті ұлттың ділі, эмоциясы байқалады. Дұрыс әрі оң берілген танымдық бағалаулардың нәтижесінде зерттеу нысанына айналып отырған тұлғаға деген оқырман мен қалың көпшіліктің өзіндік көзқарастары қалыптасады. Қалыптасқан көзқарастар қоғамның мәдениеті мен тілінің дамуына, әдебиетінің жаңаруына, тарихының толығына, жаңа ізденістердің ашылуына ықпал етеді. Міне, сондықтан да Абайдай ұлттық құндылығымызды дәріптеудегі әртүрлі бағыттағы, өзге тілдегі, өзге мәдени көзқарастағы бағалауларды саралап, ондағы әлемнің тілдік бейнесін, тілдік сананы, танымды, рухани байлықты сипаттайтын тілдік бірліктердің эмоциялық сипатын қарастыру аса қажет деп санаймыз.

Жұмыстың негізгі нысаны ретінде қазақ тарихында Абай өнеріне баға берген 6 отандық ғалымның және 5 шетелдік ғалымның бағалау пікірлері алынды. Пікірлердің көпшілігі Google Scholar деректер қорында қол жетімді. Жұмыстың негізгі мақсаты қазақ тарихындағы ұлы тұлғалардың шығармаларын, еңбектерін бағалаудың дүниетанымдық ерекшелігінің ұрпаққа, тарих пен мәдениетке, ең бастысы ана тілге тигізер пайдасын анықтау. Ұлы тұлғалар еңбегін бағалаудағы отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлеріндегі тілдік сананың ұлттық мәдениетке әсерін бағамдау. Ол үшін бағалау-мәнді сөйлемдердің тілдік сана мен танымға қатысына лингвистикалық талдау жасалады.

Әдістеме және зертеу әдістері. Бағалау лингвистика саласына құндылықтар туралы пікірлер іріктелген бағалау логикасынан келген. Ал құндылықтар адамның қажеттілігімен, қызығушылығымен, талпыныстарымен, мінезімен, болмысымен, ойымен, тіпті армандарымен қатар жүретінін ескерсек, онда ол осы құбылыстарға жағымды, жағымсыз қарым-қатынасын білдіру барысында өзіндік тілдік санасы мен дүниетанымын танытады. Осы жердегі көзқарас барысындағы тілдік бірліктердің ара-салмағы мен қолданыс ерекшелігінің басымдығын лингвистика таным категориясы негізінде қарастырып келеді. Адам нысанды мынау жақсы, мынау оған қарағанда жақсы немесе мынау жаман, мынау тіпті жаман деп қана бағаламайды, бағалау үрдісінде өзінің эмоциясына да басымдық беріп түрлі тілдік бірліктерді тілдік санасында өңдеп, көңілге қонымдысын ортаға салады. Яғни, бағалау барысында алған ақпаратының танымы мен талғамына, сұранысына қатынасын бағамдайды. Нәтижесінде өзінің сұранысына сәйкес келе ме, іздегені осы ма, жеке басына пайдасы бар ма немесе ара салмағы қанша сияқты сұрақтарға автоматты түрде жауап табуға тырысады. Әртүрлі құбылыстарды бағалау – шындығында адамның дүниетанымдық әрекетінің негізгі бөлігі. Жалпы алғанда бағалау эмоциядан келіп туындайды. Сондықтан да лингвистикада бағалауды рационалды бағалау және эмоционалды

бағалау деп екіге бөліп қарастыру жолға қойылған. Ал бұлардың қайсы бірінші жүреді деген мәселені әлі де шешімін таппаған мәселелер қатарына жатқызуға болады. Дж Э. Зингер эмоцияны «физиологиялық реакция және дүниетанымдық әрекет» деп түсіндіреді [4. 214]. Ал аталған дүниетанымдық әрекет сөз арқылы байқалатыны ақиқат.

Л.В. Лебедова бағалау сөйлемдерінің құрамына енетін сын есімдердің, зат есімдердің қызметтері мен семантикалық табиғатына кеңінен тоқталған. Зерттеуші сөйлемнің әртүрлі құрылымдық түрлерімен берілетін бағаның өзіне тән қасиетіне және бағаланып отырған зат, құбылысқа байланысты бағалау сөйлемдерінің әртүрлі реңді болуына тоқталып, оларды мынадай топтарға бөлген:

- жалпылама баға;
- өзіндік баға-пікір;
- эмоционалдық бағалау пікірі ;

- жалпылама-логикалық баға [5, 8]. Жұмыстағы лингвистикалық талдаулар осы топтаманы негізге ала отырып жасалды.

Бағалау мәні сөздің семантикалық құрылымына компонент ретінде кіреді [6,119]. Сондықтан да әр халықтың санасында бағалау логикасы әртүрлі деңгейде қалыптасып, тілдің түрлі құралдары арқылы ортаға түсіп, ұтқыр ойлысы уақыттың көшінен қалмай сол халықпен мәңгі жасасып кетеді. Мысалы, қазақ танымындағы жылқының сынына берген бағасы ғасырлар бойы өз құндылығын жойған жоқ. Жылқы малының сыны мен оған қатысты атаулардың тілдік ерекшеліктерін зерттеген Айтбаеваның ғылыми жұмысында құнды мәліметтер берілген [7]. Қазақ танымына бағалау ұғымы жат емес. Жұмыста жылқы атауларына, сынына қатысты сөздердің семантикалық қыры қарастырылған, ал ондағы бағалаудың ұлттық дүниетанымға қатысы жеке ғылыми жұмыстың зерттеу нысаны болмақ. Айта кететін бір нәрсе бүгінгі ақпарат заманы қоғамға жылқы малына қалай баға беру керектігін ұмыттырды. Есесіне техникаға баға беруді немесе материалдық құндылықтарды бағалауды техникалық тұрғыдан жақсы меңгеріп алдық. Бұған бір адамның мақсаты мен ойынан, қиялынан туындаған жақсы жарнама болса жеткілікті. Алайда, бұл сөз өнері мен танымға қатысты ұлттық құндылығымыздан алшақтап бара жатқандығымызды айғақтайды.

Жұмыста лингвистикалық тұрғыдан талданған бағалауларды объект жоқ кезде тура айтылған шынайы мақтауларға жатқызуға болады. Абайдың тілі мен шығармашылығын, болмысын, мәдениетін бағалаған отандық және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің пікірлері сараланып, эмоциялық бояуы мен экспрессивтік күші басым бірліктер алынды. Зерттеудің маңыздылығы көрсету үшін және сөз құдіретінің танымдық сипатымен ұлттық дүниетанымның ерекшелігін салыстыру мақсатында келтірілген мысалдардың ұғымдық категорияларының семантикалық, лексикалық, прагматикалық функциялары лингвистикалық тұрғыдан талданады

Талқылау мен бақылау. Абайды өз дәуірінде зерттеп, Абай мен ортасының шынайы және тарихи оқиғаларының куәгерлерінің сөзін бүгінгі күнге және әлі талай ғасырға жеткізген М. Әуезов Абайға былайша баға береді: «Абай деген – терең теңіз, алып мұхит. Абайды таныған сайын, оның түбіне маржандарын алу үшін сүңги беруің керек, сүңги беруің керек. Ал мен оның бетін ғана қалқыдым» [8, 1].

Бағалау мәніндегі сөйлемнің эмоционалды-экспрессивтік күші басым әрі жұмбаққа толы. Бұл теңіз және мұхит сөздерінің прагматикалық сипатына қатысты. Неге теңіз, мұхит? Қазақ даласы географиялық картаға сәйкес мұхиттан алшақ орналасқан, аумағында екі теңіз ғана кездесетін кеңістік. Сәйкесінше Қазақ баласы үшін теңіз бен мұхит құпиясы көп, қол жетпес, көруге арман болған аумақ іспеттес. Яғни, Абай – М. Әуезов дүниетаным бойынша барлық адам көруге құмартатын қазына аралы. Бұл зат есімдердің прагматикалық әлеуеті. Терең теңіз, алып мұхит сөз

тіркестері тұрақты сөз тіркестері қатарына жатады. Қоғамда теңіз түбі түпсіз терең деген түсінік қалыптасқан, расымен де солай болуы мүмкін. Мүмкін, теңіз мұхиттан терең болмауы да мүмкін, өйткені мұхиттың алыптығы соншалық, кейбір мұхиттар өз құпиясын адамзат баласына ашқызар емес. Мысалы, мәңгі мұз басқан Атлант мұхитының тереңдігін дәл айту әлі де мүмкін емес. Дегенмен, жер бетіндегі көптеген теңіздердің тереңдігі ғалымдардың зерттеуінен өтіп, астындағы қазына байлықтары игеріліп, адамзат баласы өзінің тапқан байлықтарын осы маржандармен өлшеп, қалың көпшіліктің қызығушылығын тудыруда. Материалдық байлық іздесең теңіздің тереңіне сүңги беруің керек. Ал, М. Әуезовтің айтып отырғаны Абайдың рухани байлығы – тұтастай ұлттың ұлттық байлығы. Мұндай байлыққа қол жеткізу үшін үлкен еңбек пен шыдамдылық қажет. Осы арқылы автор тәрбиенің де орнын меңзеп тұр. Қазақ және орыс тілдерінің сөздік қорларында теңіздің тереңдігіне қатысты сөз тіркестері мен тілдік оралымдар өте көп: Теңіздей терең, теңіздей тулаған, теңіздей тулау, телегей теңіз. Вычерпат море, море слез және т.б. Ал мұхитқа қатысты тұрақты тіркестер жоқтың қасында. Керісінше ағылшын тілінде as deep as the ocean деген тұрақты тіркес бар. Яғни, ағылшын ұлты білімнің немесе ойдың тереңдігін мұхитпен өлшейді. Мұның басты себебі ағылшындықтардың мұхиттың жағалауында орналасқандықтарында. Сондықтан да М. Әуезовтің Абайды асты қазынаға толы теңіз бен мұхитқа теңеуі – жалпы халықтық дүниетаным мен тілдік санаға сай әрі орынды қолданылған теңеу.

Терең теңіз сөз тіркесіндегі **т**, **е**, фонетикалық қайталамалары да айту мен тыңдауға, сонымен қатар ойға да жеңілдік беріп тұр. Ал мұхиттың алыптығына теңеуі Абай құпиясының бірден ашыла қоймауында жатса керек. Бір қарағанда бұл жерде су қоймаларының біреуін ғана қолдануға болар еді, бірақ М. Әуезов өз дүниетанымының тереңдігінің арқасында Абайды тереңінен танудың қажеттілігін астарлы оймен нақты жеткізіп, теңіз, мұхит сөздерінің денатоттық мағыналарының кендігін орынды пайдаланып отыр. Сүңги беруің керек тіркесін екі рет қайталап беріп, лексикалық қайталама жасауы сөйлемнің иллюкутивті күшін арттырып тұр.

Сөйлемде жеке дара тұрғанда ешбір денотаттық не коннотат мағынаға ие болмай тұратын ал, ғана шылауларының эмоционалдық мағынасы айқын байқалады. Ғана даралау демеулігі тек эмоционалды мағына ғана емес, сөйлемге экспрессивтік реңк те үстемелеп тұр. Ал шылауының мен есімдігімен тіркесуіндегі эмоциялық мағынаның астары М. Әуезовтің тұлғалық сипатында жатыр. Біріншіден сөйлеуші барша қазаққа Абайды кеңінен танып, тереңінен түсінген әдебиетші ретінде таныстырып тұр. Екіншіден, ғана шылауы азсыну, қосыну эмотивтік мағынасында жұмсалып тұр. Сонымен қатар бала кезден Абай шығармаларын жатқа айтып келе жатқан оқырман, ғалым ретінде өзіне осындай баға беруі өз оқырманын қызықтыру үшін әрі болашақ ұрпаққа зерттеп үлгермеген тұстарының бар екендігін аңғартуға бағытталған эмотивті фонды аңғаруға болады.

Келесі пікіріндегі бағалаудың семантикалық, прагматикалық астары тілдік сананың дүниетанымдық сипатының басымдығын анық байқатады. Ол халық тарихының биік шыңына жалғыз-дара шыққан тау ағашы сияқты. Сөйлемді құраушы бірліктер – зат есім мен сын есім. Сөйлемді оқығанда синоним сөздер қатар қолданылғанын байқаймыз, бірден үнемдеу тәсіліне қарай біреуін неге қолданбасқа деген ой тууы мүмкін. Ойымызды жүзеге асырып, сөйлемді былайша түрлендіріп көрейік: Ол халық тарихының биігіне дара шыққан тау ағашы сияқты. Сөйлемнің иллюкутивті күші бәсеңдеп, эмоциялық әсері түсіп кетті. Басты себеп сөздердің семантикалық мағыналары әлсіреп, есімдіктердің қолданыс ерекшелігі назардан тыс қалғандықтан автор дүниетанымы мен ұлттық дүниетанымның үйлесімділігі алшақтап кеткендігінде жатыр. Тіл байлығының тілдік санадан алшақтап кеткендігін байқауға болады.

Сөйлемнің иллокутивті қызметін арттырып тұрған есімдіктердің топтасып қолданылуында болып тұр. Тағы айта кететін грамматикалық ерекшелік шың, биік, жалғыз, дара сөздерінің контексте кейде зат есім, кейде сын есім қызметін атқаратындықтарында тұр. Анықтауыштық қызмет атқарып тұрған биік сөзі сөйлемге анықтылық мағынасындағы эмотивті тон берсе, жалғыз-дара қос сөзі ерекшелік мағынасындағы эмотивті мағынада тұрған сөз. Жалғыз-дара шығу сөзінің астарында Абайдың бүгінгі шыққан биігіне әкесінің болыстығының еш қатысы жоқтығын аңғартқан эмотивті фон жатыр. Тау ағашы зат есімді тіркесі авторлық қолданыстағы – тіркес. Мұндай тіркес қазақ тілінің сөздік қорында кездеспейді. Тау ағашы – қарағай. Қарағай 500-600 жыл өмір сүретін өміршең және табиғи сипаты жағынан қисайып өспейтін, тек тікке өсетін әдемі, сұлу – ағаш. Ал мұндай ерекше теңеу Абай мұрасының өміршеңдігін және оның ұлт тарихымен тығыз байланыстығын аңғартады. Яғни, кез келген халық секілді қазақ ұлтының да тілдік санасы өзін қоршаған ортасымен тығыз байланысты.

М. Әуезовтің Абай туралы айтқан бір ғана пікіріне лингвистикалық талдау жасай отырып, дүниетанымның тілдік санаға тікелей қатысын байқадық. 1, 2 кестелерде Абай туралы айтқан отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың пікірлеріндегі эмотивті мәнді арттырып тұрған ең негізгі сөздерді бердік. Осы арқылы ұлттық ойлау мен бағалаудың өзара байланысын қарастырмақпыз.

1-кесте. Отандық ғалымдардың Абай туралы айтылған пікірлерінің эмоционалды бірліктері

Отандық ғалымдар	Абай болмысын сипаттайтын эмоционалды бірліктер			
Ахмет Байтұрсынов	бас ақын	бұрын-соңды болмаған		
Әлихан Бөкейханов	сом алтын			
Міржақып Дулатов	шамшырақ	әдебиетіміздің бірінші кірпіші	ардақты орын иесі	
Мағжан Жұмабаев	кемеңгер			
Зәки Ахметов	ұлттық сананы оятушы	рухани жаңғыру көзі	өркениетке ұмтылдырушы күш	әділдіктің символы
Сұлтанмахмұд Торайғыров	асыл сөз иесі ақылшы	адалдықтың жаршысы мұңдасар	демеуші	

2-кесте Шетелдік ғалымдардың Абай туралы айтқан пікірлерінің эмоционалды бірліктері.

Шетелдік ғалымдар	Абай болмысын сипаттайтын эмоционалды бірліктер
Эбигейл Постнер	әлемді әмбебап гүлденуге жетелеуші
Наоми Кафе	Абай ауызша әдебиет пен жазбаша әдебиеттің көпірі
Мкртчян Н.	Ол – нағыз қазақи ақын.
Х. Касапцоглу	Құтатдұғу білікте қалыптасқан дәстүрлер мен түсініктерді жалғастырушы.
Р. Джон	Бүгінгі педагогтардың көмекшісі

Абай шығармашылығын бағалаудың толық нұсқалары:

Отандық ғалымдар:

А. Байтұрсынов: Қазақтың бас ақыны – Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ [8, 1].

Ә. Бөкейханов: Өз отанының сом алтыны.

М. Дулатов: Қараңғы заманда шырақ жаққан шамшырақ. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай боларға керек... ең жоғары, ардақты орын - Абайдікі [8, 1].

М. Жұмабаев: Әлемнің құлағынан әні кетпес кемеңгер [8, 1].

З. Ахметов: Абай әлемі – қазақ халқының ұлттық санасының оянуы мен рухани қайта жаңғыруының, қоғамның озық күштерінің өркениеттілікке ұмтылысы мен әлеуметтік әділдіктің символы [8, 1].

С. Торайғыров:

Асыл сөзді іздесең

Абайды оқы, ерінбе

Адалдықты көздесең

Жаттап оқы көңілге

Санадағы сан сауалға жауап таба алмай сансырағанда да ақылшым – Абай. Ағайыннан да, досыңнан да, дұшпаныңнан да көңілің қалғанда мұңдасарым – сол. Бір іске тәуекел етіп, қияға қол созғанда да қолтығыңнан демейтін – ақын сөзі [8, 1].

Шетелдік ғалымдар:

Эбигейл Постнер: Осы жылдар бойы Абай Құнанбаевтың әуендері, қара сөздері, поэмалары өзінің сұлулығы мен өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның халықтар арасындағы түсіністік пен татулық, мәдениеттің ғылымның және білімнің озық идеялары ғана әлемді әмбебап гүлденуге жетелейді деген сенімі бүкіл әлем халықтары мен әрбір жеке адам үшін өмірлік маңызды болып қала береді [9, 3].

Наоми Кафе: Абай ауызша әдебиет пен жазбаша әдебиеттің көпірі [10, 96].

Н. Мкртчян: Абайды кеңестік тарихнамада көрсетілгендей орысшыл жазушыдан гөрі қазақшыл болған. Шын мәнінде Абай қазақ қоғамы үшін пайғамбарлық жол болды [11, 33].

Х. Касапцоглу: Абай айтқан «парасат», «білім» туралы өсиеттерді негізге ала отырып, ұлттық құндылықтарды ұрпаққа жеткізуге болады. Бұларды әлеуметтік мораль, әлеуметтік пайда шеңберінде қарастыруға болады [12, 194].

П. Джон: Білімге қатысты озық ойларымен өз замандастарын алға шыққан Абайдың кейбір пікірлері бүгінгі білім беру саласында өзектілігін жойған [13, 39].

Берілген бағалау мәнді сөйлемдерді стилистикалық тұрғыдан саралай келе төмендегідей қорытындыға келдік:

1. Отандық ғалымдардың пікірінен Абайды қазақ ұлтын тәрбиелеуші ретінде көрсек, ал шетелдік ғалымдардың пікірінен Абайды әлемді әмбебап гүлденуге жетелеуші ретінде тануға болады.
2. Қазақ тілді ғалымдардың пікіріндегі эмоционалдық мағынаға ие болған сөздердің лексика-семантикалық мағынасы кеңейе түссе, өзге тілді ғалымдардың пікірлері нақты факторларға сүйене отырып жеткізілген.
3. Қазақ ғалымдарында тілдік санаға негізделген теңеулер басым.
4. Шетелдік ғалымдар пікірлерін көбінесе Абайдың Қара сөздері бойынша білдірген.
5. Отандық ғалымдардың пікірлерінің құрылымы қысқа, шетелдік ғалымдардың пікірі күрделі сөйлем болып табылады.

Ғалымдардың пікірлерінің маңыздылығын топтастырып салыстырумыздың басты мақсаты – ұлттық дүниетаным ерекшелігін таныту.

Нәтижелер. Жұмыста салыстырмалы түрде нақты зерттеу қорытындысына қол жеткізу үшін қазақ тарихында Абай өнеріне баға берген 6 ғалымның және шетелдік 4 ғалымның бағалау пікірлерін зерттеу нысаны ретінде алдық. Оның ішінде Абайды толық қанды танытын және Абайды (қазақты) әлемге танытқан тұлға ретінде бір ғана М. Әуезовтің пікіріндегі бағалау-мәнді сөйлемдердің эмоционалды мағынасын ашу үшін лингвистикалық талдау жасалды. Отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерінің негізгі эмоционалды мағыналарын түсінікті әрі қысқа түрде көрсету үшін кесте түрінде ұсынылды. Талдау барысында сөздің лексикалық мәнінің ассоциациясында барлық тілді тасымалдаушылар тұрақсыз болатындығын, бірақ стилистикалық мән тұрақты жағдайда қолданылатын сөздің нақты байланыс тұрақтылығына негізделетінін дәлелдедік. Сөздерді шаблон не стандарттан тыс қолданудың нәтижесінде мағынаның эмоционалды-бағалаушылық рендерінің мәні зор болатынын көрсеттік. Сөйлемдегі эмоционалды күйді білдіретін тілдік бірліктер сөйлеушінің сөйлеу сәтіндегі психологиялық жағдайы мен әлеуметтік Мәнінен, сонымен қатар халықтың тарихи жағдайынан хабар беретін тілдік құрал болып табылатыны айтылды.

Лингвистикалық талдау нәтижесінде шылаулардың да толық бір сөйлемнің мағыналарын айқындайтынын, ерекше экспрессивтік өң беретінін дәлелдедік. Өйткені сөйлемдегі ғана, ал шылаулары сөйлем ішіндегі сөздердің барлығымен логикалық жағымен де эмоциялық жағымен де тығыз байланысты. Сонымен қатар шылаулардың негізгі грамматикалық қызметінен гөрі астарлы қызметі ұлттық мәдениетті танытуда үлкен қызмет атқарып отырғандығын аңғардық. Лингвистикалық талдау нәтижесінде В. А. Звегинцев айтқан: «эмоциялық мағына сөздің мағынасына кірмейді, сондықтан ол семасиологияның емес, стилистика саласының зерттеу нысаны» деген пікірінің өте күрделі мәселе екендігін айта кеткіміз келеді [14]. Эмоциялық мағына да, бейнелік мағына да түйсік арқылы адамның сезім мүшелерімен қабылданып, сезімнің көмегімен сөз мағынасының құрамына енетінін аңғардық. Отандық және шетелдік ғалымдардың бағалау мәнді ғылыми пікірлерін стилистикалық тұрғыдан салыстыра келіп, ұлттық көзқарастың ұрпақ тәрбиесінде алатын орнының басымдығына көз жеткіздік. Бастысы Абай – ұлт ұстазы ғана емес әлем халықтарының ұстазы екендігін тағы бір мәрте аңғардық.

Қорытынды. Лингвистикалық талдауды қорытындылай келе көркем сөзде бағалау мәнді сөйлемдерді эмоционалды немесе экспрессивті қисында күрделі рационалды-сезімдік мазмұн беретін құрал ретінде қарастыруға болатын айтуға болады. Сонымен қатар, барлық тіл тасымалдаушылар үшін эмоционалдылық және бағалау критерийлері міндетті және тұтас алғанда объективтілігі бірдей. Бұл жағдай стилистикалық және эстетикалық ақпарат саласы негізінде коммуникация мүмкіндігін беретін объективті лингвопсихологиялық базаны құрайды. Егер стилистикалық күштер тілдік феномен болмағанда, адамдар арасында «стилистикалық өзара түсіністік» болмас еді. Коннотативтік мағына қаншалықты тікелей берілсе, соншалықты күрделі жеке ассоциациялар негізінде қалыптасады: бұл мағыналар белгілі лексикалық және стилистикалық мағыналардың жаңа қисындардың нәтижесі болып табылады. Сондықтан да сөздің контекстік мағынасы анықталғанмен, ең алдымен сөздің семантика-стилистикалық мүмкіншілігі ерекше, ол сөзсіз бірегей болып табылады. Қандай да бір ойды, сезімді жеткізу үшін тіл бірліктері бірігеді және жұмыла отырып, сол мағына мен мазмұнды жеткізеді. Мұны шылаулардың мағыналық қызметінен анық байқадық.

Бағалау мәнді ғылыми пікірлерді саралай келе, ұлт азаматының еңбегіне сол ұлттың өкілі ұлттық дүниетаным мен ұлттық санаға сәйкес баға беретіндігін, ал мұндай бағалаулардың тұлғатану, елтану, тарихтану, мәдениеттану, тіпті ана тілді үйрену құралының негізі болатындығына көз жеткіздік. Ал шетелдік ғалымдардың аргументтік пікірлері – тұлғаны әлемге танытудағы басты құрал. Мұндай оң пікірлердің қалыптасуына түрткі болатын құрал – отандық тұжырымды пікірлер.

Зерттеу нысанына алынып отырған бағалау мәнді пікірлердің ғылыми өзектілігінің

мазмұны олардың танымалдылығы мен уәжділігінде жатыр. Өйткені зерттеу нысаны болып отырған пікірлер Google Scholar деректер қорынан алынған. Жалпы алғанда бүгінгі ақпарат ғасырында Google Scholar деректер қорынан Abay Kunanbaev деп іздеу нәтижесінде жалпы 473 іздеу нәтижесіне, Abai Kunanbaev деп іздеу барысында 351 нәтижеге қол жеткіздік. Бұның өзі үлкен жетістік. Айтпағымыз бүгінгі таңда Абай туралы ғылыми тұрғыдан тереңінен білгісі келетін адамға зор мүмкіндіктің туып отырғандығы. Алайда жетістік үлкен жауапкершілікті арқалайтынын Абай мұрагері ретінде естен шығармауымыз керек. Абайды әлем тануда, ендеше қазақ лингвисттерінің әлем алдындағы басты міндеті Абай мұраларын әлемдік мұра ретінде лингвистиканың жаңа зерттеу салаларының негізінде ұтымды тұжырымдар ұсына білу. Соның бірі Абайды Толық Адам немесе Толық Адам тұжырымының қайнар көзі ретінде кеңінен зерттеу.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: Фолиант, 2014. – 344 б.
2. Мырзахметов М. М. Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
3. Есім F. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 б.
4. Singer J. A., Salovey P. Remembered self: emotion and memory in personality. – Simon and Schuster, 2010, – 245 p.
5. Лебедова Л. В. Субстантивные эмоционально-оценочные предложения в современном русском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М: 1967. – 18 с.
6. Түсіпбекова Ғ. А. Қазіргі қазақ тіліндегі бағалау мағынасы мен оның құрылымдық жүйесі. Фил. ғыл. кан. дисс.. Астана, 2007 ж. – 125 б.
7. Айтбаева Н. Қ. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты. Фил. ғыл. кан. дисс.. Алматы, 2007 ж. – 125 б.
8. Абай туралы пікірлер: 25.01.2022 <http://16-oskemen.mektebi.kz/abaj-ebekter-lem-mrasy/abaj-dana-abaj-dara/724-abaj-turaly-pkrlr.html>
9. Abai Kunanbayev whose biography is full of persecution, never lost faith in the strength of the Kazakh people. 05.06. 2022. <https://www.legit.ng/1327789-abai/>
10. Caffee N. B. Russophonía: Towards a Transnational Conception of Russian-Language Literature. Dis. UCLA, 2013. -207 p.
11. Mkrtchyan N. Abai Kunanbaev's "Qara soz" in the light of Albert Stepanyan's theory of interpretation of the Armenian lamentation// Central Asian Journal of Art Studies. – 2018. – Т. 3. – № 4. 17-37
12. Kasapoglu Cengel. H. Advices on "Mind" and "Misdóm" in Turkish Culture From yusuf of Balasagun to Abay of Semei //MILLI FOLKLOR. – 2020. – 126. – С. 184-197.
13. Shon P. Abay's Legacy to the Philosophy of Education. \ NUGSE Research in Education 2(1) – 2017. – С. 36-41
14. В.А. Звегинцев Семасиология. Москва: – 1957. 320 с.

Қ.С. ТЕЛҒОЖАЕВА

Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, Алматы, Казахстан

Г.С. ҚОСЫМОВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ В ОЦЕНКЕ МИРА АБАЯ

Образ *Мира* в познании Абая основан на национальных и общечеловеческих ценностях. Для глубокого изучения данной темы возникает необходимость проведения лингвистического анализа эмоциональных языковых единиц оценочного характера в трудах отечественных и зарубежных ученых, пытавшихся осмыслить философию Абая. В статье впервые сделан лингвистический анализ оценочно-значимых работ, глубоко исследовавших

и оценивших личность, труды и творчество великого поэта Абая Кунанбаева. Утверждения отечественных и зарубежных ученых о трудах Абая были взяты в качестве объекта анализа. Структура текстов утверждений состоит из оценочно-значимых предложений, которые описывают эмоциональное состояние. Следовательно, в процессе исследования рассматриваются специфика языкового сознания и национального мировоззрения научных суждений. В лингвистическом анализе проанализированы когнитивный характер, прагматические отношения, стилистическая окраска, лексико-семантические особенности слов и коммуникативные функции служебных слов, которые приобретают эмоциональный оттенок. Чтобы проследить отличие национального мировоззрения и языкового сознания, в таблице представлены слова, имеющие основной смысл и выразительный оттенок в текстах суждений отечественных и зарубежных ученых. Результаты исследования показали необходимость широкого изучения оценочно-значимых предложений как показатели национальных ценностей и национальной культуры.

Ключевые слова: оценка, эмоциональная оценка, прагматика, эмоциональный значение, выразительный оттенок, повторение.

K.S. TELGOZHAEVA

Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev

K.S. KOSSIMOVA

Kazakh National Pedagogical University named after Abai

EMOTIONAL UNITS IN ABAY WORLD ASSESSMENT

The world of Abai is a bottomless abyss, once we read it, we will not be able to understand the worldview of Abai. The image of the *World* in the knowledge of Abai is based on national and universal values. In order to understand this, it becomes necessary to conduct a linguistic analysis of emotional language units of an evaluative nature in the works of domestic and foreign scientists who tried to analyse philosophy of Abai. The article for the first time offers the linguistic analysis of evaluative-significant judgments that deeply investigated and evaluated the personality, works, and creativity of the great poet Abai Kunanbaev. The scientific claims of native and foreign scientists about Abai are taken as an object of the analysis. The structure of the texts of statements consists of evaluative-significant sentences that describe the emotional state. Consequently, in the process of the research, the specifics of linguistic consciousness and the national worldview of scientific judgments are considered. The cognitive character, pragmatic relations, stylistic coloring, lexical and semantic features of the words, and communicative functions of words that acquire emotional meaning are analyzed in this article. To trace the difference between the national worldview and linguistic consciousness, the table presents the words that have the main emotional meaning and expressive connotation in the texts of judgments of native and foreign scientists. The results of the study showed the need for a broad study of evaluatively significant sentences as indicators of national values and national cultures.

Key words: evaluation, emotional evaluation, pragmatics, emotional meaning, expressive tone, repetition.

Referenses

1. Muhamedhanov Q. Abai sygarmalatynyn tekstologiasy jaiynda. Almaty: – 2010. – 164 b.
2. Myrzahmetov M. Auezov jane Abaitanu prablemalary. Almaty: Gylym. – 1982. – 296 b.
3. Esim G. Hakim Abai. Astana: Foliant. – 2012. – 400 б..
4. Singer J. A., Salovey P. Remembered self: emotion and memory in personality. – Simon and Schuster, – 2010, – 245 p..

5. Lebedova L. V. Substaniivnye emosionalno-osenochnye predlojenia v sovremennym ruskom iazyke. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. M: - 1967. – 18 s..
6. Tüsipbekova Ğ. A. Qasırgı gazaq tılındegi baǵalau maǵynasy men onyn qurylymdyq júiesi. Fil. ğyl. kan. diss.. Astana: – 2007. – 125 b..
7. Aitbaeva N. Q. Qazaq tılındegi jylqyǵa qatysty ataulardyn leksika-semantikalyq jane dúnietanymdyq sipaty. Fil. ğyl. kan. diss.. Almaty: – 2007. – 128 b..
8. Abai turaly pikirler. 25.01. 2022. <http://16-oskemen.mektebi.kz/abaj-ebekter-lem-mrasy/abaj-dana-abaj-dara/724-abaj-turaly-pkrler.html>
9. Abai Kunanbayev whose biography is full of persecution, never lost faith in the strength of the Kazakh people. 05.06. 2022 <https://www.legit.ng/1327789-abai/>
10. Caffee N. B. Russophonia: Towards a Transnational Conception of Russian-Language Literature. Dis. UCLA, 2013. -207 p.
11. Mkrtychyan N. Abai Kunanbaev's "Qara soz" in the light of Albert Stepanyan's theory of interpretation of the Armenian lamentation// Central Asian Journal of Art Studies. – 2018. – Т. 3. – № 4. 17-37
12. Kasapoglu H. Advices on "Mind" and "Wisdom" in Turkish Culture From Yusuf of Balasagun to Abay of Semei. 184-197
13. Shon P. Abay's Legacy to the Philosophy of Education. \\ NUGSE Research in Education 2(1) – 2017. 36-41
14. V. A. Zveginsov. Semasiologia. – Moskva, 1957. – 320 c.

Авторлар жайлы мәлімет:

Телгожаева Құралай Сағымбекқызы – аударма ісінің магистрі, Г. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Телгожаева Куралай Сағымбековна – магистр переводческого дела, старший преподаватель Алматинского университета энергетике и связи имени Г. Даукеева, Алматы, Казахстан.

Telgozhaeva Kuralay Sagimbekovna – Master of Translation Studies, senior lecturer of Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev Almaty, Kazakhstan.

Қосымова Гулбану Сейілбекқызы – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Косымова Гулбану Сейлбековна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Kossymova Gulbanu Seyilbekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

З. ШАДҚАМ¹

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹

Ө. О. ТҰЯҚБАЕВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²

К. Б. СҰЛТАНБЕК³

Мұғла Сытқы Кочман университеті, Мұғла, Түркия³

(e-mail: zubaida.68@gmail.com¹, omirabuali@gmail.com², sultanbekovkutlug@gmail.com³)

«ДАСТҰР АЛ-‘ИЛĀЖ» ТРАКТАТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІ – МЕДИЦИНАЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ КӨЗҚАРАСЫМЕН

Аңдатпа. Соңғы ғасырда әртүрлі халықтардың тарихымен біте қайнасып келе жатқан медициналық танымын, емдеу дәстүрлерін, тәжірибелері мен білімдерін әлеуметтік-мәдени тұрғыда зерттейтін ғылыми пән кешені – медициналық антропология кең ауқымда дамып келеді. Бір кездері этномедицина саласында қарастырылған халық медицинасы енді пәнаралық антропология мен медицина арасында өз арнасын тапқан медициналық антропология ауқымында қарала бастады. Кез келген ғылыми пәннің дамуы сияқты, медициналық антропология да жыл санап жан-жақты дамып, зерттеу ауқымы кеңейіп келеді. Нәтижесінде ол медицина мүддесі үшін де, оған тікелей байланысы жоқ басқа да салаларда да жүргізілетін ғылыми зерттеу кешеніне айналды. «Медициналық антропология» термині зерттеушілер тарапынан әрқандай ұғымда түсіндірілсе де, оның зерттеу объектісі – жергілікті мәдениет және нақты бір интеллектуалдық контекст екенін ғалымдар бір ауыздан мойындайды.

Мақалада «Дастұр ал-‘иләж» ортағасырлық медициналық мұрасы арқылы онда кездесетін түркі халықтарының емшілік өнері мен негізгі тіршілік көзі болған төрт түліктің емдеу дәстүріндегі алатын орны жайы талқыланады. Аталған шығарманың шағатай және парсы тілдеріндегі нұсқаларында кездесетін мәліметтер негізінде денсаулық сақтау және ауруды емдеу мәселелерінің ортағасырлардағы әлеуметтік-мәдени түсініктері жайлы ой толғаймыз. XVI ғасырдың алғашқы жартысында жазылған бұл шығармада үй жануарлары мен жабайы аңдарды емшілік дәстүрінде кең қолданғаны, олардың өтін, қанын, сүйегін т.б. өнімдерінен дәрі-дәрмек дайындағаны жайлы қызықты мәліметтер мол. Бұл мәліметтерді мақалада этнографиялық материалдар ретінде ғана емес, медициналық антропология саласындағы құнды деректер ретінде кең ауқымда қарастыруды жөн санадық.

Түйін сөздер: ортағасырлық медициналық жазба мұра, «Дастұр ал-‘иләж», медициналық антропология, этномедицина, халық медицинасы, төрт түліктің халық медицинасындағы орны, түйе, жылқы

Кіріспе. Әр халықтың медициналық білімі өз кезеңіндегі қаламгер тұлғаларының қаламымен қағаз беттерінде хатталып отырған. Түркі халықтарының көне медициналық білімдері ілкіде ұйғыр, кейінде араб жазуымен түрлі шығармаларда жазылғаны анық. Ғалымдар бұл білімнің араб жазуымен түркі тілінде арнайы медициналық шығармаларды жазу дәстүрі XV ғасырдан басталды деп санайды [1, 380]. Солардың ішіндегі ең алғашқы ортағасырлық түркі тілінде жазылған шығарма ретінде авторы белгісіз «Асрәр ал-атиббә’» («Емшілік сыры») еңбегін атайды.

Түркі халықтары мұсылмандықты қабылдағаннан кейін араб әріптерімен ортағасырлық ортақ түркі әдеби тілін қалыптастырып, түрлі шығармалардың өзіндік жанрын, ерекшеліктерін, тілдік бірліктерін, терминдерін орнықтырды. Зерттеушілердің пікірі бойынша қазіргі уақытқа дейін қолымызға жеткен жазба жәдігерлер негізінде ортағасыр түркі тіліндегі медициналық еңбектердің XVI ғасырдың бірінші жартысында өзіндік жанры толық қалыптасқанын, өзінің тілдік стилистикасы, лексикасы орныққанын жазады. XVI ғасырда жазылған шағатай тіліндегі медициналық шығармалардың бәрі бірдей бүгінге жетпегендіктен және түркі тіліндегі медициналық шығармалардың басым көпшілігі XVII ғасырға тиесілі болғандықтан зерттеушілер арасында шағатай тіліндегі медициналық шығармалар дәстүрі XVII ғасырдан бастау алады деп есептейтіндер де жоқ емес [2, 24]. Алайда, зерттеушілер бұл кезеңдер шартты, нақты тоқталған кезең еместігін бірауыздан мойындайды

Түркі халықтарының медициналық білімінен мол мәлімет беретін, XVI ғасырдың шипагерлік мұралар ішінде бүгінге жеткен шығарма – «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі»). Еңбектің бүгінгі күнге дейін парсы және шағатай тілінде бірнеше нұсқасы жеткен. Парсы тіліндегі нұсқаларында трактат тарихта «Көшпенді өзбектер мемлекеті» деп аталатын Шайбан хандығының билеушісі – Әбу Мансұр Көшкінші ханның (ел аузында Көшім деп те айтылады, 1432–1530) және ұлы Әбу Сағид ханның (1533 ж.қ.б.) жеке дәрігері болған Сұлтан Әли Табибтің хижра жыл санауымен 933 жылы, яғни 1526–1527 жылдары жылы аталмыш хандардың құзырына арнап жазғандығы айтылады [3, 5b]. Автордың нақты қай жылы туып, қашан, қайда дүниеден озғаны, тегі жайлы мәліметіміз өте аз. Парсы жылнамашысы Ходжә Хасан Нисәрі ғана «Музакир ал-ахбәб» («Сүйікті жандар естелігі») атты шығармасында Султән ‘Али ал-Хурәсәни медицинаны Мауләна Хакім Шахрисиәбзиден оқығаны және оның жан-жақты, білімді болғанын жазады [4, 119b]. Десе де, шығарма мәтіндегі мәліметтерден білетініміз жиырма жылдан аса хан сарайында дәрігерлік қызмет атқарған Султән ‘Али ал-Хурәсәниге Көшкінші хан медициналық білімі мен ұзақ жылғы шипагерлік тәжірибесін кітап етіп жазуды ұсынған. Осылайша 1526–1527 жылдары Шайбан хандығында «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі») атты медициналық шығарма дүниеге келген.

Көшпелі түркі халықтары ерте кезден бастап мал шаруашылығымен айналысқандықтан малдың етінен, сүтінен түрлі өнімдер жасаумен қатар, олардың емдік қасиетін де байқап, әр түрлі ауруларға дәрі ретінде кең қолданған. Түркілер сауда-саттық, көші-қон, саяхат жасау, жүк тасымалдау, егіншілік шаруашылығы, құрбандық шалу және әскери мақсатта қажеттілігіне жаратқан жан-жануарларға аса мән берген. Көшпелі халықтардың тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алған жылқы мен түйенің еті, майы, терісі, сүті, зәрі, сүйегі, жүнімен қоса басқа да ағзаларының орта ғасырлардан бері адамдардың қажеттілігі үшін қолданылғанын жазба дерек беттерінен байқауға болады. Сондай жазба деректің бірі – «Дастұр ал-‘иләж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактаты.

Аталған шығарма мәтінінен көшпенді түркі халықтары төрт түлік малды емшілік мақсатта да қолданып, медициналық өнері мен фармацевтикалық кәсіптегі ерекше орнын анықтағанын көреміз. Шығармада көрініс тапқан түркі емшілік өнерін бүгінгі медициналық мәдениеттің кешенді зерттеу бағыты – медициналық антропология тұрғысынан қараудың маңызы зор. Оның маңыздылығын батыс зерттеушілерінің жылқы жануарларын зерттеудегі алыцгеймер, эпилепсия және басқа да аурулар үшін сауықтырудағы пайдасын жарыса зерттеп келе жатқанмен түсіндіруге болады. Психикалық және физикалық кемістігі бар адамдарды емдеу әдісі ретінде 1950 жылдардан бері қолданылатын иппотерапияның нейрофизиологиялық механизмі, когнитивтік тәсілдердің пациенттің психикасына әсері, жылқы малының қимылдарының адамға пайдасы секілді тұстары медициналық антропологияда қызу

талқыландыған мәселелердің біріне айналды [5, 121].

Түркі халықтары мәдениетінде жылқы мен түйе жануарына байланысты мақал-мәтелдер, фразеологизмдер өте мол. Махмұт Қашқари «Диуани Лұғат ат-түрік» еңбегінде түйе жануарының жасына, жынысына қатысты *атан, бұғра, іңген*, т.б. көнеден келе жатқан атауларын береді [6, 788-790]. Көне «Китаб-и Тарджуман» атты сөздікте жылқының жасы мен түр-түсіне байланысты арнайы бөлім арналған. Онда жылқы жасына қарай *кұлын, тай, құнан, дөнен, қысырақ және түрі*, мінезіне қарай *мінис, иунат, қысыр, арба жегіс, елір* атаулары көрсетілген [7, 352-353]. Ортағасырлық «Китаб ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя» атты араб-қыпшақ сөздігінде үй жануарларының атауларына қатысты 56-ға жуық лексикалық бірлік қамтылған [8, 220-226]. Осы типтегі ортағасырлық басқа да түркі тілінің сөздіктеріне үнілсек, түркі халықтары үй жануарларына атауды жас ерекшеліктеріне қарай беруімен қатар, олардың қызметі мен ерекшеліктеріне қарай да әр түрлі атағандарын көреміз. Белгілі британдық шығыстанушы Джерард Клоусон (G. Clauson) «XIII ғасырға дейінгі түрік тілінің этимологиялық сөздігі» («*An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*») еңбегінде түркі халықтары жылқыға атау беруінде оның барлық даму кезеңдерін қамтығандығын анықтай келе, ол атаулардың уақыт өте келе мағыналық өзгерістермен қатар фонетикалық өзгерістерге де түскенін жазады [9, 33]. Мысалы, *айғыр* сөзі көне түркі тілінде *адғыр* түрінде кездеседі. Қазіргі түркі тілдерінде кейбір /д/ дыбысының /й/ дыбысына өзгеруі фонетикалық құбылыс. *Түйе* сөзі де көне кезеңдерде *тебе, теве, деве* түрінде қолданылып келді. Көне түркі тіліндегі /б/ дыбысы Қараханид кезеңінде /в/ дыбысына ауысып, *теве* (تَوَه) ортағасыр түркі тілі кезеңінде *тивел/тәвә* (تَبَوَه) түрінде қолданылған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында шағатай тіліндегі түпнұсқа мәтінді оқып, транскрипциялау арқылы мәтінде кездесетін жануар атауларына лингвистикалық, лингвомәдениеттанулық талдаулар жасалды, ондағы тілдік бірліктерді, терминдерді зерттеу барысында синтез, жалпылау, салыстыру және жинақтау секілді жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Қазіргі күнде ортағасырлық еңбектерді зерттеу әдіс-тәсілдері түрленіп, қарқынды дамып келе жатыр. Солардың ішінде медициналық еңбектерге палеографиялық, этнографиялық, филологиялық, антропологиялық т.б. салалық зерттеулер жасалып, ондай шығармаларды бірнеше қырынан қарастыру үрдісі етек алып келеді. Мақала жазу барысында «Дастұр ал-‘иләж» трактатының Алматы қаласындағы нұсқасымен қатар басқа елдердегі (Әзірбайжан, Иран, Индия, Өзбекстан) кітап қорларында сақталған парсы тіліндегі қолжазба нұсқаларына палеографиялық, кодикологиялық, мәтінтанулық зерттеу жұмыстары жасалды. Шағатай тіліндегі жан-жануар, дерт пен дәрі атауларының жасалуында парсы тілінің әсері мен ықпалы қаншалықты болды деген мәселеге де жете мән берілді. Сол себепті араб әрпімен жазылған ортағасырлық мәтіннің ең алдымен транскрипциясы көрсетіліп, кейіннен қазақша аудармасы беріліп отырады. Қолжазба мәтінде кездесетін мінис түліктері – түйе мен жылқы атаулары мен ағзалары атауының семантикасына да баса назар аударылды. Мақалада AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба аясында жүргізілген мәтіндік зерттеулер барысында кездескен жылқы мен түйе жануарының түркі емшілік тәжірбиелерінде қолданылуы жайлы мәліметтер мәдениеттанулық тұрғыда талданады.

Талқылау мен бақылау. Түркі халықтарының тұрмыс тіршілігінде ерекше орын алатын ат пен түйе атаулары ең көне тасқа қашап жазылған жазба әдебиеттер беттерінде кездеседі. Түркі халықтарына ортақ әдебиеттердегі бұл жануарлар атауларының кездесуі сол ғасырда үйретілді яки қолданыла бастады деген мағынаға келмейді. Бұл тек қана жазба ескерткіштерде көріне бастауы деуге болады. «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика» атты монографияда төрт түлік малға қатысты алғашқы тілдік деректер Г.Н. Потанин, А.И. Левшин, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов,

А.И. Добромислов, А.Е. Алекторов секілді орыс зерттеушілердің еңбектерінде кездесетіндігі айтылады. Отандық ғалымдардың арасында Ш. Уалиханов төрт түлікке қатысты дәстүрлі дүниетанымдық түсінігі жөнінде құнды мәліметтер келтірген болса, Ы.Алтынсарин төрт түліктің дүниетанымдық, мифологиялық негізде, көне наным-сенім тұрғысында магиялық, анимистік қызметтері жайлы мағлұматтар бергендігі, Ө. Диваевтың еңбектерінде төрт түлік малға қатысты ырым-тыйымдар, мал шаруашылығына қатысты әдет-ғұрыптар, мал пірлері жөнінде айтылғандығы, Ө. Бөкейхановтың еңбектерінде мал шаруашылығы, қой шаруашылығына қатысты ырымдар мен әдет-ғұрыптар туралы құнды деректер берілгендігі көрсетіледі [10, 4-6]. Автор бұл еңбегінде төрт түлік жайында жазылған басқа да зерттеушілердің еңбектерін тілге тиек ете келе, түркі халықтарының таным-түсінігінде маңызды орын алатын төрт түлікке байланысты деректерді зерттеу XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басында қарқынды жүргізілгенін көрсетеді. Аталған іргелі еңбектен байқағанымыз төрт түлікке қатысты мәліметтер кешенін мақал-мәтелдер, наным-сенімдер, фразеологизмдер, халық ауыз әдебиеті құраған. Ал, төрт түлік өнімдерінің емдік қасиеттері, емшілік дәстүрде қолданылуы туралы мүлдем айтылмаған. Бұл тақырыпта зерттеушілер назарынан ортағасырлық жазба ескерткіштер тыс қалған және оған қатысты зерттеулердің жоқтың қасы екендігін айтуға болады.

Шетелдік зерттеушілер арасында жылқы, түйе жануарлары туралы зерттеулер жүргізгендер аз емес. Жылқының жағымды эстетикалық табиғаты, физикалық әсері және психо-элеуметтік әсерлері туралы ағылшын тілінде бірнеше көлемді зерттеулер жазылған. Ол зерттеулерде қолға үйретілген алғашқы жануар – жылқы малы екінші ғасырдан бері ем ретінде қолданыла бастағанын Гиппократ еңбегімен байланыстырады және бүгінде жылқыны медициналық мақсатта пайдаланудың 26 түрі барын анықтайды [11, 61-62]. Ат жүрісінің массажын жасайтын электрондық құрылғылардан тірі атқа міну әлдеқайда пайдалы екенін анықтаған зерттеушілер жылқы мен адам қарым-қатынасының, ондағы эмоцияның, атты игеру іс-әрекеттер де адамды сауықтыруда үлкен рөл ойнайтынын анықтайды.

Табиғаты қатал жағдайларға бейімделу қабілеті ерекше жануар түйе малының емшілікте қолданылу жайында бірқатар ауқымды зерттеулер бар. «Шөлден медицинаға дейін: түйе геномы және емдік өнімдеріне шолу» («*From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products*») атты көлемді мақалада авторлар кейінгі зерттеулер негізінде түйе геномы (өлшемі 2,38 Гб) құрамында 20 820-дан астам ген бар екенін жаза келіп, түйе өнімдерінің емдік әлеуетін, әртүрлі физиологиялық жағдайларға реакциясын, иммуногенетикасын және осы саладағы зерттеулердің соңғы жетістіктерімен таныстырады [12]. Аталған мақала авторларының пайымдауынша түйе – иммундық жүйесінде бірегей ауыр тізбекті антиденелер гомодимері бар, жұқпалы ауруларға үй жануарларымен салыстырмалы түрде өте төзімді келетін және ауыр тізбекті антиденелерді (НСАб) шығара алатын жалғыз сүтқоректі жануар [12, 10-11; 13, 7-8]. Қазақ халқының «Түйе жылға енген он екі хайуаннан мүше алған» деген әфсанасы астарында Ойсылқара тұқымының генетикасындағы осы бір ерекшеліктері айтылса керек.

Жалпы біз шолып өткен шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде де ортағасырлық деректер мен үй жануарларының ұлттық медицинасындағы алатын орны жайлы тарихи тұрғыда ашықталмай, назардан тыс қалып отырған. Бұл тұрғыдан келгенде мақалада қарастырылатын «Дастұр ал-‘илаж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактатының түркі халықтарының ортағасырлық емдік дәстүрін көрсететін құнды дереккөз екеніне тағы бір көз жеткізе түсеміз.

Түйе сүті мен қымыздың емдік қасиеті жайлы отандық ауылшаруашылық мамандары мен биолог ғалымдар аз жазған жоқ [14]. Бұл жануарлардың сүті, жүні және одан жасалған өнімдерінің емдік қасиеті барын түркі халықтары ертеден байқаған.

Соның біршама дерегін аталған шығармадан аламыз.

Нәтижелер. «Дастūr ал-‘илāж» («Емдеу дәстүрі») медициналық трактатында өсімдіктер мен үй жануарларының ағзалары мен өнімдерінің түркі емдік дәстүріндегі қолданылуы жайын баяндайды. Оның бәрін бір мақала аясына сыйдыру мүмкін емес, сондықтан мініс түлігі – түйе мен жылқы малдары өнімдерінің түркілік емдік тәжірбиесіндегі қолданысымен шектелеміз.

Түйе және өнімдерінің емдік қасиеттері

Түркі халықтарының киелі деп білген жануарларының бірі – түйе. Түйені түркі жұрты күшіне, төзімділігіне, мінезіне қарай аса қадір тұтқаны көне жазба ескерткіштерден бастап, халық ауыз әдебиеттерінде де кездеседі. Орхон, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде *tābā*, ортағасырлық түркі тілінде *tāwā*, *tāvā* түрінде кездесетін бұл жануар «Дастūr ал-‘илāж» қолжазбасында *تویه tive* (түйе) деп жазылған. Түйе атауы және оған қатысты емдік түрі шығарма мәтінінің 19 жерінде кездеседі. Ондағы мәліметтерден түйенің сүтінен бастап зәріне дейінгі сұйықтықтарды, миынан бастап шуына дейінгі ішкі ағзаларды адамдардың түрлі ауруларын емдеуде кеңінен пайдаланылғаны байқалады.

Көшпенді түркі халықтары түйе жануарының өнімдерін тіршілігі мен тұрмысында ғана емес, емшілік өнерінде де кең қолданып келгенінен ең өнімді мәлімет беретін шығарма – Сұлтан Әли Табибтің «Дастūr ал-‘илāж» трактаты десек қателеспейміз. Бұған дәлел ретінде мәтіндегі мына мысалдарды келтіре аламыз: «*Eger kimersenin yanı agrısa quyan bolup tıñā almasa tivenin miyesini terāngebin birle hall kılıp yese quyan agrıqı def bolur. Eger kişiniñ közi şab-kör bolsa tivenin zehresini terāngebin birle hall kılıp içse közi raūşan bolğay, eger hıra bolsa hem def bolur. Eger tivenin tükini küydürüp külini tive yağı birle hall kılıp közige yaqsa köz agrıqı körmegey, qulaq agrısa tive ötini qulaq içige ifar birle tamızsa qulaq agrıqı def bolur. Eger kişiniñ burnını qanı turmasa tivenin tükini küydürüp burnıǵa bürkse darhal turğay. Eger kişiniñ boğazı agrısa tivenin ötini terāngebin birle hall kılıp yese şifā tapqay*» [15, 7.10: 9a-b-10 a].

Аудармасы: «Егер бір кісінің жанбасы ауырып, жүре алмаса, түйенің миын өсімдік шырынымен араластырып ішетін болса, ауруы жоқ болады. Егер бір кісінің көзі бейуақытта көрмейтін болса, түйенің зәрін өсімдік шырынымен араластырып ішетін болса, көзі ашылады; егер көзі дұрыс көрмейтін болса, ол да жазылады. Егер түйенің жүнін жандырып, оған түйе майын жағып көзіне жақса, көз ауруы кетеді. Егер бір кісінің мұрнының қаны тоқтамаса, түйенің түгін күйдіріп, күлін мұрнына сепсе, бірден тоқтайды. Егер бір кісінің тамағы ауыратын болса, түйенің өтін өсімдік шырынымен араластырып жейтін болса, шипасын табады, т.т.

Шығарма мәтінде түйе өнімдерінің әсіресе, көз және бас ауруларын емдеуде кең қолданылғанын көреміз. Көз ауруын емдеудің бірнеше түрі баяндалады, мысалы, «*eger kişi tivenin miyesini agrıǵan közǵa tartsa def bolur*» – «Егер бір кісі түйенің миын ауырған көзіне тартатын болса, ауруына ем болады» [10 b]; «*Eger kimersenin közi boz bolsa tivenin miyesini küncüü yağı birle közge tartsa bozi kiter*» – «Егер кімде кімнің көзіне ақ түсетін болса (боз болса), түйенің миын күнжіт майымен бірге араластырып көзіне жақсын, бозарғаны кетеді» [42 a]; сондай-ақ, «*eger kimerse tivenin ötini kulaqǵa tamızsa köz agrıqı def bolur* [47b] ... *ve yine baş agrıqıǵa tive qanını қurutup mañlayıǵa қағласа def bolur*» – «Егер түйенің өтін құлаққа тамызатын болса, көз ауруы кетеді [47b]. ...және тағы түйенің қанын құрғатып, мандайына жағатын болса, бас ауруы қайтады» [16, 10b, 42a, 47b].

Түйенің ішкі ағзаларын емдік мақсатта қолдану жайлы мынадай мәліметтер береді: «*eger kişi baǵrıda zaǵmı bolsa tive öfkesini pişürüp yese baǵrı kökside her qança zaǵmeti bolsa sıhhat bolğay*» – «Егер бір кісінің бауыры ауыратын болса, түйе өкпесін пісіріп жесе, көкірек, бауыр ауруларының барлығы жазылады» [10 b]; «... *eger kişi tola yötelse tive öfkesini қurutup suқup қой süti birle içse ellbette yöteldin şāf bolur*» – Егер кісі

қатты жөтелетін болса, түйенің өкпесін кептіріп, кейін үгітіп қой сүтімен бірге ішсе, жөтелі міндетті түрде қояды [15, 10b; 57b].

Түйе сүті мен майының емдік қасиеті жайлы мынадай мәлімет кездеседі: «... *ve yine tive yağını süti birle қайнатıp şişқан кіşиниñ боynıға сүрсе һдөş болур*» – «... және тағы түйенің майын сүтімен бірге қайнатып, ісіп кеткен мойынға жағатын болса, жақсы болады» [15, 7.10: 37b–38 a].

Түйе қанын тек емдік мақсатта ғана емес, сондай-ақ гигиеналық тазалыққа да пайдаланғаны жайлы мынадай мәліметтер бар: «*eger kimersenі ağızı bedbūy bolsa tive қанı birle ғарғара қılsa bedbūylıқı kiter*» [48a] – «Егер кімнің аузынан жаман иіс шығатын болса, түйенің қанымен ауызын шайсын, жаман иісі кетеді; «*Eger kimersenіñ ağızı bedbūy sasıq bolsa tive қанını шұhланı dapırқay birle қоşup ғарғара қılsa ağızı һдөş болғay*» [65a]; «*Eger tivenіñ қанını ‘avretige сүртse būyı def’ болур*» [65b] – «Егер қандай да бір кісінің аузынан жағымсыз сасық иіс шығатын болса, түйенің қанын *шұhланı dapırқay*мен (өсімдік болса керек, нақты аудармасын білмедік) бірге қосып тамағын шаятын болса, аузынан қош иіс шығатын болады»; «егер түйенің қанын әурет жеріне жақса, жаман иісі кетеді» [15, 7.10: 48a, 65a 65b].

Түйе зәрінің қолданылуы жайлы да трактатта мәлімет бар, жалпы түйе зәрінің емдік мақсатта қолданылуы жайлы араб деректерінде мол. Түркі жазба мұралары ішінде көне ұйғыр мәтіндерінде де кездесетіні бар. Сондай мәліметтің бірін Решид Рахмети Араттың еңбегінен кездестіруге болады: «*teve сүдүкин алып baska сүртse bastakı kebeki keter*» яғни түйе зәрін алып, басына жақса (жуса), басындағы қайызғақ кетеді» [15, 257]. «Дастұр ал-‘иләж» трактатында түйеден басқа, ешкі зәрі де емдік мақсатта қолданылғаны айтылады: «*eger кіşиниñ susalıқı ғәlib bolsa tive айранı болмаса іçкү айранı birle zire іçсүн*» – «Егер кісінің шөлі басылмаса түйе айранын ішсін, болмаса ешкі айранын зәрін қосып ішсін» [15, 7.10: 65a].

Жылқы жануары өнімдерінің емдік қасиеттері

Еуразия кеңістігіндегі ұланғайыр даланың тұрғындары – көшпелі түркі халықтарының тыныс-тіршілігі, өмір-салты, өнер-білімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, салтанаты, бір сөзбен айтқанда бүкіл мәдениеті жылқы түлігімен тығыз байланысып жатты. Сонау Күлтегін және Білге Қаған мәтіндеріндегі: «*Edgü özlük atın қара кішін көк teyengin sansız kelürüp қop қotı* (БҚ. О. 12)» [17, 86] – «Сансыз жақсы мініс атын, қара бұлғынын, көк тиінін алып келіп тастады»; «... *sarığ altunun ürüng күмүшін қırғaghğ kutayın kinlig işğ[itis]in özlük atın adğırın қара k[ішін] көк teyengin Türküme budunuma қazғанu birtim, iti birtim. [...n] bunğsuz kaltım* (БҚ. С. 11)» [17, 92] – «Сары алтынын, ақ күмісін, тігілген жібегін, жібек матасын, мініс атын, айғырын, қара бұлғынын, көк тиінін түркі халқыма жеңіп алып бердім, мұңсыз еттім» деген сөйлемдерінен *at* түркі жұрты үшін құнды қазынаның бірі, билік пен салтанаттың нышаны саналғанын көреміз. Бұл жерде *at* сөзімен бірге *adğır* (айғыр) сөзі бір жерде кездеседі. *Adğır* этимологиялық сөздікте көне монғол тілінде *acirga* түрінде кездесетіні бар. Көне «Ырық бітіг» мәтіндегі «*ögüri:ne: kutlu:ğ adğır men*» – «үйіріңе құт болған жақсы бір айғырмын» деген жолдардан [9, 47] айғыр ел тұтастығының символы, елді ұйыстырған, бағына туған басшы образы болғанын ұғамыз. *Adğır* қазіргі түркі тілдерінің бәрінде бар, *askır* (тува), *acir* (қарашай-малқар), *ayğır* (қазақ, өзбек, түрік т.б.) түрінде кездеседі. Сондай-ақ, бұл сөздің этимологиясына қатысты түрлі пікірлер айтылса да, семантикасы мұқым түркі жұртында өзгермеген. Біздің ойымызша, *adğır ad-* морфемасындағы *айыру, бөлу, басқа үйірге қоспау* мағынасындағы етістіктен туындаған түркі негізді сөз.

«Дастұр ал-‘иләж» еңбегінде әдеби шығармаларда кездесетіндей жылқы жануарының образдық, символдық сипаттамалары жоқ, есесіне жылқы малынан алынатын өнімдердің қандай емдік мақсаттарда қолданылғаны жайлы мәлімет мол. Соның бірқатарына тоқталсақ: қазақ халқында «Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ» деген

мақал бар. Алайда, шығармада жылқыда өт болатыны және оны түркі халқы емшілік дәстүрінде кең қолданғаны айтылады. Жалпы жылқы жануарында өт болады, тек өт қабы болмағандықтан жоғарыда келтірген мақал ел арасында етек алған. Жылқы тәулігіне 5-6 литр өт бөледі екен [18]. Сол өттің қасиеті жайлы шығармада бірнеше жерде айтылады. Мысалы, «*Құлақ ағірікінің beyāni. Kimerse құлақı aғrisa veyā saғriғu bolsa dārūsı ol kim aғ ötüni қunduz қıyrnı ‘asel birle құлақға tamızsa derhāl yahşı bolғay*» – «Құлақ ауруының баяны. Кімде кімнің құлағы ауыратын болса яки естімейтін болса, шипасы сол – жылқының өтін құндыз ағыны (castoreum) және балмен бірге [араластырып] құлағына тамызатын болса, бірден жақсы болып кетеді [15, 7.10: 35a].

Құлақ ауруына жылқы майы да қолданылған: «*aғ yaғını yüregi birle қatıp eşitmes құлақға tamızsa açılır*» – «Жылқының майын жүрешімен бірге араластырып, естімейтін құлаққа тамызса, құлағы ашылады» [15, 7.10: 53a-b].

Көшпенді халықтар жылқының тезегін де емдік мақсатта қолданғаны жайлы мынадай дерек береді: «*... ve yine aғ tizegini қurutup күncüd yaғı birle қaynatıp sarıғ қartға her түrlük cerāhatke sürtse def bolur*» – «...және тағы жылқы тезегін кептіріп, күнжіт майымен қайнатып, сырқатқа яки әр түрлі жарақатқа жақса, жазылып кетеді» [15, 7.10: 37b]; «*Eger hātün kişiniñ balası içinde ölgen bolsa duşvārlıқ tartsa aғ tizegini mütmi suv bile hall қılıp berse balası derhāl tüşkey*» – «Егер жүкті әйелдің баласы ішінде өліп қалған болса, қиналып жатса, жылқы тезегін шым-шым жылы сумен араластырып берсе, баласы бірден түседі» [15, 7.10: 15a].

Ертеректегі көшпенді түріктерде әйелдің ішінде өлген баланы түсірудің, құрсақты емдеудің бірнеше жолы болған сияқты, шығармада солардың бірқатары баяндалады: «*hātün kişiniñ içide balası ölgen bolsa ya tuға almasa aғ tuyaqını yaғ birle yoғurup yüñға siñürüp saғ қılıp yaқsa halāş bolur*» – «Әйел кісінің ішінде баласы өліп қалатын болса, туа алмаса, ат тұяғын майымен араластырып етсе, жүніне сіңіріп, оны тазалап алып /құрсағына/ жақса дұрыс болады [15, 7.10: 38b]; «*... ve yine құrsaқ қattıғlıқıға dārū ol kim bir piyāla sūt bir piyāla aғ yaғı bir piyāla sarıғ yaқ bu üçini pişіқ қaynatıp içse def bolur*» – «... және тағы құрсақ қаттылығының емі мынау: бір пияла (кесе) сүт, бір пияла жылқының майы және бір пияла сары май үшеуін араластырып, қайнатып ішсе жазылып кетеді» [15, 7.10: 67a]

Түркі халқы жылқы тұяғынан түрлі дәрі жасағаны жайлы бірқатар мәлімет кездеседі. Соның бір мысалы бас ауруын емдеу үшін пайдаланғаны жайлы былай баяндалады: «*ve yine kiçik oғlan başı aғrisa aғ tuyaqını küydürüp külini қuyruқ yaғı birle hall қılıp oғlan başıға çafilsa def bolur*» – «Және тағы кішкене баланың басы ауырса, жылқының тұяғын күйдіріп, күлін құйымшақ майымен араластырып, баланың басына жақса, жазылып кетеді» [15, 7.10: 47a].

Жылқы өкпесін тек ас ретінде емес, емдік мақсатта да қолданылғаны жайлы мынадай мәлімет беріледі: «*Eger aғnıñ öfkesini қurutup yaңçıp elgep төrt mişқāl ‘aselni iki mişқāl қара çiçekni biş mişқāl sarıғ yaғını iki mişқāl күncüd yaғıge қоşup her irtede sözlemey birer қаşuқ ақ қarında içse yötelni def қılır*» – «Егер жылқының өкпесін кептіріп, майдалап, елеп төрт мысқал (өлшем бірлігі, 4,55 гр.) балды, екі мысқал қара гүлді, бес мысқал сары майды, екі мысқал күнжіт майына қосып күнде аш қарынға ішсе, жөтеліне сеп болады» [15, 7.10: 53a]

«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы тағы бір қызық дерек кездеседі: «*Eger һorrek tartıp uyқular kişі ayғır aғnıñ tilini yastuқ astıda қоyup yatsa hergiz һorrek tartmaғay anda def болmasa aғ tizegini burnıға yaқsa def болur*» – «Егер қорылдап ұйықтайтын кісі айғырдың тілін жастығының астына қойып ұйықтар болса, бірден қорылдауы тоқтайды. Сонда да қоймаса, жылқы тезегін мұрнына жақсын, қорылын қояды» [15, 7.10: 38a].

Трактат авторы ет, сүт және одан шығатын өнімдердің емдік қасиеттерін ғана

емес, «... *perhiz andağ kılmağ kerek ki köhne su tuzdın açılğan ayrandın katıgđın sarıg yağdın at göşidin içkü göşiden tavuşқан göştidin içkü süti айран katıg uruđı kenddirüñ nimerselerdin külli yellik nimerselerdin elbette perhiz kılğay*» – «... емдәмді (диетаны) былай ұстану керек: тұрып қалған су, ашып кеткен айраннан, қатықтан, сары майдан, ашыған жылқы, ешкі, қоянның етінен, ешкі сүті мен айранынан және кендір өсімдігі қосылған нәрселерден абай болу керек» [15, 7.10: 28a] - деп олардың адам ағзасына зиянды болуы да мүмкін екенін ескертеді.

Далалық медицинаның құнды дереккөзі деп бағалаған «Дастұр ал-‘иләж» трактатында [19] жылқы, түйе, ешкі, қой, сиыр өнімдерін емдік мақсатта пайдалануда малдың жас ерекшеліктерімен қатар, оның түр-түсі де маңызды рөл ойнайтынын көрсететін тұстары көп. Ол мәліметтер жаңа бір зерттеуге арқау болатындықтан, оған арнайы бір мақалада тоқталатын боламыз.

Қорытынды. Дешті Қыпшақта салтанат құрған Көшпелі өзбектер мемлекетінде (Шайбан хандығы) кең қолданыс тапқан ем түрлері баяндалған «Дастұр ал-‘иләж» трактаты – қазақ халқының емшілік өнерін қамтыған ортағасырлық жазба мұра деп білсек болады. Өйткені, Көшпелі өзбектер мемлекетінің іргесі Алтын Орда ыдырағаннан кейін 1420 жылдары қазіргі Қазақстан территориясында қалыптасқаны және әр кезеңдерде билік құрғаны тарихтан мәлім. Шығармада тек көшпелі халықтардың емшілік өнері ғана емес, Гиппократ қалыптастырған гуморалды медициналық таным, шығыс (араб, парсы, үнді) халықтарының емдік тәжірибелері де көрініс табады. Әр халық өзіне жақын ем түрлерін көре алғандықтан болса керек, бұл шығарманың парсы нұсқалары ХІХ ғасыр соңында Индияда (екі мәрте), Иранда басылып шығады.

Жалпы, елімізде ортағасырлық тарих, мәдениет және өнерге қатысты жазба деректер аз емес. Олардың көпшілігі діни тақырыпта болғанымен, тарих, медицина және басқа да ғылым салаларында ұшырасып жатады. Алайда оларды зерттеу, жинақтау, бір орталыққа топтастыру жағы кемшін. Ортағасырларда араб, парсы тілдері ғылым және әдебиет тілі ретінде басымдыққа ие болғандықтан түркі мемлекеттерінде (Тимуридтер мемлекеті, Моңғол, Шайбан, Хива, Қоқанд хандықтары т.б.) туындаған бірқатар медициналық шығармалар парсы тілінде жазылды. Ол деректерде де далалық медицина көріністері мол кездесетініне еш күмәніміз жоқ. Ол шығармалардың арасында алғашқыда түрікше жазылып, бірақ бүгінге парсы нұсқасында (мысалы «Асрар ал-атибба'») жеткендері де бар.

Мақалада қарастырған «Дастұр ал-‘иләж» медициналық трактаттың түркі тіліндегі нұсқасында түйе атауы 19 рет, жылқы атауы (ат, айғыр) 12 рет кездеседі. Түйе атауы мәтінде $b > v$ фонетикалық өзгеріс нәтижесінде *tive* болып тұрақты түрде жазылады. Демек, ХVІ ғ. көшпенді түріктер арасында «түйе» атауы біржола орныққан деп тануға болады.

Трактаттың қолжазба мәтінде кездесетін жануар, құс және өсімдік атауларының жазылу емлесінің тұрақтылығына қарай сол кезеңнің өзіне тән фонетикалық заңдылығын көруге болатын сияқты. Аталмыш тілдік бірліктерді фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, т.с.с арнайы зерттеулер жүргізу нәтижесі тіл тарихы, этимология сынды тіл білімі салаларында шешімін таппай тұрған бірқатар сұрақтарға жауап алуға, сондай-ақ, трактаттағы түрлі терминдер қатарынан түркі тілінің сөз тудыру әлеуетін анықтауға болады.

Автор Сұлтан Әли Табиб еңбекте түрлі ауруларға қарсы қолданылатын ем-домдарды нанымды, әрі шипа болатынына нақ сенімді түрде баяндайды: *derhal turğay* – бірден тұрады; *şifā tapqay* – шипа табады; *def bolur* – қайтарады; *şihhat bolğay* – жақсы болады; *şāf bolur* – сауығады т.б. Бұндай сөз саптаулар бізге автордың жиырма жылдан астам емшілік қызметінде өзі жиі қолданған және науқастар шипа тапқан ем түрлерін жазған сияқты ой қалдырады.

Шығармадағы өсімдіктен жасалған дәрілерімен және үй жануарларынан алынатын өнімдермен жүргізілетін ем-домдардың арасында дәрісіз дене қимылдарымен, аштықпен емделетін түрлері де баяндалады. Бұл тұрғыдан келгенде «Дастұр ал-‘иләж» трактатын далалық медицина теориясы мен түркі емшілік өнерінің сан қырымен танысуға мүмкіндік беретін құнды шығарма деп білуге әбден болады. Сондықтан шығармадағы тарихи медициналық танымдарды медициналық антропология тұрғысынан кең ауқымда қарастыру аса маңызды. Ол үшін шығарманы қазақ тіліне аударып, көпшілік қауымға қол жетімді ету керек деп білеміз.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландырылатын «AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Uysal İ.N., 2020. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabîbçılık // Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler. Ankara: Detay Yayıncılık. – 375-392 pp.
2. Karoly L., 2014. A Turcic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan. Leiden. «BRILL».
3. Ал-Хурāsānī, Султāн ‘Алї. (50522). «Дастұр ал-‘иләдж». Қолжазба. Маджли-и Шура Исламия кітапханасы, инв. № 50522. ББ. 1b-106b.
4. Нисārї, Ходжā Хасан. (3223). «Музакир ал-ахбāб». Қолжазба. Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану институты, инв. № 3223.
5. Çakıcı A., Kök M., 2020. Hayvan Destekli Tedavi. Current Approaches in Psychiatry. 12 (T.1). 117-130.
6. Torun Y., 2002. Divanu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağzlarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine. Turkish Studies 7 (T.1). 787-794.
7. Гаркавец А.Н. 2019. Китаб-и Маджму’-и Тарджуман-и турки ва ‘аджами ва мугали ва фарси / при участии Туякбаева О.О., Алматы: Баур.
8. Қоңқабаева Назым. 2015. Ат-Тухфа аз-Закия Фил-луғат ат-Түркийя ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. KazNU Bulletin/Oriental series 4 (T.74) 220-226.
9. Clauson Sir Gerard, 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. –Oxford: Clarendon Press. – 989 p.
10. Амангелді А.А., 2012. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика. Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы. 214 б.
11. White- Lewis Sh., 2020. Equine- assisted therapies using horses as healers: A concept analysis. Nursing Open 7. 58-67.
12. Ali A., Baby B., Vijayan R., 2019. From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products. Frontiers in Genetics. 10 (T.17). 1-20.
13. Abdulrahman A.O., Ismael M.A., Al-Hosaini K., Rame C., Al-Senaidy A.M., Dupont J., et al., 2016. Differential Effects of camel milk on insulin receptor signaling - toward understanding the insulin-like properties of camel milk. Frontiers in Endocrinology. 7 (T.4). 1-13.
14. Елубаева М., 2018. Қазақстан Республикасында өсірілетін түйе малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу: бD080200 мамандығы бойынша Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ. 114 б.
15. Ал-Хурāsānī, Султāн ‘Алї. (7.10). «Дастұр ал-‘иләдж». Қолжазба. «Амфир» антикварлық салоны жеке қор 7.10 (152). ББ. 1a-88b.
16. Tokyürek H., 2013. Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. TÜBAR 33. 221-281.
17. Ergin M., 2015. Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 190 s.
18. Ихсан К., 2017. Жылқыда өт бар // «Арғымақ» ұлттық танымдық порталы, <https://argyumaq.kz/archives/4410> қаралды: 25.06.2022
19. Шадкам З., Тұякбаев Ө., Қыдырбаева Ү., Абдрахманов Д., 2021. «Дастұр ал-‘иләж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары. KazNU Bulletin/Oriental series. 3 (T.98). 101-110.

З. ШАДКАМ, О.О. ТУЯКБАЕВ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

К.Б. СУЛТАНБЕК

Университет Мугла Сыткы Кочман, Мугла, Турция

**НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА В ТРАКТАТЕ «ДАСТҮР АЛ-‘ИЛĀДЖ» В ФОКУСЕ
МЕДИЦИНСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ**

Аннотация. В последнее столетие в больших масштабах развивается комплекс научных дисциплин, одним из которых является медицинская антропология, изучающая социокультурные аспекты медицинских знаний, врачебных традиций, практик, переплетенных с историей разных народов. Народная медицина, когда-то рассматриваемая в области этномедицины, в современных реалиях также рассматривается в области медицинской антропологии, занявшей свое место между междисциплинарной антропологией и медициной. Медицинская антропология с годами развивается и диапазон объектов исследований расширяется. В результате она превратилась в комплекс научных исследований, как в интересах медицины, так и в других областях, непосредственно с ней не связанных. Термин «медицинская антропология» интерпретируется исследователями по разному смыслам, ученые единодушно сходятся во мнении, что объектом ее изучения является локальная культура и определенный интеллектуальный контекст.

Статья посвящена исследованию на примере средневекового медицинского трактата «Дастур ал-‘иладж». На основе данных, содержащихся в чагатайском и персидском вариантах данного произведения, мы делаем вывод о средневековых социокультурных понятиях проблем здравоохранения и лечения заболеваний. Произведение, написанное в первой половине XVI века, содержит много интересных сведений о широком использовании домашних и диких животных в традициях целительства, например, изготовление лекарственных средств из их желчи, крови, костей и др. продуктов. Эти данные целесообразно рассматривать в статье в широком масштабе не только как этнографические материалы, но и как ценные данные в области медицинской антропологии.

Ключевые слова: средневековое медицинское письменное наследие, Дастур ал-иладж, медицинская антропология, этномедицина, народная медицина, место четырех продуктов в народной медицине, верблюд, лошадь.

Z. SHADKAM, O.O. TUYAKBAYEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K.B. SULTANBEK

Mugla Sitki Kochman University, Mugla, Turkey

**FOLK MEDICINE IN THE TREATISE “DASTŪR AL-‘ILĀJ” IN THE FOCUS OF
MEDICAL ANTHROPOLOGY**

Abstract. In the last century, a complex of scientific disciplines has been developing on a large scale - medical anthropology, which studies the sociocultural aspects of medical knowledge, medical traditions, practices and knowledge intertwined with the history of different peoples. Folk medicine, once considered in the field of ethnomedicine, is now considered in the field of medical anthropology, which has taken its place between interdisciplinary anthropology and medicine. Like the development of any scientific discipline, medical anthropology has evolved over the years and the scope of research has

expanded. As a result, it has turned into a complex of scientific research, both in the interests of medicine and in other areas not directly related to it. Although the term “medical anthropology” is interpreted by researchers in different senses, scientists unanimously agree that the object of its study is the local culture and a certain intellectual context.

The article is devoted to the role of pets in the tradition of medicine, which is the main source of life support for the Turkic peoples through the medieval medical heritage “Dastur al-‘ilaj”. Based on the information found in the Chagatai and Persian versions of this work, we reflect on the sociocultural understanding of health and disease in the Middle Ages. Written in the first half of the 16th century, this work shows the widespread use in the healing tradition of domestic and wild animals, their bile, blood, bones, etc. There is a lot of interesting information about the preparation of medicines from their products. We decided to consider this information in the article not only as ethnographic materials, but also as valuable data in the field of medical anthropology.

Key words: medieval written medical heritage, Dastur al-ilaj, medical anthropology, ethnomedicine, folk medicine, place of the four products in folk medicine, camel, horse.

References

1. Uysal İ.N., 2020. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabībçılık [Medical Texts and physician Written in Chagatai in the History of Turkic Language] // Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler. Ankara: Detay Yayıncılık. 375-392.
2. Karoly L., 2014. A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatai Work by Subhān Qulī Khan. Leiden. «BRILL».
3. Al-Khurāsānī Sultān ‘Alī. (50522) "Dastūr al-‘Ilādī". Manuscript. Majlis-i Shura Islamiya kitaphanasy, No. 50522. ff. 1b -106b.
4. Nisārī Hvāja Hasan. Muzakkir al-ahbāb. Manuscript. Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, inv. № 3223.
5. Çakıcı A., Kök M., 2020. Hayvan Destekli Tedavi [Animal Assisted Therapy]. Current Approaches in Psychiatry. 12 (T.1). 117-130.
6. Torun Y., 2002. Divanu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine [From Divanu Lûgati’t-Türk to Turkish Dialects on Camel Vocabulary]. Turkish Studies 7 (T.1). 787-794.
7. Garkavets A.N. 2019. Kitab-i Madjmu’-i Tardjuman-i turki va ‘adjami va mugali va farsi / pri uchastii Tuyakbayeva O.O. Almaty: Baur.
8. Konkabayeva N., 2015. At-tuhfa az-Zakiya fil-lugat at-Turkiyya eskertkishindegi uy januarlarının atau [The names of domestic animals in monument At-Tuhfa az-Zakia fil-Lugat al-Turki]. KazNU Bulletin/Oriental series 4 (T.74) 220-226.
9. Clauson Sir Gerard, 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. – 989 p.
10. Amangeldi A.A., 2012. Qazaq tilindegi jylqyğa qatysty etnoleksika [Ethnolexics of horses in the Kazakh language]. Oskemen: S.Amanjолоv atyndaғы ŞQMU baspasy. 214 b.
11. White-Lewis, Sharon, (2020). Equine-assisted therapies using horses as healers: A concept analysis. Nursing Open 7. – 58-67 pp.
12. Ali A., Baby B., Vijayan R., 2019. From Desert to Medicine: A Review of Camel Genomics and Therapeutic Products. Frontiers in Genetics. 10 (T.17). 1-20.
13. Abdulrahman A.O., Ismael M.A., Al-Hosaini K., Rame C., Al-Senaigy A.M., Dupont J., et al., 2016. Differential Effects of camel milk on insulin receptor signaling - toward understanding the insulin-like properties of camel milk. Frontiers in Endocrinology. 7 (T.4). 1-13.
14. Elubaeva M., 2018. Qazaqstan Respublikasynda ösiriletin tüye malınñ sütün öndiru jäne öñdew üşin genetikalyq potencialsın zertteu [Study of the genetic potential of camel milk bred in the Republic of Kazakhstan for production and processing]. / 6D080200 mamandyғы бойнша Filosofiya doktory (PhD) дәrejesin alu üşin daiyndağān dissertaciya. – Almaty: āl-Farabi at. QazUW. 114 b.
15. Al-Khurāsānī Sultān ‘Alī. (7.10). “Dastūr al-‘Ilādī”. Manuscript. Antique salon “Ampir”

private fund 7.10 (152). ff. 1a-88b.

16. Tokyürek H., 2013. Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları [Animal Names and Their Usage Areas in Old Uyghur]. TÜBAR 33. 221-281.

17. Ergin M., 2015. Orhun Abideleri [Orkhon Monuments]. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 190 s.

18. Ihsan Q., 2017. Jylqyda öt bar [Horses have bile]. «Arğymaq» ulttyq tanymdyq portaly. <https://argymaq.kz/archives/4410> qaraldy: 25.06.2022.

19. Şadkam Z., Tuyaqbaev Ö., Qydyrbaeva Ü., Abdraxmanov D., 2021. «Dastūr al-‘ilāj» medicinalyq traktaty jāne qoljazba nusqalary [“Dastur al-‘ilāj” and manuscript versions]. KazNU Bulletin / Oriental series. - №3 (Т.98). – 101-110 bb.

Авторлар жайлы мәлімет:

Зубайда Шадкам – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Зубайда Шадкам – доктор филологических наук, доцент, Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zubaida Shadkam – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тұяқбаев Өмір Оразұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты, «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан.

Туякбаев Омир Оразович – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, РГП «Академия Наук», Алматы, Казахстан.

Tuyakbayev Omir Orazuly – PhD Student of Al-Farabi Kazakh National University, RSE «Gylym Ordasy» Faculty of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Сұлтанбек Кутлугжон Бахритдинұлы – Мұғла Сыткы Кочман университетінің докторанты, Мугла, Түркия.

Султанбек Кутлугжон Бахритдинович – PhD докторант университета Муглы Сыткы Кочман, Мугла, Турция.

Sultanbek Kutlugjon Bakhritdinuly – PhD student of Mugla Sitki Kochman University, Mugla, Turkey

К. Қ. КҮРКЕБАЕВ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
(e-mail: kenje69@mail.ru)

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШ МӘТІНДЕРІНІҢ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ МЕН АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӘЙКЕССІЗДІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздік мәселелері жан-жақты қарастырылады. Көне түркі жазба мәтіндері мен олардың аудармаларындағы сөздердің дыбыстық құрамының нақты бейнесін ашып көрсететін транскрипция тәсілі қолданылғаны көрсетіледі. Жазудың даму тарихында оның ішінде әсіресе көне жазулардың ежелгі нұсқаларын реконструкциялап қайта қалпына келтіру, дәл сол көне түпнұсқадағыдай оқып түсіндіру грамматология ілімі үшін аса қиын күрделі мәселе болып отыр. Өйткені сонау көне ғасырлар қойнауынан сынбай, кертілмей, беттеріне түрлі дақтар түспей сақталып жетуінің өзі жеке бір мәселе болса, сол дәуірдегі сөздердің айтылуы мен жазылуы, дыбысталуы мен таңбалануындағы сәйкессіздіктердің өзі келелі бір мәселе екені сөзсіз. Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің әр кезеңдегі түркітанушы ғалымдар тарапынан аударылған нұсқаларының дыбыстық, морфемдік, лексемалық, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесінің түпнұсқа мәтіндерімен сәйкес келе бермейтін тұстары талданады. Күлтегін ескерткішіндегі кіші жазудың алғашқы жолының ғалымдар тарапынан қалай оқылып, аударылғанына нақты мысалдар негізінде салыстырмалы талдау жасалды. Күлтегін мәтіндегі бір сөйлемнің өзіндегі аударма нұсқаларында *in(i)ugün(i)m* (іні-жиендерім) қос сөзінің түркітанушы ғалымдар тарапынан әртүрлі вариантта аударылғаны мәтін жолдарын өзара салыстыру нәтижесінде айқындалды. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіш мәтіндеріне жүргізілген зерттеулер мен лингвотекстологиялық сараптама талдауларындағы аудармалар мен дыбыстаңбалық сәйкес келмеудің бірден бір себебі жекелеген дыбыстар мен пиктографиялық сипаттағы таңбалардың әртүрлі түсіндіріліп, әртүрлі оқылып фонематикалық таңбалануымен тікелей байланысты болуы да мүмкін екені қарастырылады.

Түйін сөздер: көне түркі жазба ескерткіш мәтіндері, лингвотекстология, сәйкессіздік, транскрипция, аударма нұсқалары, тарихи-салыстырмалы әдіс.

Кіріспе. *Тіл ғылымында сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бір-біріне сәйкес келе бермейтін күрделі құбылыс. Дыбыс пен таңба арасындағы сәйкессіздікті мүмкіндігінше азайтып, дыбыстық тілдің көрінісін дәл беру мақсатында тіл білімінде арнайы жазу – транскрипция (лат. transcriptio – көшіру) ұғымы кеңінен қолданылады.*

Транскрипция – бұл әріптер мен сөздердің дыбысталуын өзіне тән фонетикалық белгілері мен ережелеріне, өзіне тән ерекшеліктеріне сәйкес жүйелі түрде жазуды көздейді. Транскрипция – графикалық және орфографиялық нормалаға сәйкес айтылудың барлық ерекшеліктерін дәлірек көрсететін мәтіннің жазылуын нақты түрде сипаттайтын фонетикалық ұғым.

«Транскрипция – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты таңба. Транскрипцияның негізгі қызметі – сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәл көрсету. Лингвистикада транскрипцияның екі түрі көрсетіледі: фонематикалық (немесе фонологиялық)

және фонетикалық транскрипция. Фонетикалық транскрипцияда фонемалардың барлық реңкі бір ғана таңбамен берілсе, фонематикалық транскрипцияда фонеманың әрбір реңкі әр басқа таңбамен белгіленеді», – деген анықтама берілген [1, 13].

Жазудың даму тарихында оның ішінде әсіресе көне жазулардың ежелгі нұсқаларын реконструкциялап қайта қалпына келтіру, дәл сол көне түпнұсқадағыдай оқып түсіндіру грамматология ілімі үшін аса қиын күрделі мәселе болып отыр. Өйткені соңу көне ғасырлар қойнауынан сынбай, кертілмей, беттеріне түрлі дақтар түспей сақталып жетуінің өзі жеке бір мәселе болса, сол дәуірдегі сөздердің айтылуы мен жазылуы, дыбысталуы мен таңбалануындағы сәйкессіздіктердің өзі келелі бір мәселе екені сөзсіз.

Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіш мәтіндеріне жүргізілген зерттеулер мен лингвотекстологиялық сараптама талдауларындағы аудармалар мен дыбыстанбалық сәйкес келмеудің бірден бір себебі жекелеген дыбыстар мен пиктографиялық сипаттағы таңбалардың әртүрлі түсіндіріліп, әртүрлі оқылып фонематикалық таңбалануымен тікелей байланысты болуы да мүмкін.

Қазақ халқының ғасырлар бойғы даму тарихындағы аса маңызды мәдени мұра қатарына жататын көне түркі жазба ескерткіштерінің оқылуы, аударылуы, транскрипциясы, лнгвоткестологиялық тұрғыдан зерттелуі В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.Банг, Рамстедт, Х.Н.Оркун, А. фон Габен, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, В.М.Насилов, И.А.Батманов, А.М.Щербак, Т.Текин және т.б. ғалымдардың есімімен тығыз байланысты.

1897 жылы жарық көрген В.В.Радлов пен П.М. Мелиоранскийдің зерттеу еңбегінде орхон ескерткіштері «радлов транскрипциясы» бойынша берілген және мәтіндердің орыс тіліндегі аудармасы бірге жарияланған еді. Ескерткіш аудармасында авторлар мәтінде кездеспейтін немесе түсінікті болу үшін авторлар қосқан сөздерді жақшаға () алып көрсетеді, ал тік жақшада [] тең дәрежедегі басқа аударма нұсқасын, сұрақ белгісімен [...?] күмән келтіретін нұсқаларды көрсетеді [2, 32].

Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктердің көп кездесуінің бірден-бір проблемалық мәселесі ретінде көне түркі руникалық жазуының жекелеген таңбаларының әртүрлі интерпретацияланып, әртүрлі оқылуымен де тікелей байланыстыруға болады.

В.В. Радловтың «Атлас древностей Монголии» атты еңбегінде ескерткіш суреттерімен бірге көне түркі тіліндегі мәтінімен қоса латын таңбаларымен транслитерациясы және көне түркі тілінің орфографиясы бойынша дауысты дыбыстары қосылып жазылған транскрипциясы беріледі [3, 35].

В. Томсен өзінің 1896 жылы жарық көрген «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees» атты еңбегінде Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің транслитерациясы мен француз тіліндегі аудармасын жариялайды. Мұнда ескерткіш мәтіндеріндегі таңба ретінде түспесе де оқуда ескерілетін дауысты дыбыстарды жолдың жоғары жағына кіші қаріппен көрсетуді негізгі ұстаным ретінде қолданған [4, 97]. Осы үрдіспен кейінгі кезде жарық көрген еңбектерде ескерткіш мәтінінде таңбаланбайтын, бірақ оқуда ескерілетін осындай дауысты дыбыстарды жолдың жоғары жағына кіші қаріппен қоятын әдіс немесе жақшаның ішіне алып жазу жалпы дәстүрге айналған.

П.М. Мелиоранский «Памятник в честь Кюльтегина» атты еңбегінің кіріспе бөлімінде жоғарыда аталған В.Томсен еңбегінен көне түркі таңбаларының оқылуына, көне түркі жазуына қатысты мәліметтерді аударып, сұрыптап көрсетеді. Ғалым ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясына байланысты әртүрлі пайымдаулар мен талас пікірлердің біршама екенін де алға тарта отырып, былай деп жазады: «Относительно транскрипции отпечатанного на таблицах текста надписей я замечу предварительно следующее. Точное восстановление произношения орхонских турук VIII-го века, если

и возможно, то во всяком случае есть дело будущего. Орфография и в связи с ней фонетика языка орхонских надписей дают до сих пор обильный материал для разного рода соображений и споров. Поэтому я и держусь того мнения, что *пока транскрибировать следует по возможности точно придерживаясь начертаний самих надписей, хотя бы и выходили формы на первый взгляд более или менее невероятно фонетически*; такая транскрипция несомненно будет полезна лицам, желающим познакомиться с текстом надписей, но не иметь претензии восстановить во всей полноте и точности «орхонское» произношение» [5, 49-50]. Ғалым бұл ескерткіштерді өзіне дейін қарастырған зерттеушілердің еңбектерімен салыстыра отырып жан-жақты ғылыми сараптама жасайды, мұнымен қоса ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен орыс тіліндегі аудармасын қатар жариялайды. П.М.Мелиоранский мен В.В. Радловтың жасаған бұл аудармасы мен транскрипцияларын негізгі үлгі ретінде қолдана отырып, көне түркі жазба ескерткіштерінің текстологиясына ерекше назар аударған С.Е.Малов та өз зерттеулерінде орыс тіліндегі аударма нұсқаларды транскрипциядан кейін орналастырады.

Сонымен қатар И.А. Батмановтың «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности» (1959) деп аталатын оқу құралында ескерткіш мәтіндері транслитерациясымен, транскрипциясымен, аудармасымен қатар бірге жарияланады.

Ғ. Айдаровтың еңбектерінде ескерткіш мәтіндері транслитерациямен, транскрипциямен және аудармасымен қатар беріледі. Ол транслитерация мәселесіне ерекше назар аударады. Бұл оқу құралында ескерткіштерден алынған мәтіндердің транслитерациясындағы таңбалар бас әріппен көрсетіліп, жазуда ескерілмейтін, бірақ оқуда ескеретін дауысты дыбыстарды кіші әріппен таңбалауды ұйғарады.

1977 жылы басылып шыққан «Қазақ эпиграфикасы» деген жинақта Ғ.Мұсабаев Күлтегін ескерткішінің үлкен және кіші жазуларының қазақ әліпбиімен берілген транскрипциясы мен аудармасын қоса жариялайды [6, 110 – 155].

Қазіргі таңда түркі кеңістігіндегі эпиграфиканың белгілі маманы, көне түркі жазуын түпнұсқадан оқитын бірден-бір айтулы маман, профессор - Қаржаубай Сартқожаұлы «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» атты аса құнды ғылыми зерттеу еңбегін жариялады. Сол дәуірдегі әлемдік үстемдігі қуатты көк түріктердің мәңгілік ел құру идеясы, даналығы мен дүниетанымы, ел басқару жүйесі мен ата дәстүр мәдениетін сақтаудың озық үлгілерін тасқа қашап жаза отырып, жаһандық өркениет пен мәдениетке қосқан зор үлесі зерттеу еңбекте жан-жақты толыққанды баяндалады. Сонымен қатар көне түркі жазуының айтулы ғалымы тасқа қашалып жазылған руникалық жазу мәтінін қайта көшіріп, түпнұсқа мәтіннің жаңа транскрипциясын жариялайды. Көне түркі жазба ескерткіштерін аударған зерттеушілердің мәтіндеріне лингвотекстологиялық талдау жасай отыра түзетулер енгізеді, археологиялық сипаттамасы мен фото, сызба суреттерін қоса жариялайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көне түркі жазба ескерткіші мәтіндерінің транслитерациясы мен транскрипциясына, аудармасына талдау жүргізу үшін салыстырмалы текстологиялық тәсілді, тарихи-салыстырмалы әдісті, іштей реконструкциялау мен диахрониялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдануға болады.

Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің әр кезеңдегі түркітанушы ғалымдар тарапынан аударылған нұсқаларының дыбыстық, морфемдік, лексемалық, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесінің синтагмалық қатынасы тұрғысынан да түпнұсқамен сәйкес келе бермейтін тұстарының баршылық екені бұл мәселеге байланысты ғылыми айналымда ішінара ғана сөз етіледі. Осыған орай түркітану мен қазақ тілі білімінде көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінің аударылуы мен транскрипциясы мәселесіне байланысты жүйелі де тиянақты ғылыми зерттеулер мен ғылыми сараптамалардың

жеткіліксіз болып отырғаны айқын. Яғни көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінің аударылуы мен транскрипциясының зерттеу әдіс-тәсілдері нақтылануы тиіс.

Талқылау мен бақылау. Көне түркі жазба ескерткіштерін транскрипциялаудың бір түрі 1969 жылы жарық көрген «Көне түркі сөздігінде» берілген. Сөздік авторлары қазіргі кезде көне түркі жазба мұраларының графикалық ерекшеліктері транслитерация арқылы берілуі керек дейді. Авторлар сөздікте транслитерация мен фонематикалық транскрипцияның қосындысына айналған трансграфиканы пайдаланғандарын алға тартады.

Түрік ғалымдары Х.Н.Оркун да, Т.Текин де көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеп, өз еңбектерінде ескерткіштердің оқылуы мен аудармасын жариялаған ғалымдардың бірегейі. Бұл ғалымдар ескерткіш мәтіндерінің транслитерациясын латын негізді түрік әліпбиімен көрсетеді. Х.Н.Оркун ескерткіштерде таңбаланбайтын, бірақ оқуда ескерілетін дауыстыларды кіші қаріппен жолдың жоғары жағында көрсетсе, Т.Текин мұндай дауыстыларды жақша ішіне алып жазуды ұйғарады.

Қазақ ғалымдарының көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерін оқу мен аудармаларын ұсынуда түрлі сәйкессіздіктер кездесетіні белгілі.

Ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктердің бір себебі ретінде көне түркі жазуының жекелеген таңбаларының әртүрлі интерпретацияланып, оқылуын жатқызуға болады. Мәселен, Енисей ескерткіштерінде кездесетін *е* таңбасын В.Томсен дауысты *е* дыбысын білдіретінін және алғашқы буында ғана келетін таңба ретінде алға тартқан еді. Зерттеуші Р.Жиро да В.Томсеннің пікіріне қолдаса, А.С.Аманжолов бұл туралы «Буква *е* енисейских надписей, как выявляется при тщательном обследовании, имеет собственное звуковое значение *Ī, i* (подобно букве *I Ī, i*)» дей келе, «Следовательно, звук *е* не имеет специального обозначения в тюркском руническом алфавите» деген қорытындыға келеді [7, 51].

Ғалымдардың біршамасы көне түркі жазба ескерткіштерінде тіл алды дауысты дыбыс *е* бар деп есептеген. Сөз басындағы бірінші буында дауыссыздардан кейін таңбасы не жазылады, не ықшамдалады. *i* жазылмайтын сөздерді оқығанда, ғалымдарда өзгеше оқылымдар пайда болады, кейбіреулер *i* деп оқыса, ал енді біреулер орфографиялық ережелерге сәйкес *ā* немесе *e* деп оқығаны дұрыс болуы мүмкін деген жорамал жасайды.

Сонымен қатар, *V* таңбасын С.Е.Малов, В.Банг, Т.Текин сынды ғалымдар «*baš*» деп, И.Л. Кызласов «*is*» деп оқыса, А.Аманжолов «*rt*» деп оқиды [8, 36].

А.Аманжолов осы таңба туралы «Скорее всего, знак *V* передавал звукосочетание *rt*. Он представлен, на наш взгляд, в написании древнетюркского слова ³*rt* «1. нагорье, гора; 2. горный перевал» в тексте памятника Тоньюкука (ср. тувинск. *арт*. «перевал») и ⁴*rt* «1. рана, язва; 2. перен. язва, язвительный» в текстах енисейских памятников № 2 и № 49 (компонент собственного имени)» деп жазады [9, 55].

Көне түркі ескерткіштерінде *S* таңбасы кейде *s* кейде *š* дыбысын береді. В.Томсен бұл туралы «далеко не замечается последовательности, показывает, что по существу это не более как особенность правописания – изображать звук *š* знаком *s* – и что, по крайней мере вообще, тут не следует видеть настоящий фонетический переход *š* в *s*» деген пікір білдіреді [4, 64].

Э таңбасын ғалымдардың бір тобы *ñ* дыбысын береді десе, екінші тобы – *j* немесе *ǰ* дыбысын береді дейді. Мәселен, В.М. Надеяев тіл ортасы, ызың *j* дыбысын береді дейді. Бұл пікірге А.М. Щербак та қосылып, «Уже на нынешней стадии сравнительного исследования фонетики тюркских языков можно смело говорить об относительно позднем образовании *j* (*n'*) в особых комбинаторных условиях. Назализованный *j* в языке был, по-видимому, аллофоном первичного *j*,

сохранившегося в таких словах, как тур. *aj*, якут. *uj* 'луна'... Однако установить, чем характеризовалось дополнительное распределение *j* в отношении чистого *j* в тюркском языке или в древних тюркских языках, пока не удается» деп жазады.

Түркі тілдерінің фонетикасын салыстырмалы-тарихи әдіспен зерттеушілер осы *j ~ n* сәйкестігіндегі дыбыстардың қайсысы архетип, қайсысы бірінші пайда болған деген сұраққа жауап іздеп, *n* дыбысының алғашқы болып бұрын пайда болғанын алға тартады. Көне түркі руникалық жазбаларындағы *j* мен *n* дыбыс алмасуларының өзіндік ерекшелігі туралы зерттеуші В.Г.Кондратьев былай дейді: «В языке рунической письменности была фонема *ñ*, которой в других группах памятников – уйгурских и манихейских – соответствует *j* или *n*» [10, 21]. Ал көне түркі жазу тарихының айтулы маманы А.Аманжолов болса *Э* таңбасы енисей ескерткіштерінде *ñ* дыбысын бергендігін, ал орхон ескерткіштерінде *ñ* дыбысын бергендігін дәйектеп көрсетуге тырысады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, Күлтегін ескерткішінің Кіші жазуындағы алғашқы жолды ғалымдардың қалай оқып, аударғанына назар аударып көрейік (Кесте-1):

Кесте-1

Авторы	Оқылуы	Аудармасы
В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский (1897)	Тәңритәг тәңридә болмуш Түрк билгә қаған бу өдкә олуртум, сабымын төкәті ашідгіл улыжу инјігүнүм, оғланым, біркі уғушум будунум бәрија шадапыт бәгләр жыраја таркат буірук бәгләр, отуз... [2, 37].	Какъ (т.е. съ титуломъ) Тенгригегъ-Тенгриде-Болмуш-Түрк-Бильге-Каганъ), я възсѣль въ то время. Внимайте до конца моей рѣчи, вы всѣ: моя семья, мои огланы, а также вы, мои угуши [вассалы] и мой народъ, напрово вы, шадапытъ беги, налѣво вы, тарканы, буюрукъ бени, вы тридцать...
В.Томсен (1896)	Täñritäg tǎñridä bolmıš türk bilgä qayān bu ödkä olurtım. sabımın tükäti äsidgıl, ulaju injiğünüm oğlanım birki uğuşım budunım, bərija şadapıt bāglār, jyrıja tarqat buyruq bāglār otuz [tatar...] [4, 114].	
П.М.Мелиоранский (1899)	Тәңри тәг тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкә олуртым. сабымын түкәті ашідгіл улажу инјігүнүм, оғланым, біркі уғышым будуным, бәрија шадапыт бәгләр жыраја таркат буірук бәгләр, отуз... [5, 60].	(Принявъ титуль) «Небоподобный, Неборожденный (собств. «на Небѣ» или «изъ Неба возникшій») Турецкій Мудрый Каганъ», я нынѣ сѣль (на царство). Рѣчь мою до конца выслушайте (вы), идущіе за мною мои младшіе родичи и огланы, (вы), мои приверженные челядинцы (или: соплеменники?) и мой народъ; (вы, стоящіе) справа шадапытъ-беги, (вы, стоящіе) слѣва таркать-буюрукъ-беги, (вы) тридцать)...
А.Габен (1950)	Täñritäg tǎñridä bolmıš Türk Bilgä qayan bu ödkä olurtum. sabımın tükäti äsidgıl, ulayu iniyigünüm, oylanım biriki oğuşum budunum, biriyä şadapıt bāglār, yırıya tarqat buytuq bāglā, otuz... [11, 247].	
С.Е.Малов (1951)	Тәңри тәг тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкә олуртым.	«Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба

	Сабымын түкәті әсідгіл: улају иңіјүғүнім (іні јігүнім?) оғланым, бірікі оғушым будунум біріја шад-апыт бәғләр жыраја таркат буйурук бәғләр, отуз... [12, 27].	возникший») тюркский каган», я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте (вы), идущие за мною мои младшие родичи и молодежь (вы), союзные мои племена и народы; (вы, стоящие) справа начальники шад и апа, (вы, стоящие) слева начальники: тарханы и приказные, (вы) тридцать...
Х.Н. Оркун (1994)	T ^{en} rit ^{eg} t ^{en} ride bolm ^ı ş türk bilge k ^{ag} n bu ödke ol ^{ur} t ^m . s ^a b ^m n ⁿ tük ^{ti} e ^ş idg ^{il} , ul ^{ay} u in ⁱ y ^g ün ^m ogl ^a n ^m bir ⁱ ki ug ^u ş ^m bud ⁿ m, b ^e r ⁱ ye ş ^a d ^{ap} t b ^e ğ ^l r, yır ^{ya} t ^{rk} at buyr ^{uk} b ^e ğ ^l r ot ^{uz} [t ^{at} r]...	
Т.Текин (1988)	t(e)nri t(e)g t(e)nride bolm(ı)ş türk bilge k(a)g(a)n bu ödke ol(u)rt(u)m s(a)b(ı)m(ı)n tük(e)tı (e)şidg(i)l ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m bir(i)ki ug(u)ş(u)m bod(u)n(u)m bir(i)ye ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r yır(ı)ya t(a)rk(a)t buyruk b(e)gl(e)r ot(u)z [14, 17].	
Ғ.Айдаров (1990)	Теңрі тег теңріде болмыс түрк білге қаған бу өдке олуртым. Сабымын түкеті есідгіл: улайу іні йегүнім оғланым, бірікі оғушым будуным біріе шад апыт беглер, йыраиа таркат буйурук беглер отуз [15, 53].	Тәңрідей тәңіреде болған Түркі білгіш қаған бу шақта отырдым. Сөзімді түгел есіткіл. Соңымдағы іні-жиенім, ұлым, жақын руым, халқым оңымда – шад апат бектер, солымда – тарқандар бұйрық бектер Отыз
Ғ.Мұсабаев (1977)	Тәңрі тег тәңріде болмыш Түрк білге қаған Бу өдке олуртым, Сабымын түгеті Есідгіл ұлаю, Іні-йігіенім, оғланым! Берікі оғушым, будыным, Беріе шад, апат беглер, Йырая таркат, бұйрық беглер! Отуз [6, 150].	Тәңрі текті тәңіреде болған Түрк білгір қаған Бұ тақта отырған, Сөзімді түгелден Естіңдер тұтасқан, Іні-жиенім, ұланым! Бергі жақын, боданым! Ондағы аға, шад бектер, Солдағы тарқан, бас бектер. Отыз...
М.Жолдасбеков (1986)	Теңрі тег, теңрі йаратмыш. Түрк Білге қаған, Бұ өдке олуртым. Сабымын түкеті есідгіл: Улайу інійігүнім, оғланым, Бірікі оғушым, будуным, Берііе-шад-апыт беглер, Йырайа – таркат буйурук беглер, Отыз. [16, 43].	Тәңіредей, тәңіріден жаралған Түрк білге, қаған Бұл шақта отырдым. Сөзімді түгел естіңдер: Бүкіл жеткіншегім, ұланым, Біріккен әулетім, халқым, Оңымда шад, апа, бектер Солымда – тархан, бұйрық бектер Отыз.
А.С.Аманжолов (2010)	t ^{en} ri t ^{ag} t ^{en} ridä bolm ^ı ş türk bilgä q ^{ag} n bu ödkä ol ^{ur} t ^m . s ^a b ^m n ⁿ tük ^{ti} e ^ş idg ^{il} ul ^{ay} u in ⁱ -j ^{ag} ün ^m oyl ^a n ^m bi ^{rk} i oyl ^u ş ^m bod ⁿ m bir ⁱ jä ş ^a d ^{ap} t b ^{ag} l ^{ar} jır ^{ja} t ^{rq} t bujr ^u q b ^{ag} l ^{ar} ot ^{uz} (t ^{at} r)...	Небоподобный, из Неба возникший тюркский мудрый каган, я нынче воссел (на царство). Речь мою полностью выслушайте, идущие следом вы, мои младшие братья и

	[7, 158].	племянники, мои сыновья, союзные мои племена и народы, справа шадапыт беки, слева тарканы и приказные беки! Отуз-(татары)!...
А.С.Аманжолов (2012)	Теңрі тег теңріде болмыш түрк Білге қаған бу өдке олуртым. Сабымын түкеті ешідгіл, улайу іні-йегүнім оғланым, бірікі оғушым бодуным, беріе шадапыт беглер, йырайа таркат буйруқ беглер, отуз (татар)... [17, 186].	Тәңрідей көкпен пайда болған түрік Білге қағаны бұл кезде таққа отырдым. Сөзімді толық естіңдер, артымдағы іні-жиенім, ұландарым, бірлескен елім, халқым, оң жағымдағы шадапыт бектер, сол жағымдағы тарқан – бұйырушы бектер, отыз (татар)
Қ.Өмірәлиев (2014)	Теңрі тег теңріде болмыш Білге қаған бу өдке олуртім. Сабымын түкеті есідгіл: улайа іні-йігүнім, оғланым бірікті оғушым будуным, бірәе шаң апыт беглер, йырайа таркат буйруқ беглер отыз... [18, 575].	Тәңірдей Тәңірден болған Түрк Білге қаған бұл таққа отырдым. Сөзімді түгете (түгел, тауыса) естіңдер (ұғып алыңдар)! [Соңымнан ерген] іні-туғаным, ұлдарым, біріккен (одақтасқан) руларым, ел-жұртым, оң қол шадапыт бектер; сол қол таркат-бұйрық бектер, Отыз [Татар]
Н.Базылхан (2005)	Teñriteg: Teñiride: bolmuş: Türük: Bilge: qağan: bu ödüke: olurtum: sabımın: tüküti: esid+egil: ulayu: inijügünüm: oylanım: biriki: oyuşum: budunum: birije: şad apit begler: jiriya: tarqat: bujruc: begler: Otuз... [19, 78].	Тәңірітек Тәңіріде болған Түрік Білге қаған бұ шаққа отырдым сап сөзімді түгел есіт-иіл! Ұласу інішектерім ұлым Бірік(кен) оқ-уысым (руым) бүтін халқым Бергі (оң қол) шад апыт бектер Арғы (сол қол) тархат бұйрық бектер Отыз...
Қ. Сартқожа (2003)	teñri teg teñride bolmys türük bilige qağan bu ödke olurtym. Sabymyn tüketi esidgil ulaju ini jigünim, oylanym eb irki oyuşym bodunym. Birije sad apyt begler, jryja tarqat begler otuz [tatar] [20, 170].	Тәңір текті Тәңірден жаратылған Түркі Біліге-қаған бұл заманда [таққа] отырдым. Сөзімді түгел естіңдер! Ұласқан іні тумаларым, ұрпағым, ебтегі /лагердегі/, иелігімдегі /вассал/ халқым! Оңымдағы шад, апалар, бектер, сол жағымдағы тархан, бектер, отыз-татар...
О.Бекжан (2019)	Täñiri teg Täñiri-İde bolmuş türük Bilge qağan bu ödke olürtym. Sabymyn tüketi esidgill!: Ülajü ini-jigünim, OĞÜLANÜM, biriki oyuşym, büdünym, birje şad-apyt begler, jryja tarqat, büjruc begler, otüz (tatar)... [21, 19].	Тәңірідей Тәңірі-İйе (қосымша мағынасы: көк аспандай биік билеуші ие) болған Түрүк Білге (дана) қаған бу (бұл) кезде (таққа) отырдым. Сөзімді (өсиетімді) түгесіп соңына дейін естіңдер! Ілескен, ұласқан іні-жеткіншегім, ҰЛДАРЫМ, біріккен, жақын туыстарым, халқым, беріде – оңтүстікте, оңымда –шад (тар), апа(лар) бектер, жырақта (солтүстікте, солымда) – тарқандар, бұйрық бектер, отүз (татар)

Кестеден Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, М.Жолдасбеков, А.С. Аманжолов, Қ.Өмірәлиев, Қ. Сартқожа, Н.Базылхан, О.Бекжан сияқты түркітанушылардың транскрипциялары мен аудармаларын көре аламыз. Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, М.Жолдасбеков, Қ.Өмірәлиев ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясын қазіргі қазақ әліпбиімен берсе, Н.Базылхан, Қ.Сартқожа, О.Бекжан латын таңбаларын пайдаланады, ал А.С. Аманжолов бір еңбегінде транскрипцияны қазіргі қазақ әліпбиімен, транслитерацияны латын таңбаларымен көрсетеді.

Кестеде берілген ескерткіш аудармаларына зер салып қарасақ, ескерткіштегі *inⁱ-j^ägünⁱm* қос сөзін ғалымдар әртүрлі аударды. Мәселен, Радлов бұл сөзді «моя семья» деп аударса, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов «мои младшие родичи» деп, қазақ ғалымдары Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, А.Аманжолов қазақша «іні-жиенім» деп, «мои младшие братья и племянники» аударды. Сондай-ақ, Енисей бойынан табылған көне түркі жазба мұраларының транскрипциялары мен аудармаларында да сәйкессіздіктер молынан кездеседі. Енисей бойынан табылған эпитафиялық ескерткіштердегі сәйкессіздіктердің бірі мәтін бағытының анықталуымен тікелей байланысты болса керек. Мәселен, И.Л.Кызласов енисей, орхон конондары бойынша эпитафиялық ескерткіштер рулық таңбадан бастау алады деп тұжырым жасай отырып, Уюк-Аржан сияқты ескерткішіндегі көсеу немесе «құс ізі» таңбасы жазудың төменгі жағында тұрғандықтан, төменнен жоғарыға қарай оқу керектігін алға тартады. Осы ескерткішке толығырақ тоқталып өтейік.

Уюк өзенінің бойындағы Көктон шатқалында орнатылған Е 2 Уюк-Аржан ескерткішін 1888 жылы Аспелин тапқан. Ескерткіш мәтініндегі кейбір сөздерді әртүрлі ғалымдар әрқалай оқиды. Ескерткіште жазудан бөлек екі кішігірім сызықты жарты ай мен көсеудің, орыс ғалымдарының айтуынша «құс ізі» таңбасы салынған.

А. Аманжолов Уюк-Аржан ескерткішінің деген транслитерациясын (1) *išⁱm^urim^azšdⁱm* (2) *äⁱmä^ändⁱm* (3) *ä^rä^rd^ämⁱm^äbⁱm^quz* (4) *ač^aäⁱγ^än^är^är^dä^mi^maqunč* (5) *ä^rä^tim^jäš^qrt^bn* «История и теория древнетюркского письма» атты еңбегінде жариялайды». Ғалым мәтінді былай аударды: «(1) Мои друзья, мои сыновья, я отбился (2) от моего племенного союза и пришел в замешательство (опешил). (3) Моя геройская доблесть, мой дом (становище) – теневая (северная) сторона горы. (4) Голодный медведь, спускайся вниз! Моя геройская доблесть - набег. (5) Мое геройское имя – Яш Карт» [7, 116].

С.Е. Малов ескерткіш мәтінін «(1) Мои товарищи, наши наставники, шад мой... (2) Мой народ, я расстроился и от(делился от всех вас, т. е. умер). (3) Моя геройская доблесть, наш дом (4) Я в милости: Моя геройская доблесть, набег... (5) Мое геройское имя «Яш Ак баш» (молодой белоголовый; или молодой «Седая голова») — я» деп аударды [22, 14].

И.В. Кормушин бұл ескерткішті (1) *эшим урым азышдым* (2) *элим чеңдим* (3) *эр эрдемим эбим ақуз* (4) *ачда эгин эр эрдемим ақуз* (5) *эр атым қышқалық бен* деп оқып, «(1) Мои супруги, мои сыновья – я перестал видеть и слышать вас! (2) Моя страна, я ... (3) Моя доблесть мужа-воина, мой дом, – о несчастье! (4) ...моя воинская доблесть, – о несчастье! (5) Мое имя мужа-воина Кышқалық» деп аударды [3, 254].

И.Л. Кызласов мақаласында «Контекст надписи (хотя и не во всех отношениях ясной) полностью согласуется с этим заключением: (1) *er^atym: j^äšqys(?)*: *b^en* (2) *ač^ädg(ä)n: er^rrd^ämim:(?) aquz* (или *oquz*) (3) *er^rrd^ämim: e^bm: a^quz* (или *oquz*) (4) *eⁱm etdⁱm* (5) *ešⁱm^urym: a^zšdⁱm*. (1) (Вот) мое геройское имя: я - Яшкыс (?). (2) Прокладывающая дорогу (или: побуждающая к завоеванию) моя геройская доблесть, ақуз! (или: оқуз - горестное восклицание?), (3) Моя геройская доблесть (и) мои домочадцы, ақуз (оқуз)! (4) Я (благо)устроил мое владение-эль, (5) (а затем) (вместе) с моими товарищами и моими сыновьями (или: юными соратниками) я потерял дорогу (жизни и ушел без

возврата)» деп мәтіннің оқылуы мен аудармасын ұсынады [23, 70].

Н. Базылхан да ескерткішті төменнен жоғары қарай оқып, «(1) Ер атым Айашқа... (?) мен (2) Қышқыш ер ерлігім қоныстас-ағайын (3) ер ерлігім(ді) үйім қоныстас-ағайын (4) еліме еттім (5) жақыным ұрпағым ажырастымыз» деп қазақ тілінде сөзбе-сөз салыстырмасын келтіреді [19, 171].

Көріп отырғанымыздай ғалымдардың оқуларында біршама айырмашылықтар кездеседі. И.В.Кормушин С.Е.Маловтың ескерткіш мәтінің бірінші жолын *эшим марымыз шадым* деп оқып, «Мои товарищи, наши наставники, шад мой...» деп қате аударғанын, ғалымның қателігін Алтай Сәрсенұлының жөндеп дұрыс аударма жасағанын және де Аманжоловтың «Менің достарым, менің ұландарым, мен тойтарыс бердім» деген аудармасы енисей эпитафиялық ескерткіштерінің стилистикасына сәйкес келеді деген тұжырым жасайды [24, 255].

Ескерткіш мәтінінің (4) жолындағы алғашқы сөзді С.Е.Малов *ачда бэн* деп оқып, моңғол тіліндегі *ач* «қайырымдылық, ізгілік (благоденствие)» сөзімен байланыстырудан басқа амал таппай, «Я в милости» деп аударды. Ал И.В.Кормушин бұл сөзді *ачда эгин* немесе *ачыд эгин* деп оқып, бұл түрік сөзі емес-ау деген қорытындыға келіп, аудармауды жөн санады. Ал А.Аманжолов *ас^ад^ду^ан* деп оқып, «Аш аю, ен!» деп аударды.

Нәтижелер. Күлтегін мәтінінен алынған бір сөйлемнің өзінде әр зерттеуші ғалым тарапынан ұсынылған аударма нұсқаларында сөйлемнің идеялық-мазмұн бірлігінде ортақ ой жүйесі болғанымен, сөйлемнің жалпы құрылым жүйесінде, стилінде, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысында лингвотекстологиялық тұрғыдан алғанда ауытқушылықтар мен сәйкессіздіктер кездесетіні белгілі болды.

Көне түркі жазба мұраларына аударма жасаған ғалымдар мен зерттеушілер лингвотекстологиялық ұстанымдар негізінде графикалық ерекшеліктерді транслитерациялық тәсіл арқылы көрсетуге тырысқан. Сонымен қатар кейбір зерттеушілер аударма жасау барысында лингвотекстологияның оңтайлы тәсілдерінің бірі саналатын транслитерация мен фонематикалық транскрипцияның қосындысына айналған трансграфиканы да кеңінен пайдалануды жөн санаған.

Жалпы лингвотекстологиялық зерттеулердің нәтижелері кез келген ескерткіштің тарихын анықтау, барлық пайдаланылған (немесе сақталған) көшірмелерін анықтау және жариялау, көшірмелер арасындағы мазмұндық-идеялық және лингвистикалық сәйкессіздіктерді сипаттау ғана емес, сонымен қатар тіл тарихының белгілі бір мәселелеріне қатысты көптеген көзқарастарды түбегейлі қайта қарап жаңаша бағалауға бағытталады.

Қорытынды. Тіл тарихындағы күрделі мәселелердің бірі саналатын көне түркі жазба ескерткіштерінің транскрипциясы, аудармасы, түпнұсқа мәтіндік қалпына келтіру, жанрлық ерекшеліктерін саралау мен нақтылау бағытында ғылыми зерттеулер жүргізудің маңыздылығы жоғары.

Көне қолжазба ескерткіш мәтіндерін қазіргі тілге түсіргенде, көшіргенде мәтіннің тұтастығы мен мағынасының дұрыс берілуі, дұрыс түсіндірумен ғана шектеліп қалмай, оның әуелгі түпнұсқа вариантын мүмкіндігінше сақтау, өзгертпеу қажеттігі де туындайды. Мұның өзі тіл тарихын зерттеу, жазу-сызуы болмаған делінетін тіліміздің тарихи тұтастығын, мыңдаған жылдық тарихын орнықтыру мен қазіргі тіл тұтынушының кешегі тілді, мәтінді жат көріп, оған басқа тіл, шеттіл дерегінше қарамай, оларды тікелей оқу, түсіну дағдыларын қалыптастыру, осы жайды жеңілдету үшін қажеттілігі зор.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09260070 Көне түркі ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістік: тарихи - тілдік талдау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Арын Е.М. Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы, 1998. – 510 б.
2. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. – Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. IV. – СПб., 1897. – 47 с.
3. Кормушин И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии // Советская тюркология. – 1975. – № 2. – С. 25-47.
4. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees. – Helsingfors: Imprimerie de la Societe de Litterature Finnoise, 1896. – 224 p.
5. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюльтегина. С двумя таблицами надписей. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1899. – 144 с.
6. Мұсабаев Ғ., Махмұтов А., Айдаров Ғ. Қазақ эпиграфикасы. I шығуы. – Алматы: Ғылым, 1977. – 168 б.
7. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2010. – 368 с.
8. Ауғали Е. Орхон ескерткіштері тіліндегі дауыстылар *ä/i* және *e* («Тонықұқ», «Күлтегін» ескерткіш мәтіндері негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №4 (176) – Б. 86-91.
9. Аманжолов А.С. К вопросу о соответствии с/ш в древнетюркских диалектах // Исследования по уйгурскому языку. – 1970. – Вып. 2. – с. 167-169.
10. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1981. – 192 с.
11. Gabain A. Alttürische grammatik. – 1950.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. – 451 с.
13. Orkun H.N. Eski türk yazıtları. – Ankara, 1994. – 963 s.
14. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988. – 200 s.
15. Айдаров Ғ. Орхон ескерткішінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
16. Жолдасбеков М. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
17. Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
18. Өмірәлиев Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
19. Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.
20. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. I кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
21. Бекжан О.Д., Қадыр Т.Е. «Ұла Дала жауһарлары» сериясы. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Бес томдық. Т.1.: Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер. – Алматы: Evo Press, 2019. – 632 б.
22. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., 1952. – 116 с.
23. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков // Российская археология. – 1998. – № 2. – с. 68-85.
24. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 336 с.

К.К. КУРКЕБАЕВ

КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

НЕСООТВЕТСТВИЯ В ТРАНСКРИПЦИИ И ПЕРЕВОДАХ ТЕКСТОВ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. В статье подробно рассматриваются вопросы расхождения в транскрипции и переводах текстов древнетюркских письменных памятников. Указывается, что в древнетюркских письменных текстах и их переводах применен способ транскрипции, отражающий четкое изображение звукового состава слов. В истории развития письменности, особенно реконструкции и реставрации древних версий письменностей, перечитывание их, становится очень сложной задачей для

учения о грамматологии. Анализируются положения древнетюркских письменных текстов памятников, не совпадающие с оригинальными текстами звуковых, морфемных, лексемных, фразовых и фразовых систем, переведенных тюркологами разных периодов. Проведен сравнительный анализ на основе конкретных примеров. В результате сравнения строк текста было установлено, что в переводных вариантах двойное слово *in(i)ygün(ü)m* (братья-племянники) переводилось тюркологами в разных вариантах. Кроме того, в исследованиях и анализах лингвотекстологических экспертиз текстов древнетюркских письменных памятников отмечается, что одна из причин, по которой могут быть переводы и звуковые несоответствия непосредственно связаны с различно интерпретируемыми и различно читаемыми фонематическими обозначениями отдельных звуков и символов пиктографического характера.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятные тексты, лингвотекстология, несоответствие, транскрипция, варианты перевода, историко-сравнительный метод.

K. K. KURKEBAEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

INCONSISTENCIES IN TRANSCRIPTION AND TRANSLATION OF TEXTS OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Abstract. The article discusses in detail the issues of discrepancies in transcription and translation of the texts of ancient Turkic written monuments. It is indicated that in ancient Turkic written texts and their translation, a method of transcription is used that reflects a clear image of the sound composition of words. In the history of the development of writing, especially the reconstruction and restoration of ancient versions of writing, re-reading them, as in the same Ancient original, becomes a very difficult task for the doctrine of grammarology. While the fact that it has been preserved from the depths of ancient centuries without leaving various stains on the surfaces is a separate problem, it is undoubtedly one of the reasons for the discrepancy between the pronunciation and spelling, sound and marking of words of that era. The provisions of the ancient Turkic written texts of monuments that do not coincide with the original texts of sound, morphemic, lexeme, phrasal and phrasal systems translated by Turkologists of different periods are analyzed. A comparative analysis was carried out based on concrete examples of how the first line of the small script on the Kultegin monument was read and translated by scientists. As a result of a mutual comparison of the lines of the text, it was found that in the translated versions of the same sentence in the text of Kultegin, the double word *in(i)ygün(ü)m* (brothers-nephews) was translated by Turkologists in different versions. In addition, in studies and analyses of linguotextological examinations of the texts of ancient Turkic written monuments, it is noted that one of the reasons why translation and sound inconsistencies can be directly related to differently interpreted and differently readable phonemic designations of individual sounds and pictographic symbols.

Keywords: ancient Turkic written memorial texts, linguotextology, inconsistency, transcription, translation options, historical and comparative method.

References

1. Aryn E.M. Qazaq tılı ensiklopediası. – Almaty, 1998. – 510 b.
2. Radlov V.V., Melioranskij P.M. Drevnetjurkskie pamjatniki v Kosho-Cajdame. – Sbornik trudov Orhonskoj jekspedicii. Vyp. IV. – SPb., 1897. – 47 s.
3. Kormushin I.V. K osnovnym ponjatijam tjurkskoj runicheskoj paleografii // Sovetskaja tjurkologija. – 1975. – № 2. – S. 25-47.

4. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees. – Helsingfors: Imprimerie de la Societe de Litterature Finnoise, 1896. – 224 p.
5. Melioranskij P.M. Pamjatnik v chest' Kjul'tegina. S dvumja tablicami nadpisej. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1899. – 144 s.
6. Mūsabaev Ğ., Mahmūtov A., Aidarov Ğ. Qazaq epigrafikasy. I шығуы. – Almaty: Ğylym, 1977. – 168 b.
7. Amanzholov A.S. Istorija i teorija drevnetjurkskogo pis'ma. – Almaty, 2010. – 368 s.
8. Auğali E. Orhon eskertkişteri tilindegi dauystylar ä/i jäne e («Tonyqūq», «Kültegin» eskertkiş mätinderi negizinde) // QazĪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2019. – №4 (176) – B. 86-91.
9. Amanzholov A.S. K voprosu o sootvetstvii s/sh v drevnetjurkskih dialektah // Issledovanija po ujugurskomu jazyku. – 1970. – Vyp. 2. – s. 167-169.
10. Kondrat'ev V.G. Grammaticeskij stroj jazyka pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII-XI vv. – Leningrad: Izdatel'stvo Lenigradskogo universiteta, 1981. – 192 s.
11. Gabain A. Alttürishe grammatik. – 1950.
12. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija. – M.-L., 1951. – 451 s.
13. Orkun H.N. Eski türk yazıtları. – Ankara, 1994. – 963 s.
14. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988. – 200 s.
15. Aidarov Ğ. Orhon eskertkişiniñ teksı. – Almaty: Ğylym, 1990. – 220 b.
16. Joldasbekov M. Asyl arnalar: zertteuler, maqalalar. – Almaty: Jazuşy, 1986. – 328 b.
17. Amanjolov A.S. Türkı filologiasynyñ negizderi. – Almaty: Mektep, 2012. – 344 b.
18. Ömiräliev Q. Qazaq til biliminiñ mäseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
19. Bazyłhan N. Qazaqstan tarihy turaly türkı derektemeleri. – II tom. Köne türk bitiktastary men eskertkişteri (Orhon, Enisei, Talas). – Almaty: Daik-Pres, 2005. – 252 b.
20. Sartqoja Q. Orhon mūralary. 1 kitap. – Astana: Kültegin, 2003. – 392 b. 7.
21. Bekjan O.D., Qadyr T.E. «Īla Dala jauharlary» seriasy. Ejelgi дәuir ädebiatiniñ antologiasy: Bes tomdyq. T.1.: İslamğa deingi ädebi jädigerler. – Almaty: Evo Press, 2019. – 632 b.
22. Malov S.E. Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. – M.-L., 1952. – 116 s.
23. Kyzlasov I.L. Materialy k rannej istorii tjurkov // Rossijskaja arheologija. – 1998. – № 2. – s. 68-85.
24. Kormushin I.V. Drevnie tjurkskie jazyki. – Abakan: Izdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova, 2004. – 336 s.

Автор жайлы мәлімет:

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Күркебаев Кенжетай Курманбайұлы – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Kurkebaev Kenzhetai Kurmanbaiuly – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ¹

М. Н. МИРАЗОВА²

А. Е. АЛИМБАЕВ³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан³
(e-mail: a_zhanat@mail.ru¹, m.n.mirazova@mail.ru², aslan_alimbaev@mail.ru³)

ӘПСАНАЛАРДАҒЫ «ҚАСИЕТТІ СУ» ТУРАЛЫ МОТИВТЕРДІҢ ПОЭТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада фольклорда кеңінен таралған қасиетті су көздері туралы мотив басты нысанға алынып, ең әуелі космогониялық мифтердегі суға қатысты оқиғалар қарастырылады. Сонымен қатар судың ислам дініндегі мәні будда, христиандық танымдағы сипаттарымен салыстырылды.

Көне дүниетанымда жаратылысты суға қатысты түрлі объектілерімен байланыстырған. Су – мифологияда ең жиі кездесетін табиғи жаратылыс. Әлемдік мұхит, түпсіз әрі шексіз терең су – алғашқы тіршілік пайда болғанға дейін болған құбылыс. Су күллі жаратылыстың бастауында тұрған табиғи стихия, сондай-ақ хаостан космосқа өтудегі бір шекара. Мифтік танымда теңіз, мұхит және өзен, көл, бұлақ, бастау ұғымдары өте маңызды. Суды қасиетті нысан ретінде құрметтеудің маңызды бір сипаты бұлақтар немесе қасиетті құдықтарға байланысты мотивтерден аңғарылады.

Түркі тектес халықтар танымында су – жаратылысты пайда болуы, көбеюдің, молшылық пен құнарлылықтың, жойылу мен жаңғырудың, қасиет пен киенің символы. Мақалада түркі халықтарына ортақ суды қастерлеу, бұлақтың көзін ашу, ағын судың арнасын кеңейту, жаңбыр шақыру сынды сумен байланысты ғұрыптар салыстырылды. Көне түркілер танымындағы судың пайда болуы туралы әпсаналардың түп төркіні талданып, суға қатысты мифтік мотивтер жүйеленеді. Бұлақтың, өзеннің, көлдің, теңіздің пайда болуы туралы фольклор үлгілері қарастырылды. Діни сарындағы әпсаналарда өзендердің, бұлақ көздерінің пайда болуындағы пайғамбарлар мен әулиелердің рөлі мысалдармен айтылды. Құранда айтылған қасиетті судың үш түрі, олардың адамзат баласы үшін айрықша қызметі талданды. «Киелі су», «қасиетті бұлақ», «тірі су», «өмір суы» ұғымдары назарға алынып, мысалдар келтірілді. Киелі су орындары мен ерекше қасиетті, тылсым күшке ие адамдарға, пайғамбарларға қатысты әпсаналар салыстырыла қарастырылды. Түркі халықтарына ортақ әпсана мәтіндерінен алынған мысалдар зерттеліп, тиісті тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: фольклор, әпсана, киелі су, тірі су, әлемдік мұхит, хаос, екі әлем, бұлақ.

Кіріспе. Су – жаратылыстың негізі, жер пайда болған алғашқы хаос. Су макро және микроәлемнің құрылуымен, қайта тууымен, жаңаруымен тығыз байланысты. Су – әртүрлі элементтердің құрамдас бөліктерін байланыстыра отырып, бірнеше алапат күштің тоғысуын көрсететін стихия. Судың алғашқы қызметі – тіршілік көзі. Адам болмысындағы ең үлкен символдық құндылықтың материалдық көрінісі, тазалықтың бейнесі.

Антикалық натурфилософияның пайымдауында ғалам төрт негізгі құрылымдық элементтен (су, ауа, жер, от) тұрды. Ежелгі қауымдық құрылыс кезеңінде табиғат әлемнің қасиетті үлгісі ретінде қабылданды. Су отпен қатар диалектикалық

символдарының бірі деп санады. От сияқты су да үнемі пішінін өзгертетін әмбебап және мәңгілік қозғалыстың принципін білдірді [1, 117]. Ал Карл Густав Юнг суды ұжымдық бейсаналықтық, өміршендік пен жанның символы ретінде қарастырды [2, 41].

Ежелгі дүниетанымда адам баласы ғаламдық су айналым жүйесін түсінбей тұрып, жауынға қарап суды тек аспаннан жерге түсетін қасиет деп есептеді. Екінші жағынан өзен, көл, бұлақтарға қарап, рухтардың мекені жер астынан шығатын күш санады. Бұлақтарды, өзендерді, теңіздерді, көлдерді және басқа да су айдындарын қастерлеу осыдан туындайды. Су символикасы орасан тазартушы күшке ие, зұлымдықты қайтарады деп есептелді. Дүние жүзіндегі халықтардың мифтерінде жердің судан пайда болу мотиві кең таралған. Мысалы, үнді Ведаларында «су – барлық нәрсенің негізі» болса, киелі кітапта «жаратылыстың алғашқы элементі».

Мифологиялық дәстүрлерде қарастырылатын табиғи семиотикалық код космогенез процесінің басында және соңында болады. Фалес космогониясы бойынша су – ғаламның негізі, ал жер диск түрінде дүниежүзілік мұхит суында қалқып жүреді [3, 47].

Исламдық түсінікте су – мейірбандықтың, білім мен өмірдің символы. Буддалық сенімде ағын су – тоқтаусыз тіршіліктің жалғасы болса, тұнық, мөлдір су – өмірдің мәні ретінде суреттеледі. Сонымен қатар су – даналықтың үлгісі, молшылықтың қайнар көзі ретінде қарастырылып, барлық тіршіліктің бастауымен байланыстыралады.

Христиан дінінде су жасампаздықтың, жаңару мен тазартудың белгісі. Ежелгі славяндық түсінікте су күннің анасы, ол күн сайын кешкі уақытта теңізге немесе мұхитқа батып, дүниедегі уайым, қайғы-қасіреттен демалып, тазарады. Славяндарда су тазарту ғана емес, сонымен бірге тіршіліктің жалғасын білдіреді. Жердің құнары артып, егіннің жақсы өнім беруі үшін жаңбыр шақыратын ғұрыптар, от пен суға арналған мерекелер тойланған. Суға қатысты рәсімдер су перісі аптасында, Перун күндерінде орындалған.

Түркі халықтарында суға тағзым ету, бұлақтың көзін ашып, арнасын кеңейту, жаңбыр шақыру сынды сумен байланысты бірнеше ғұрыптар орындалады. Түрік халқында жауынға қатысты дұғалар жиынтығы бар. «Жаңбыр дұғасының» мәтіні әр аймақта өзіндік ерекшеліктермен айтылады.

Түркітанушы, этнограф С.М. Абрамзонның «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» еңбегінде «Бұл құдайға құрбандық шалу әрекеті жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда ұйымдастырылады. Онда әр шаңырақтан бір қой немесе жеті күлше алып өзеннің жоғары жағына барады», – деп көрсетілген [4, 403]. Осыған ұқсас ғұрыпта қазақ халқында «тасаттық» деп атайды. «Тасаттық» араб тілінен аударғанда – құрбан шалу деген мағынаны білдіреді. Көктем, жаз айларында құрғақшылық болып, жауын жаумаса халық жиналып, құрбандыққа мал шалып, тәңірден жаңбыр тілеген.

Түрік халқында су – жаратылыстың, көбеюдің, молшылық пен құнарлылықтың, жойылу, қайта туу мен түрленудің символы. Түріктердің наным-сенімде су өте жоғары қасиетті сипатқа ие. Халық бұл тұрғыда табиғаттың ерекше жаратылысын Алланың жер бетіндегі бейнелерінің бірі ретінде қастерлеп, суға жасаған барлық жақсы-жаман әрекет құдайға жасағанмен әрекетпен тең көреді.

Түрік мифтік ойлау жүйесі бойынша иерофания болып табылатын су да дүниелер арасындағы шекара болып табылады. Басы Тәңірден болған судың соңы бірде зұлымдық еліне, бірде тағы да Жаратушыға жалғасады. Судың әрекеті – Тәңірдің қалауы. Осы себепті, кейбір жағдайда су жаратушы, өндіруші, емдеуші, тазартушы болса, кейбір жағдайларда жойып, өлтіретін сұрапыл күш. Түрік мифологиясының космогония, су тасқыны және апокалипсис мифтерінде судың жақсы да, жаман да болатын әртүрлі күйлерін көреміз [5, 148].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Судың рухани танымдағы қабылдануы және оның поэтологиялық сипаты туралы бұл зерделеуде фольклорды зерттеудегі әдіснамалық негіздер басшылыққа алынып, талдау, жинақтау және салыстыру әдістері пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Байырғы түркі халықтарының магиялық және анимистік танымында судың пайда болуы туралы бірнеше мифтік аңыз-әңгімелер бар. Этнограф-ғалым Т.Қаратаева «Су культі» еңбегінде суға қатысты мифтік мотивтерді үш топқа жіктеген: 1) антропоцентристік таным бойынша өзен көлдердің көз жасынан пайда болуы; 2) агионимдермен байланысты, яғни өзен-көлдер әулие-әнбиелердің таяғы түрткен немесе аяғы тиген жерлердегі бұлақ көзінен пайда болуы; 3) анимистік түсінік бойынша жануарларды қасиет тұтумен байланысты өзен-көлдердің пайда болуы. [6, 97]. Бұлақ, өзен, көл, теңіз алыптың көз жасынан немесе қасиетті жаратылыс иелерінің ықпалынан пайда болуы бірнеше халықтардың мифологиясына ортақ.

Аңыз-әңгімелердегі өзендердің, бұлақ көздерінің пайда болуы пайғамбарлардың немесе әулиелердің аса таяғы мен аяғы тиген жермен байланыстырылады. Демек, жаңбырмен қатар, ағын су, өзендер мен бұлақтар да қасиетті су болып есептеледі.

Бұлақпен «Кәусар» атауы да қатар қолданылады. Кәусар – араб тілінен аударғанда (көп, мол, үлкен, көлемді) – таза, тәтті, мөлдір ұғымдарын білдіреді. Бұл атау ауыз әдебиетінің үлгілерінде де, жазба әдеби шығармаларда да қолданылады.

Кәусар сөзінің діни мағынасы – жаннаттағы қасиетті, киелі су. Құранда үш аяттан тұратын Кәусар сүресі бар. Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) Кәусардың жұмақтағы өзіне берілген өзен екендігін айтады. Жұмақтағы бүкіл өзендердің суы осы Кәусар өзеніне барып құйылады. Кәусардың дәмі балдай тәтті, түсі сүттен ақ. Табари тәпсірінде: «Кәусардың суы қардан ақ, балдан дәмді», – деген. Махшар күні ыстықтан шөлдеген Алланың сүйікті құлдары осы судан ішіп шөлін қандырады [7, 37].

Діни әпсаналарда қасиетті судың үш түрі бар. Олар: жұмақтағы бұлақ, Әбілхаят суы, яғни «өлместің суы», зәмзәм суы.

Әбілхаят – діни наным-сенім бойынша мәңгі өмір дарытатын қасиетті су. Мұндағы әб – су, хаят – өмір деген мағынаны білдіреді.

Әпсана бойынша Қызыр пайғамбар өлместің суын ішіп, қияметке дейін өлмейтін болып тірі қалған. Осыдай кие дарыған Қызыр пайғамбар елсіз шөл далада қиындыққа душар болған жолаушыны желеп-жебеп жүреді екен. Көне әдеби жәдігерлерде Қызыр пайғамбар мен Ілияс пайғамбардың аталардың аты қатар аталады. Әдетте Қызыр-Ілияс пайғамбарлар деп қатар қолданылғанымен, Қызыр пайғамбар құрлықта, Ілияс пайғамбар теңізде сапарлап жүрген жолаушыларды қолдап, жепеп жүреді деген сенім бар [8, 447].

Діни әпсаналарда мәңгі өлместің суын «тірі су» деп те атайды. Тірі суды ішкен адам өлмейді, мәңгі өмір сүреді. Кейбір аңыздарда қаһарман бұл қасиетті суды іздеп, ұзақ сапар шегеді. Ел мен жерді аралап, түрлі қиыншылықты артқа тастап суды табады. Бірақ белгілі бір себептермен суды іше алмайды. Себебі бұл қасиетті суды кез-келген адам ішпеген, тек Жаратушының назары түскен әулие немесе пайғамбарларға ғана бұйырған.

Ескендір туралы әпсаналарда патша қасиетті тірі суды іздейді. Оған перілер көмектесіп, армандағанған суды табады. Бірақ патша мәңгі өлместің суын ішпес бұрын «егер мұны ішсем мың жасайды екенмін, болашақта мені не күтіп тұрғаны да бұлдыр, одан да құдайдың өзі берген жасын жасап, өлшеулі күнін кешейін» деп бас тартады да, қасиетті су толтырылған торсықты балқарағайдың бұтағына іле салады. Сол торсықты қарға шоқып, тесіп жібереді. Содан қарға мен әлгі балқарағай ағашы мың жасайтын болған екен.

Бұл әпсананың тағы бір нұсқасында Ескендір патша тірі суды торсыққа құйып әкеле жатып, қарағайдың түбінде демалып жатқанда құзғын шоқып, тесіп жібереді де, киелі су қарағайға, аршаға төгілгендіктен ол ағаштар жап-жасыл болып, мәңгі жасайтын болады. Судың жердегі қалдығын түлкі жалап, жүні ағарғанша, тұмсығы тиіп құзғын да ұзақ жасайтын болғандығы айтылады [8, 449].

Жалпы түркі халықтарында зәмзәм ерекше қасиетті ие. Оны Жаратушының сыйы, адамның жанын мәңгілік жасарту үшін жасалған шипалы су деп ұғады.

Зәмзәм – Мекке қаласындағы әл-Харам мешітінің аймағында орналасқан қасиетті құдық. Хадис бойынша Ибраһим пайғамбардың әйелі және ұлы Исмаил сусыз иен далада қалады. Ажар анамыз Сафа мен Мәруа төбелерінің жанынан су іздеп жүргенде көктен Жәбірейіл періште түсіп, Исмаилдың қасынан өзінің 600 қанатының бірімен Зәмзәм бұлағының көзін ашады [9, 98].

Әпсана желісі бойынша Мұса пайғамбардың аса таяғы тиген жерден бұлақтың көзі ашылған. Ысмайыл пайғамбардың Ажар (Хажар) ана құшағындағы сәби кезінде өкшесі тиген жерден бұлақтың көзі пайда болған. Мәруа мен Сафаның аралығында қалған ана мен бала сол бұлақтан су ішіп тірі қалған. Бұлақ Зәмзәм деп аталады. Бұл бұлақтың суы сүттен ақ, балдан тәтті, жұмсақ, егер кімде-кім бір жұтым су ішсе, қияметке дейін өлмейді деген сенім бар.

Зәмзәм құрамында шипалық, басқа да ерекше қасиеттерді жинаған ерекше су. Ауруына ем іздеген жан зәмзәмді ниеттеніп ішсе, ауруынан жазылады. Жалпы бұл қасиетті суды қандай тілекпен ішсе де, Алланың қалауымен тілеуі орындалады.

Қазақ халқында ағын сумен қатар, жер астынан шығатын су мен құдық та қасиетті ұғым. Жерасты суларын С. Қондыбай «нұрдың нәрі» деп атаған. Қайнар, қайнар көз, көз (бұлақ), тұма, бұлақ, жылға, өзен суларымен қатар «құдық» суы да нұрдан нәр алған. Бұларды «тірі су», «жасарту суы» деп те тануға болады. Нұрдан нәр алған құдық суы жерасты кіндігінің қасиеттеріне ие болды [10, 325]. Әр өңірдегі әулиелер басында орналасқан құдықтардың суы киелі саналады. Мұндай әулиелі жерлерге адамдар арнайы барып, зиярат етеді. Әулиелі жердегі құдықтың суынан дерттеріне шипа табады.

Түркістан облысында түркі дүниесінің ғұламасы Қожа Ахмет Ясауидің қызы «Әулие ана» атанған Гауһар ана кесенесі бар. Кесенеге зиярат етушілер алдымен Қожа Ахмет Ясауидің ұстазы болған Арыстан баб кесенесіне зиярат етуді дұрыс деп есептейді. Мұнда келушілер алдымен әулие анаға құран бағыштап, тілек тілеген соң, кесене аумағында қасиетті құдықтан су ішеді. Құдықтың суы түрлі дертке шипа. Жергілікті халық Гауһар ананың ана мен баланың қамқоршысы деп те атайды. Мұнда зиярат етушілер кесене артындағы үлкен ағаштың бұтақтарына тілектерін айтып, шүберек байлап кетеді екен.

Түркістан облысындағы тағы бір қасиетті саналатын Үкәш ата құдығы бар. Аңыз бойынша Үкәш ата Мұхаммед ғ-с.с. сахабасы, мұсылмандардың әскери қолбасшысы ретінде белгілі. Үкәш ата шапса қылыш, атса оқ өтпейтін қасиет дарыған алып денелі, батыр болған екен. Сонымен қатар, қазақ даласына ислам дінін алғаш алып келген тарихи тұлға ретінде айтылады. Түркі тайпаларының бірінен шыққан Үкәш Мұхаммед ғ-с.с. сенімді серіктерінің қатарында болған, қазақ шежіресінің бастауында тұратын Әнес сахабалармен бір қатарда тұрады. Қазіргі кезде Үкәш ата қорымы зиярат ететін орынға айналған. Бұл жерге ниет етіп келген адам ең алдымен Үкәш ата құдығынан су ішіп, дерттеріне шипа табуды көздейді.

Зиярат етіп келген әрбір адам алдымен Үкәш атаның қабірі орналасқан кесенеге кіріп, құран бағыштайды. Содан кейін тау басындағы құдықтан су алады. Қасиетті құдық жайлы аңыз-әпсаналар кеңінен таралған. Мәселен Мұхтар Қожаның «Оңтүстік Қазақстанның әулие жерлері» еңбегінде Үкәш ата туралы мынандай деректер айтады. «Үкәш атаны жау жеңе алмаған, ешбір пенденің оғы өтпейді, қылышы кеспейді екен. Жаулары айла жасап оның әйелін алдап сахабаның осал жерін біліп алыпты. Үкәш ата тек таң намазын оқыған кезде қорғансыз болады екен. Оны білген кәпірлер таң намазын оқып отырған кезде басын қылышпен шауыпты. Жансыз басты періштелер домалатып қырдың етегіне жеткізіпті. Сол жер қақ айырылып құдық болып Үкәш ата

басы оған түсіп жер асты өзен арқылы Мұхаммед Пайғамбарға (с.а.у.) жетіпті. Сахабаның қаны тамған жердің бетіне саздан ұзындығы 21 м белгі соғылған. Зияратқа барғандарға әулиенің шырақшылары Үкаша атаның басы домалап түскен құдықты, атаның түйесінің ізі қалған тасты көрсетеді. Зияратшылар осы құдыққа кезекпен шелек салып су алуға әрекет етеді. Су біреулерге беріледі, біреулерге қанша мәрте шелек салғанымен бір тамшы су ілінбейтіні бар. Мұны шелек тастап отырған адамның күнәсіне балап түсіндіреді» [8, 48].

Үкаша ата туралы тағы бір әңгімелерде бейітінің жанындағы қасиетті саналатын құдық суы жер асты арқылы Меккедегі Зәмзәм бұлағымен байланысады. Құдықтан су алу үшін шелек салғанда су шығатын болса, ол адамның жолы болғыш, бақытты адам саналады.

Тірі су танымы «сакральтану» ғылымында «тірі жер» мағынасында қолданылады. Киелі мекендер шынында табиғаттың ерекше жаратылысы болып саналады. Қасиетті жерлерге адамзаттың қатысуынсыз пайда болған табиғаттың ерекше туындысына су, бұлақ, қайнары бар жерлер, алып таулар, тастар жатады. «Киелі жер» ұғымы «қасиетті мекендерден, тылсым күшке ие өлкелерден», яғни «табиғат ескерткіштерінен» көрінеді.

Тереңнен шығатын «құдық сулары», қасиеттілікпен немесе әулиелік культпен, су культімен астасып жатса, оны «қасиетті/ерекше табиғат ескерткіші» немесе «тірі ескерткіш» ретінде тануға болады [6, 59].

Қасиетті құдық Шах-и-Зинда туралы айтылатын әпсанада да маңызды нысан, тылсым сипатты орын. «Тірі патша», «Екі дүниенің шахы», «Зынданның шахы» – бұл аталғандардың бәрі «Шахи Зинда» сөзінің мағынасын түсіндіре алады.

Сәулетті Самарқанның ерекше сырға толы тарихи ескерткіштерінің бірегейі – осы Шахи Зинда, яғни «Тірі патша» атын иеленген ескерткіш-кешен. Тылсым құпияға, шешуі күрделі жұмбаққа толы осы кешендегі Шахи Зинда мазары қарапайым пенденің түйсік-түсінігі жете бермейтін Хақ әлемінен хабар береді... Бұл құпияның бәрі әзиз пайғамбарымыз Мұхаммед ғалайс-саламның немере бауыры Құсам ибн Аббаспен байланысты.

Әлемге билігін жүргізуді көксеген Әмір-Темірдің заманынан келе жатқан ел аузындағы әпсана былай дейді:

Мұхаммед ғ-с.с. немере туысы Құсам Ибн Аббас пұтқа табынушылармен шайқас кезінде ауыр жараланады. Бір аңыздауда оның басы шабылды десе, енді бірінде жебеден жарақаттанғаны айтылады. Осы кезде Құсам ибн Аббасқа көмекке Хазыреті Қызыр пайғамбардың рухы көктен түседі. Сөйтіп ауыр жараланған Құсам ибн Аббасты ұрыс даласынан алып кетіп, Шағбан құдығына орналастырады. Құсам Ибн Аббас осы құдықтан «тірі суды» ішіп, қалпына келеді. Өлместің суын ішкен соң ақырзаманға дейін тірілер санатында қалып, «тірі патша» атанады...

Осы оқиғадан кейін, арада жеті ғасыр өткенде әйгілі Әмір-Темір кезекті бір жорықтан оралған соң, Самарқандағы қасиетті орындарға тағзым етпек болады. Шахи Зинда түскен құдыққа жақындағанда, көкейіне күдік, ойына күмән кіріп, былай депті: «Мен тарихи жазбалардан, аңыздардан Шахи Зинданың асыл дініміз Исламнан бас тартып, бүлік шығарған самарқандтықтармен соғыста ауыр жараланғанын, сөйтіп осы құдықтан пана тауып, тірі қалғанын оқып, білдім. Менің білгім келетіні – Шахи Зинда шынымен тірі ме, әлде қайтыс болды ма?». Сонда қасындағы серіктері: «Бұл бір Аллаға аян, Алладан басқа ешкім білуі тиіс емес ұлы құпия. Сондықтан сұрағыңызға жауап бере алмаймыз», – деседі.

Әмір-Темірді бұл жауап қанағаттандырмайды. Ол кімде кім бұл құдыққа түсіп, шындыққа көз жеткізуге тәуекел етсе, соған қымбат сыйлық, ғұмырына жететін байлық беретінін айтады. Бұл ұсынысына ешкім келіспеді. Жаратушы Иеге ғана аян шындықты

білуге ұмтылып, күнәһар болудан бір сескенсе, құдықты аузымен от бүріккен айдаһар күзетеді деген ел аузындағы әңгіме де олардың үрей-қорқынышын одан әрмен күшейтеді.

Әмір Темірдің қасындағы бір абыз былай дейді:

– Ұлы билеушім, мен бір кітаптан Шахи-Зинда туралы оқып едім. Бір замандарда жалғыз көзді Дәжжал (Тажал) пайда болып, адамдарды адастырады. Сонда жер астынан Ер Мәді Тажалмен күреске шығады. Ер Мәдінің Тажалды жеңуге күші жетпей, көктен Ғайса (Иса) с.ғ.с пайғамбар түседі. Екеуі бірігіп Тажалды жеңеді. Содан кейін Яжуж – Мажуж деп аталатын тайпалар құмырсқадай қаптайды. Бұларға Ғайса мен Мәдінің күші жетпейді. Яжуж-Мажуж – кияметтің алдында жер бетіне қырғын салатын халық. Міне, осы тайпа халқына қарсы майдан ашатын Шах-Зинда, ол уақыты келгенде ғана құдықтан шығып, жауды жеңеді, тайпаның бір адамын қалдырмай өлтіреді. Жер беті өлік сасиды. Оны тазарту үшін Ғайса (Иса) с.ғ.с дұға оқиды. Сонда аспаннан қалың құс қаптап ұшып келіп, өлекселердің бәрін құртады.

Бірақ Әмір-Темір бұл айтқандарға илана қоймайды, өз өтінішін тағы қайталайды. Құдыққа түсіп, шындыққа көзін жеткізетін адамды іздейді. Ақыры ол адам да табылады. Ұлы қолбасшының ұсынысын Хида есімді бір жауынгер құп алады. Хида – ерен күшке ие ерекше батыл жауынгер болатын. Ол билеуші уәде еткен мол байлыққа қызығып, оның ұсынысын қабыл алып, құдыққа түсетінін мәлімдейді.

Әмір-Темірдің жауынгерлері Хиданың белін арқанмен байлап, құдыққа түсіреді. Басында ол төменде қараңғылықтан басқа ештеңе көрмейді. Дегенмен Хида көпті көрген ақылды жауынгер еді, еш сескенбестен көзін тарс жұмып, жүгініп отыра қалады. Көзін ашқанда құдықтың жарық сәулеге бөгіп тұрғанын көрді. Тереңнен бір үңгірді байқап, солай қарай жүреді. Үңгірге жақындағанда оның көз алдында ерекше әлем ашылып, көздің жауын алатын небір асыл тастармен безендірілген сарай тұрады. Сарайдың қасбеті алтынмен апталған. Төрт жағында асыл тастармен көмкерілген төрт тақ орналасқан.

Хида Әмір-Темірмен талай елге барып, небір әсем сарайларды көріп, небір ғажайыптарды естіген еді. Олардың ешқайсысы мына сарайдың әсемдігіне, ғажайып салтанатының ширегіне де тұрмайды. Мұндай әсемдік Хиданың үш ұйықтаса түсіне де кірмеген.

Хида жан-жағына қарап, ешкімді көре алмайды. Сарайға кіріп, бір есігін ашқанда миуалы, көгорайлы керемет бақты көреді. Мұндай сұлу бақ жер үстінде мүлде жоқ. Бұл – бейіш бағы еді... Хида жемісі төгіліп тұрған ағашқа қол созған сәтте қорқынышты дауысты естіп, қолын тартып ала қояды. Дауыстан шошып, тұра қашқанда бір көгорай шалғынды кеңістікке тап болады. Бұл жерде көргені тіптен ерекше – жүздерінен нұр төгілген үш абыз және оларды қаумалай қоршаған ақ және жасыл түсті киім киген қалың топ... Хида қасында тұрған адамнан: «Бұл ерекше жандар кімдер? Ортасындағы ерекше адам және оның екі жағындағы екі ақсақал кім?» – деп сұрайды. Ол адам: «Ортадағы – Шахи Хинда – Құсам ибн Аббас, оң жағындағы – Қызыр ғ-с.с., сол жағында отырған – Илияс ғ-с.с. Мұнда жүрген адамдардың ақ киімділері – болашақта өмірге келетін жандардың рухы, ал, жасыл түсті киімдегілер – марқұм болған абзал жандардың рухы. Олардың бәрі Құдыретті Иеміздің әмірімен күн сайын осы араға жиналып, Құсам ибн Аббасқа тағзым етіп, қызмет жасайды. Содан кейін өзің көріп тұрған жылқыларға мініп, дүниенің төрт тарабына ұшып кетеді.»

Бір кезде Құсам ибн Аббас Хидаға назар аударады. Хида қорқыныштан есінен танып, құлап түседі. Құсам ибн Аббас қатты ашуланып: «О, құдайдың құлы, сен бұл құдыққа түсіп, осы араға келуіңмен абзал рухтардың тыныштығын бұздың. Осы әрекетіңмен менің ашуымды келтіруден қорықпадың ба? Менің бұйрығыммен сен осы жерде қалып, жан төзгісіз ауыр жазаға ұшырасаң, сөйтіп тозақтың түбіне кетсең, жер үсті сен сияқты бұл құдыққа түспек болған сәулесіз жандардан ада болар еді», – дейді.

Сонда Хида жанұшырып: «О, Қазірет, мені жазалай көрмеңіз! Мен мұнда өз еркіммен түскем жоқ. Жер үстінде Әмір-Темір деген ұлы билеуші пайда болды. Ол күллі әлемді жаулауға бет алды... Мені мәжбүрлеп түсірген сол. Оның әмірін орындамау мүмкін емес», – деп, ақтала бастайды.

Құсам ибн Аббас Хиданы Әмір-Темірдің мәжбүрлемегенін, мұнда оны дүниеге деген ашкөздігі әкелгенін айтады. «Мен сені босатамын. Егер жер үстіне шыққан соң көргенінді айтар болсаң, өзің соқыр боласың, өзіңнен тарайтын бүкіл ұрпағың да соқыр болады. Әмір-Темір сенімсіздік білдіріп, Алла ісіне шек келтіргені үшін Қытайды ешқашан жаулап ала алмайды, өз айыбын осылай өтейді», – дейді.

Сөйтіп Хида құдықтан шығады. Әмір-Темірдің Шахи-Зинда туралы сұрағанына жауап бермей, аяғына жығылып: «Ештеме сұрамаңыз, әміршім! Айтсам, мені өте ауыр жаза күтіп тұр», – деп жалбарынады. Әмір-Темір Хидаға уәде еткен сыйлығының үстіне тағы сыйлық беретінін, күллі ұрпағын сыйлықтан құр қалдырмайтынын айтады. Бұған қызыққан Хида сертінен тайып, көргендерін баяндайды. Әңгімесін тәмамдағанда көзінен екі тамшы жас тамып түсіп, соқыр болып қалады. Оның күллі ұрпақтары соқыр болып туады. Күні бүгінге дейін көздері соқыр бір тайпа ел бар, олар – сол Хиданың ұрпақтары деседі. Сөйтіп, Құсам Ибн Аббастың бірінші айтқаны орындалады.

Ал, Әмір-Темірге келетін болсақ, Ұлы Әмірші Қытайға жорыққа аттанып бара жатқан жолда, Отырар қаласының тұсында қайтыс болады. Осылайша Қытайды бағындыру оның пешенесіне бұйырмайды. Құсам Ибн Аббастың екінші сәуегейлігі осылай айнымай келеді...

Әпсананың айтуы бойынша әлі күнге дейін ұлы әмірші Шахи Зинда қасиетті құдықтың ішінде дұға оқып, Аллаға құлшылық жасауда. Діни әпсаналарда Шахи-Зинда жер бетінде жаңа заман орнап, оған берілген тапсырманың уақыты жеткенде құдықтан шығып, халыққа көрінетіні айтылған.

Бұл әпсана да суды мәңгілік өмірге бастайтын стихия, екі дүние арасын жалғайтын тылсым күшке ие жаратылыс негізі деп қабылдаған танымды көрсетеді.

Ертегілер де де тірі су арқылы өлген адамды тірілтіп алу мотиві тұрақты кездеседі. Ертегіге арқау болған мотивтің негізі су жаратылысын сипаттайтын мифтерден бастау алатынын ескергеніміз жөн. Қазақтың «Жеркұла атты Кендебай» атты ертегісінде бас қаһарман Кендебай перілер елінде «айрылғырдың суы айрыл» деген сөзді қолдану арқылы өзен суынан өтеді. Судың шекара ретіндегі функциясы «арғы беттегі өмір» моделін тудырған.

Нәтижелер. Су – жаратылыстың бастау көзі, молшылықтың, өсіп-өнудің, құнарлылықтың, жойылу мен қайта туудың символы. Көне дүниетанымнан қалыптасқан түсінікте су тылсым қасиетке ие. Халық киелі деп санаған елді мекендер, табиғат нысандары міндетті түрде сумен қатыстырылады. Мысалы, қазақ даласында Әулиебастау (бастау – бұлақ сөзіне синоним) аталатын нысаналы мекен әр облыстың бірнеше орындарынан кездеседі. Жергілікті халық мұндай орындарды киелі деп санап, құрмет тұтады.

Әлемнің жаратылуы туралы мифтік сюжеттерде ең әуелі шегі де, түбі де жоқ мұхит туралы айтылады. Сол шексіз судан тоқымдай жер (төбе) пайда болады. Сөйтіп тіршілік басталады. Су тек жаратушылық сипатқа ғана емес, жойымпаздық күшке де ие екенін ел жадындағы әпсаналар дәйектей түседі. Бұл дүние мен о дүние арасын сабақтастыратын су әлемі мифтік дүниетаным арқылы адамзат санасына сакралды нысан болып орнықты. Судың табиғаты жанаруды, тазаруды, тоқтаусыз тіршілікті, өтпелі өмірді, рухтың мәңгіліктігін танытуда маңызды қызмет атқарады. Бастау, бұлақ, өзен, дария, теңіз, мұхит атауларымен көлемдік, пішіндік сипаттары айқындалатын су әлемі діни, философиялық танымда түрлі тұжырымдарға арқау болды. Көркемдік танымда символикалық, аллегориялық, метафоралық қызметімен айқындалды. Тіршілік бастауы ретінде «тірі су», «қасиетті су», «өмір суы» атауларымен бейнеленсе, «өлі су»,

«су аяғы – құрдым» сөздерімен оның жойымпаздық күші, сонымен қатар екінші әлем – жер асты әлеміне де қатыстылығы мегзеледі.

Өмір суын, яғни тірі суды іздеген эпсана кейіпкерлерінің әрекеті – рух мәңгіліктігін көксеген сенімнен туындаған. Ерекше жаратылысты адамдардың қасиетті су көздерінің көмегімен мұратына жетуі, мәңгілік өмір кеңістігіне енуі Құсам ибн Аббас оқиғасымен, т.б. фольклор туындыларынан көрінетіні талдау бөлімінде қарастырылды. Даңқты Ескендір патшаның өмір суын іздеп сапар шегуі де осының жарқын мысалы. Жалпы, су – диалектикалық дамудың қозғашы күші, бір заңы саналатын қарама-қайшылықтың бірлігі мен күресін сипаттайтын бір атрибут. Оның тірі су және өлі су болып келуі, шипалы, қасиетті болуы осыдан туындаған.

Қорытынды. Эпсаналарда, мифтік әңгімелерде, дастандарда судың табиғаттың қасиетті күші ретінде суреттелуі заңды нәрсе. Себебі су – тіршіліктің көзі, бастауы. Көне дүниетанымнан бастау алып, көркем ойлауға ұласқан адамзат санасында су тазалықтың, бастау мен жаңалықтың қызметін атқарса, екінші мағынада жоюшы, жазалаушы сипатта көрінеді. Бұл түркі халықтарының діни танымына ортақ суды жаратқанның жазалаушы қаруы ретінде қолданатын түсінігіне де сай келеді.

Эпсаналар мен діни аңыздардағы бұлақ көзінің пайда болуы пайғамбарлармен немесе әулие адамдармен байланыстырылуы да судың тылсым табиғатын көрсетеді. Халық ұғымында қасиетті саналатын құдық, жер асты суларының екінші әлеммен байланысы бар. Мәселен, қазақта қараңғыда суға бармаған. Судың қажеттілігі болған жағдайда, су иесінен рұқсат сұрап, белгілі ғұрыптарып орындап су алған. Діни эпсаналардағы мәңгі тірі патша Шах-и-Зинданың Алла құлшылық жасап, өз миссиясын күтуі де құдықтың тылсым әлеммен байланысының көрінісі.

Су көзі үнемі қасиетті, тылсым сырлы мекендермен байланыстырыла берілуі оның «екі әлемнің шекарасы» болу сипатымен байланысты екеніне ұлық пайғамбарларға, Ескендірге, Шах-и-зиндаға және басқа да әулиелерге қатысты эпсаналардағы мотивтер дәлел бола алады.

Талдаулар нәтижесінде шығарылатын түйін ретінде айтарымыз: су – тылсымға толы жаратылыстың тылсым сырлы бірегей нысаны. Эпсана сюжеттері осы тұжырымға дәлел бола алады.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP08856218 «XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Токарев С.А. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. – 673 с.
2. Юнг К. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1991. – 300 с.
3. Кафанова О.Б., Доманский В.А., Круглова Л.К.и др. Образы и мотивы воды в культуре. – Санкт-Петербург: ГУМРФ, 2014. – 400 с.
4. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Киргизстан, 1990. – 410 с.
5. Baysal N. Türk Halk Kültüründe Su. Ankara: 2020. – 506 s.
6. Қаратаева Т., Бексеитов Г., Оспанов Е. Су культі (анықтамалық). Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 158 б.
7. Ислам: энциклопедиялық анықтамалық, А-Я; құраст.: Аяған Б, Ибрагимов Ж., Абдраманов Ж. Алматы: Аруна, 2010. – 591 б.
8. Қожа М. Онгүстік Қазақстанның әулие жерлері. – Шымкент, 2013. – 485 б.
9. Али-заде А. А. Исламский энциклопедический словарь. — Москва: Ансар, 2007. – ISBN 978-5-98443-025-8. (CC BY-SA 3.0)
10. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. Т.11. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.

Ж. А. АЙМУХАМБЕТ, М. Н. МИРАЗОВА

Евразийский национальный университет, Астана, Казахстан

А. Е. АЛИМБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

ПОЭТОЛОГИЯ МОТИВОВ «СВЯТОЙ ВОДЫ» В ЛЕГЕНДАХ

Аннотация. В данной статье мотив священных водных источников, широко распространенный в фольклоре, является основным объектом. В первую очередь рассматриваются события, связанные с водой из космогонических мифов. В то же время значение воды в исламе сравнивалось с характеристиками будды, христианского познания.

В древнем мировоззрении творение ассоциировалось с различными объектами, относящимися к воде. Вода самое распространенное природное существо в мифологии. Мировой океан, бездонная и бесконечно глубокая вода то явление, существовавшее до появления первого существа, природная спонтанность, стоящая у истоков всего творения, а также одна граница в переходе от хаоса к космосу. В мифическом познании очень важны понятия моря, океана и реки, озера, ручья, истоков. Одна из важных особенностей почитания воды как священного объекта заключается в мотивах, связанных с родниками или священными колодцами.

В познании народов тюркского происхождения вода является символ созидательного происхождения, размножения, изобилия, плодородия, разрушения, возрождения и добродетели и Кие. В статье сравнивались общие для тюркских народов обряды, связанные с водой: освящение воды, открытие источника, расширение русла ручья, приглашение дождя. Анализируются истоки мифов о происхождении воды в познании древних тюрков, систематизируются мифические мотивы, связанные с водой. Рассматривались образцы фольклора о происхождении ручья, реки, озера, моря. Роль пророков и святых в происхождении рек, родников была освещена примерами в религиозных обрядах. Проанализированы три вида святой воды, упомянутые в Коране, их особая функция для человеческого рода. Были приняты во внимание понятия «святая вода», «Святой источник», «живая вода», «вода жизни», приведены примеры. «Были сопоставлены священные места воды и предания, касающиеся людей, обладающих особой силой, пророков. Изучаются примеры из текстов песен, общих для тюркских народов, делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: фольклор, миф, святая вода, живая вода, мировой океан, хаос, два мира, родник.

ZH.A. AIMUKHAMBET, M.N. MIRAZOVA

Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A.E. ALIMBAEV

Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

POETHOLOGY OF "HOLY WATER" MOTIVES IN LEGENDS

Abstract. In this article, the motif of sacred water sources, widespread in folklore, is taken as the main object, and first of all, the events related to water from the cosmogonic myths are considered. At the same time, the significance of water in Islam was compared with the characteristics of the Buddha and Christian knowledge.

In the Ancient worldview, creation was associated with various objects related to water. Water is the most common natural creature in mythology. The world ocean, bottomless and

infinitely deep water is a phenomenon that existed before the appearance of the first being. Natural spontaneity stands at the origins of all creation, as well as one boundary in the transition from chaos to the cosmos. In mythical knowledge, the concepts of the sea, ocean, river, lake, stream, and sources are very important. One of the important features of the veneration of water as a sacred object is the motives associated with springs or sacred wells.

In the knowledge of the peoples of Turkic origin, water is a symbol of creative origin, reproduction, abundance and fertility, destruction and rebirth, virtue, and Kie. The onnorsof the article compared the rituals common to the Turkic peoples related to water: the consecration of water, the opening of spring, the expansion of the streambed, and the invitation of rain. The sources of myths about the origin of water in the knowledge of the ancient Turks are analyzed, and the mythical motifs associated with water are systematized. Samples of folklore about the origin of a stream, river, lake, or sea were considered. The role of prophets and saints in the origin of rivers and springs was highlighted by examples in religious rituals. Three types of holy water mentioned in the Quran and their special function for the human race are analyzed. The concepts of "holy water", "Holy spring", "living water", and "water of life" were taken into account, and the examples were given. "The sacred places of the water and the legends concerning people with special sacred, mysterious power, prophets were compared. The examples from the lyrics of songs common to the Turkic peoples are studied, and appropriate conclusions are drawn.

Key words: folklore, myth, holy water, living water, world ocean, chaos, two worlds, spring.

References

1. Tokarev S.A. Mify narodov mira. Entsiklopediya. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1991. T. 1. – 673 str. S. 117.
2. Yung K. Arhetip i simvol. Moskva: Renessans, 1991. – 300 s.
3. Kafanova O.B., Domanskyi V.A, Kryglova L.K.i dr. Obrazy i motivy vody v kulture. Sankt-Peterburg: GUMRF, 2014. – 400 s.
4. Abramzon S.M. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi. – Frunze: Kirgizstan, 1990. – 410 s.
5. Baysal N. Turk Halk Kulturunde Su. Ankara: 2020. – 506 s.
6. Karataeva T., Bekseitov G., Ospanov E. Su kulti (anyktamalyk). Almaty: Kazak universiteti, 2018. – 158 b.
7. Islam: entsiklopedialyk anyktamalyk, A-Ia; kurast.: Aiagan B, Ibragimov J., Abdramanov J. Almaty: Aruna, 2010. – 591 b.
8. Koja M. Ontustik Kazakstannyng aulie jerleri. Shymkent, 2013. – 485 b.
9. Ali-zade A. A. Islamskii entsiklopedicheski slovar. — Moskva: Ansar, 2007. – ISBN 978-5-98443-025-8. (CC BY-SA 3.0)
10. Kondybai S. Tolyk shygarmalar jinagy. T.11. Argykazak mifologiyasy. 3-kitap. Almaty: Arys, 2008. – 520 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Аскербековна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekovna – PhD student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Миразова Маржан Нышанбекқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Миразова Маржан Нышанбековна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mirazova Marzhan Nyshanbekovna – doctoral student of the L.N. Gumilyjev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Алимбаев Аслан Есемканович – философия докторы (PhD), Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Алимбаев Аслан Есемканович – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан

Alimbayev Aslan Yesemkhanovich – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

ХТАР 17.01.00

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.12>**Р. АБИЛХАМИТҚЫЗЫ** Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: risgul555@mail.ru)**АҚЫН Ұ. ЕСДӘУЛЕТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДЫБЫСТЫҚ ҚАЙТАЛАУЛАР**

Аңдатпа. Мақалада Ұ.Есдәулет «Ғұмыр жас» жинағына енген шығармаларындағы дыбыстардың қайталануы және үстемелене қолданылуы нысанға алынды. Дыбыс ұйқасының өлеңге берері көп. Ол өлең тармақтарының басында не ортасында келіп, өлеңге айырықша сипат береді.

Дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы Ұ.Есдәулет өлеңдерінің поэтикалық қуатын арттырып отырады. Сондай-ақ, ақын ажар беретін негізгі күштің бірі екеніне көңіл бөлгендігін осы өлең жолдары арқылы талдап бердік.

Халықтық үлгілерінің бұл түрі, Ұ.Есдәулет өлеңдеріне де өзгеше бір үнділік дарытады. Жоғарыда келтірілген өлең жолдарындағы дыбыстық қайталануы өлеңнің ақындық пафосын сараладық.

Ақын шығармаларындағы сөз және сөз жиілігі, олардың қолдану ерекшелігін талдау арқылы көркемдік сипатын аша білдік. Поэзиялық мәтін арқылы ұлттық тіл қазынасын толтырып, жаңа бояу, кестелі сөз тіркестер түзе отырып, поэтикалық жаңа леп әкелді.

Поэтикалық шеберлік тұрғысынан сөз еткенде, ақынның тіл қазынасындағы қарапайым, жатық сөздердің өзінен жаңа дүниені туғыза алған суреткерлік талғампаздығын пайымдадық. Ол көркем поэтиканы ашуда тіл құралдарының ең лайықтысын таңдап алады да «жұп-жұмыр өнер» туындысын жасайды. Мұнда сөздердің эстетикалық мәнінің түрленіп қолданылу мүмкіндігін ақын шеберлікпен талғай алады. Осы арқылы ақын образдылықтың көркем үлгілерін жасайды.

Түйін сөздер: поэзия, ақын, аллитерация, ассонанс

Кіріспе. Поэзия кенінің жер қыртысы әлі де ашылмаған жұмбағы, танылмаған құпиясы, айтылмаған қыры ақиық ақынның сөз әлемі нақты зерттеулерге нысана болары сөзсіз. Біріншіден, еліктеу ақынға бала кезден тән нәрсе, осынысымен ол басқа адамдардан ерекшеленеді, ақын әрі еліктеуге өте-мөте бейім, соның арқасында алғашқы ұғым-түсініктерді көп жинақтаған, екіншіден еліктеудің нәтижесі барлығын да рақат сезіміне бөлейді. Бейнеленген жайларға ақын ықыластана қарайды, себебі оларды көріп тұрып, мынау мынадай екен ғой деп үйрене де, ойлана да алады, ол еліктеу қабілетін там-тұмдап дамыта отырып, импровизациядан нақты поэзияны тудырып отыр. Дыбыстардың қайталануы және үстемелене қолданылуы – ежелгі ақындар поэзиясында да кең қолдау тапқан дәстүрлі тәсілдердің бірі. Дыбыс ұйқасының өлеңге бірері көп. Ол өлең тармақтарының басында не ортасында келіп, өлеңге айырықша сипат береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Түркі тілдес поэзиядан бастау алып, Абай поэзиясымен ұласқан бұл дәстүр ақындарда жалғастығын тауып келеді. Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдерінде дыбыстық қайталаулар мен сөз қайталауларының озық үлгісі іспеттес. Шығармаларында кездесетін ассонаностық қайталаулар ақынның алапат ойын бір жерге тоғыстырады.

Ғалым Рахманқұл Бердібаев: «Абай тағылымы» атты кітапта: «Сондай

қызғылықты өрнектің бірі ұлы ақын өлеңдеріндегі кездесетін ырғақ, дыбыс қуалау – аллитерация, ассонанстардан да аңғарылады. Ертедегі түркі тілдес өлеңдерде мұндай құбылыс кездесетін» [1] деп жазды. Бұл ойды академик С.Қасқабасов: «Сол тәсіл Абай туындыларында да дәстүр жалғастығы ретінде көрінеді» [2, 241] – деп, Абай өлеңдерінен мысал келтіре отырып, «бұл өлең жолдарының басқы сөздерінің бір дыбыстан басталуы — ежелгі поэзиядан келе жатқан дәстүр. Ол халық өлеңдерінде де, жыраулар толғауларында да, Абайдың өзімен замандас ақындар поэзиясында да мол. Абай бұл жерде аллитерацияны өлеңдегі идея мен тақырыпқа, өлеңнің сипаты мен мазмұнына қатысты етіп алып отыр» дейді ғалым [2, 151]. «Дыбыстық анафораның озық үлгілерін М.Шаханов, Ұ.Есдәулет, Ж.Әбдірәшев сияқты ақындар өлеңдерінен кездестіруге болады» деп, Ұ.Есдәулет өлеңінен мысал келтіреді. [2, 153]. Ақынның бұл өлеңі бүгінгі әдебиеттану теориясы бойынша ақ өлең түріне келеді. З.Ахметов пен Т.Шаңбаевтың авторлығымен жарық көрген «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» ақ өлеңді ұйқас қоры мол қазақ өлеңінің табиғатына сіңісе алмаған, ұйқасыз өлең деп түсіндіреді [3, 24-25]. Бірақ бұл жерде –қы дыбыстық анафорасы өлең мәтініне ырғақтық мән беріп, ұйқас қызметін атқарып тұр. Дыбыстық анафораның үлгілері көркем прозада, көсемсөз, шешендік толғау, эссе сияқты жанрларда қолданылған кезде оларды жандандырып жібереді. Дыбыстық анафора тек түркі тілдерінде ғана кездеседі [4] – деген О. Бүркітовтің пікірі басшылыққа алынды.

Ресей ғалымы М.В.Ломоносов «Краткое руководство к красноречию» кітабында: «Орыс тілінде «а» дыбысының жазуда жиі қайталануы таң қалуды, шексіз кеңістікті, тереңдік пен биіктікті, сондай-ақ кездейсоқ қорқынышты бейнелеуге, «е», «и», «ю» нәзіктікті, сүйкімділікті немесе ұсақ-түйек дүниелерді бейнелеуге әкелуі мүмкін, «я» арқылы ұқыптылық, нәзіктік, көңілділікті көрсетуге, «о», «у», «ы» дыбыстары арқылы қорқыныш пен күшті дүниелерді, қаһар, қызғаныш, ауру мен қайғыны бейнелеуге болатын сияқты» [5] – деген тұжырымымен келісе отырып, басты негізге алдық.

Дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы Ұ.Есдәулет өлеңдерінің поэтикалық қуатын арттырып отырады. Сондай-ақ, ақын ажар беретін негізгі күштің бірі екеніне көңіл бөлгендігін осы өлең жолдары аңғартады.

Талқылау мен бақылау. Қазақ поэзиясы өзінің ұзақ даму процесінде тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелілік тұрғысында биікке көтерілді. Халқымыз ұлттық танымын, тіршілік-тұрмыстағы түйгенін поэзия арқылы жеткізген.

Ұлттық әдебиет – ғасырлар куәсі, ата-бабамыздың қазынасы. Ұлттық болмыс пен рух эстетикалық күрделі құбылыс ретінде, әдебиетке жаңа арна, келбет әкелді. Ақын ұлттық характердің рухани әлемін бейнелеуде поэтикалық образдардың халық поэзиясында қордаланған аса бай қазыналарын қолданып келеді.

Әдеби процесс – нақты бір қоғамдық-саяси жағдайда идеялық-көркемдік, эстетикалық фактордың, көркем сөз иелерінің шығармашылық күшінің нәтижесінде қалыптасқан әлеуметтік құбылыс. Суреткердің басты мақсаты – көркем дүние жасау.

Ақындар поэзиясын, шығармашылығын түгелдей алып, өмір шежіресі деп қарасақ, оның мазмұн-мағынасы, құрылыс-бітімі алуан түрлі шығармалардан тұратынын, олардың өзіндік сипат-өзгешеліктері аз емес екенін айқын көреміз. Бұл тұрғыдан қарағанда, ақын шығармашылығының көркемдік мәнін, негізгі тақырыптық арналарын, адамгершілік сарын әуендерін айқындауға, талдап айтуға тірек боларлық біртұтас концепциялық көзқарас қандай қажет болса, әр шығармасына тереңдеп үніліп, өзіндік сипатын ұғып-түсіне білу де сондай қажет.

Поэзияның сапасын арттыратын дүниетаным жүйесі – адамның ішкі рухани әлемі терең бейнеленетін шығармаларға ғана тән құнарлы қасиет. Бұл ретте қаламгер қабілетінің даралық сипаты шешуші рөл атқармақ. Поэзия – әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні. Өлең – өмір, өмір өлең

екенін бұдан артық түсіндіру мүмкін емес. Белгілі ғалым Т.Әбдірахманова: «Ақын өзі туралы айта отырып, тек өзі ғана болып қалмайды. Қоғамдық ақыл-ойдың тәжірибесінен, өз замандастарының тәжірибесінен тоқып, білгеніне сүйене отырып, уақыт тынысын, заман сырын, өз қоғамының рухани өмірін бейнелейді. Ақын шығармашылығында, оның әрбір лирикалық шығармасында қоғамдық адам, адам мінезі тұр деп қарауға тиіспіз. Ол – ақынның әрбір өлеңінде адам мінезінің бір қыры бейнеленіп жатады деген сөз» [6, 303] - дейді.

Расында да, ақын қандай тақырыпты жырлап, қандай ойды арқау етсе де, өлеңдерінен оның үнінің еркіндігі, кең тыныстылығы, тақырыбын аша білетін шеберлігі, мұраты мен асқақ арманы анық көрінеді. Ғалым Ж.Дәдебаев: «Лирикалық шығармада ақын өмірден, айналасынан көргені мен білгендерін ғана жазып қоймай, сол құбылыстардың лирикаға арқау боларлықтай ең басты асыл қасиеттерін тани білу керек», - дейді [7, 51]. Лирик ақын ендеше, адам баласына тән барша мінез-болмысты, ішкі сезімді тап басып көрсетудің шебері болмақ. Лириканың қоғамдағы, яки өмірдегі болмыс-бітімі «жансызға жан бітіретін» құдіретімен күшті, ой мен сезімнің сөз өнеріндегі бірлігінде жарығын шашатын тәлімімен текті көрінбек. Қазақ лирикасын зерттеуші ғалым З.Ахметов: «Лирикалық поэзияға жан беретін – көркемдік ойдың қуаттылығы, сезімнің оттылығы, нәзіктігі. Лириканың басқа жанрлардан, айталық, сан алуан адамдардың қарым-қатынасын, қоғамдық тартыс-шиеленісті баяндайтын көлемді, оқиғалы шығармадан айырмасы да, өзіндік артықшылығы да, міне, осында» [8, 91] дейді. Добролюбов: «поэзияның шынайылық тұлғалары үш нәрсемен: парасатты ой (разум), жақсылық (добро), сұлулықпен (красота) айқындалады, осы үш бастауыш неғұрлым толық бірлесе, соғұрлым артық» деп пікірін одан әрі тарата, кеңіте түседі. Сыншы Н.Г.Чернышевский: «Ақындар – жұртты өмірдегі қасиетті ұғымдар мен қасиетті сезімдерге бастаушы. Олардың шығармаларын оқып отырғанда, біз барлық сұмдық, сұмырайлықтан жиіркенеміз де, барлық қайырым, сұлулықтың ғайыптарына түсінеміз, жақсылықты сүйеміз» [9, 626-627]. «Поэзияда ақын тұлғасы көбінесе жинақталған лирикалық бейне қалпында көрінеді. Өйткені ақын өлеңінде үнемі басынан кешкенді, өзі көрген, немесе, өз өмірінде болған жайларды ғана айтпайды, болатынды, болуы мүмкін жайларды да айтады. Сондықтан өлеңдегі лирикалық тұлға автордың, ақынның бейнесін танытады дей отырып, ол оның поэзиядағы көркемдік көрінісі екенін ұмытпау қажет» [8, 91] деп түсінік береді.

Демек, сөз сырын тексеруші, зерттеуші ғалымдардың ақынға және лирикалық шығармаға берген тарихи анықтамалары аталған жанр төңірегінде ой қозғаудың, оны ұғындырудың алғашқы дәйектемесі есебінде айтыла бермек.

Халықтық үлгілерінің дыбыстық ұйқас түрі Ұ.Есдәулет өлеңдеріне де өзгеше бір үнділік дарытады. Мысалы, жоғарыда келтірілген өлең жолдарының алғашқысындағы ашық «а» дыбысының қайталануы өлеңнің ақиқат пен ардан адасқан адам мен асқынған қоғам арасындағы ақындық пафосын бірден ашады.

Зая күндер зымыраса қайғы алып,
Запыранды зарын төккен қай халық?
Зар илетіп заһар заман зымыстан,
Зығырданды қайнатты ғой, туысқан,
Заңсыздықтар заңдылыққа айналып...

Заңғар таулы Зайсаным,
Заңғарыңды аңсадым.
Зарлы көлге құйылған,
Запырандай қанша мұң [10, 4].

Мұндағы «З» дыбысынан басталатын дыбыстық қайталаулардағы небәрі тоғыз

тармақта «зар сөзі» үш рет, «запыран» сөзі екі рет қолданылып, ақынның «зығырданды қайнатқан» өмір қайшылықтары сөз болған. «Дыбыстық қайталамалардың өнімді қолданылатын жері — поэзиялық шығармалар. Қарасөз шеберлеріне қарағанда ақындар өз шығармаларында дыбыстың көркемдік мүмкіншілігін барынша пайдаланады. Әдетте, поэтикалық мәтіндегі дыбыстар стильдік қызмет атқарып, көркемдегіш құралға айналуы үшін олар белгілі дәрежеде қайталанып қолданылуы шарт. Дыбыстың қайталануы сөзге әсерін тигізіп, соның нәтижесінде олардың арасында тығыз байланыс орнайды. Дыбыстық қайталаманың негізгі стильдік мақсаты мәтіннің жағымды естілуімен ғана шектелмейді. Поэтикалық мәтіннің ұқсас дыбыстар арқылы берілуі оның эмоциональды бояуын әрлендіріп, өлең өрімінің мәнерлілігін де арттыру қызметін атқарады» [11, 16-17].

Жүзім қосқан сұлыны қылғытқасын,
Жарау жонға желбуаз шыр жұққасын,
Жүйрігің де көрсетер жабы мінез,
Жемдорбаның ішінде шұлғып басын.
Жібек желмен жарысып, шауып өскен,
Жүйрік еді жалынан дауыл ескен,
Жемдорбаның ішінен желек тауып,
Жүнжіп қалды айнымай жарыместен.
Жұтқын құлдың арманы – мүлгу мәңгі,
Жүйрікке енді шыбындап, шұлғу қалды.
Жетекшіл ат үйірге үн қоса ма,
Жемнен басын алуға шын қиналды.
Жемдорбаның ішінде басын шұлғып,
Жылжып жатыр осылай ғасыр сырғып...
Жалын мүжіп үгілген алмас құсап
Жеміріліп жоғалды асыл шындық!.. [10, 10]

Шұбыртпалы ұйқаспен өлеңнің басынан аяғына дейін негізінен бірыңғай үйлесіп келетін дыбыстық қайталаулар арқылы өлеңге үстеме мағына береді. **Ж** дыбысын тармақ басында қайталау арқылы эвфониялық гармония тудырып тұр.

Ақын Ұлықбек Есдәулет өлеңдерінің басым бөлігі дыбыстық қайталаулар мен дыбыс үйлесімділігінен тұрады. Бұл ақынның өзіндік ерекшелігінің бірі десек, тұтас бір өлеңнің, бастан-аяқ аллитерацияға құрылғандығымен қатар, екіншіден, **ж**-мен келетін аллитерациялық құрылыстың тармақтардың тек басында емес, өн бойында сақталуынан да байқалады:

Жапырағын жайған емендей,
Жанымды жайғам аспанға
немесе
Жұпарын жұтсаң жалбыздың
Жасарады екен жан, денең. [10, 148], — дейді.

Жарау жонға желбуаз шыр жұққасын,
Жүйрігің де көрсетер жабы мінез...
Жібек желмен жарысып, шауып өскен,
Жүйрік еді жалынан дауыл ескен, [10, 10],

Жыладың үнсіз,
Жыладың,
Жабырқау, жадау жүзбенен. [10, 243], - деген жолдардан байқауға болады.

Ақын Ұ.Есдәулеттің шығармалары өн бойы дыбыстық қайталаулар мен сөз қайталауларға құрылған. Өлендерінің көбісі дыбыстық қайталаулар арқылы беріліп, әр дыбыс өлең тармақтарында өз орнында жұмсалып, дыбыс үйлесімін арттыруға қызмет етеді.

Құдыққа солай құлады
Құланы күллі құрлықтың.
Құдықтың қуыс түбінен
Ұмтылған Айға шындық – шың;
Қайырылар бізге түрі жоқ
Құмартса дағы кіл мықтың. [10, 84]

Қыр үстін өртеп отымен,
Қырмызы жүзбен күн батты.
Қызыға қарап отыр ем,
Қайырылып атам тіл қатты: [10, 104]

Қолында – қайың таяғы,
Қамыққан сынды шал мына.
Қырғын боп өткен баяғы
Қызығын еске алды ма? [10, 114]

Қараша келе қар түсті
Қымталды күллі қолтықтар.
Қапталға қайың майысты,
Қолаңын көме толқып қар [10, 115].

Ақын Ұ.Есдәулеттің де поэзиясында «қ» дыбысы қаталдық пен қатқыл қимылды, қуатты күшті беру үшін қолданған. Мысалы, «Қара қанды, қу жан, қайран қан, көкбет қыс, қандауыз мерген, қара жел, қара тал, қаршадай қыз, құдіретіңе құл болып, қардан бетер қатыгез, қымтанып қыстан құнысуы, қабағын, қасын қыраумен қаптап қойыпты, қаһарын қара қазақтың қатал қысының т.б. деген тіркестермен келіп, өмірдің қым-қуыт суық сәттері бейнелеген.

Сақсыры қанға толып сұрапылда,
Сарқылдап қайнап тұрған халқым Адай!
Сап дейін, ашуыңды ақылға жық,
Саф алтын сабырыңды сарқымағай.
Санасыз саудайыға билік берсең
Саңдалып өз жаранын жау қылама-ай?
Сапырып салындыны сыпыратын
Сел-тасқын басыла ма сарқырамай? [10, 4]

Сұмырай заман, сұм қала,
Сұрқылтайыңды бұлдама.
Сарғайып қалған анамның
Сырлары сіңген сырғаға.
Сарсылып өткен бабамның
Садағы сынған жылғада.
Сарқылмай жеткен біздерге
Сарқыты – тіл мен діл ғана! [10, 72]

Ақын Ұ.Есдәулеттің шығармалары өн бойы дыбыстық қайталаулар мен сөз

қайталауларға құрылған. Өлеңдерінің көбісі дыбыстық қайталаулар арқылы беріліп, әр дыбыс өлең тармақтарында өз орнында жұмсалып, дыбыс үйлесімін арттыруға қызмет етеді.

Тілтұмардай көгершін мен кептерге,
Тұрымтайдың теперіші өткенде,
Тұтамдай сөз өткізе алмай өктемге,
Теңдік үшін тебіскендей Тептерде,
Тіліне ешкім сала алмайды тұсауыл! [10, 3]

Шауып та жатыр, атып та асып, азаптап,
Шұбырып қаны, тамшылап,
Шығарда шықпай жан шыдап,
Жаралы Намыс беріспей жатыр қансырап,
Найзағай Намыс – қазаққа біткен шамшырақ! [10, 5]

Шықты да күн,
Шуақтан Шық жылады, бу ұшып.
Шымыр-шымыр суаттан
Шымал жатты су ішіп.
Шып-шып терлеп жапырақ,
Шыт көйлегін шешті аспан.
Шат-шадыман атырап,
Шілдеменен қоштасқан.
Шаңқан аспан – шарайна
Шатынаған шағы ма?
Шағырмақ күн қарай ма
Шықтың жылағанына? [10, 64]

Ұ.Есдәулет поэзиясына тән негізгі поэтикалық амал-тәсілдердің бірі дыбыстық қайталаулар екенін жоғарыда атап өттік. Сөз ішіндегі болсын, тармақаралық болсын, шумақ ішіндегі түрлі қолданыстағы дыбыстық қайталаулардың сөз мәнерлілігін, әуезділігін және олардың мағыналық ерекшелігін талдау барысында көрсеттік.

Ақын өлеңдерін оқып отырғанда әр шумағында қайталанбас сөз сиқыры бар екені аңғарылады. Ондай шеберлік сыры ақынның дара танымында, дана байламында жатқаны анық. Сондықтан ақын поэзиясындағы ақын дүниетанымын зерттеу күрделі. Оңай болатыны, кез келген өлеңнің өн бойынан ажарлаудың, айшықтаудың құбылтудың үлгісі жиі кездесіп отырады. Ал қиын болатыны ақынның накышын, өзіндік ерекшелігін ашып, түйсіну үшін көп ізденіс қажет.

Ақындар тіліндегі қайталамалардың поэтикалық табиғатын тану үшін алдымен дыбыстық қайталамаларға тоқталып отырмыз. Себебі өлең өзі үнділік пен әуезділіктен, дыбыстардың үйлесімді, ырғақты тіркесуінен құралады.

Поэтикалық мәтіндегі дыбыстық қайталаулар әр тармақтағы сөзге әсерін тигізіп, соның нәтижесінде, олардың арасында тығыз байланыс орнаған. Дыбыстық қайталаманың негізгі стильдік мақсаты мәтіннің жағымды естілуімен ғана шектелмей, поэтикалық мәтіннің мазмұнын ұқсас дыбыстар арқылы беріп, оның эмоционалды бояуын әрлендіріп, өлең өрімінің мәнерлілігін арттырып тұр.

Алғашқы сөздердің бір буынды сөздерден тараған жайын ескерсек,
Ба.....
Ба..... немесе
Жа.....
Жа..... күйінде қайталануы бекер емес, олардың қолданылуында

мағыналық жақындық бар.

Ал мағына жағынан сәйкеспейтін дыбыстық қайталамалар, жоғарыда аталып өткендей, өлеңге эмоционалды-экспрессивті мән үстейді немесе дыбыстар үйлесімділігін жасап, ритм құрайды.

Ойдан шығару жоқ жерде әдебиеттегі адам туралы ұғым болуы да мүмкін емес. Өйткені ойды көркем шығару арқылы ақын болашақ көркем бейненің кескінін алдымен, өзі ойша жасап, көз алдына ойша елестетіп, ойша көреді. Олай дейтініміз, ақынның өз ойынан шыққан, мүсінделген, көзінің алдында зат түрінде елес берген бейнелер – тірі қаһармандар. Сондықтан ақындар поэзиясынан ойдан шығару арқылы жинақталып жасалған нақты бір адам өмірінің әсем суретін көруге болады. Ақындардың тіл құдіреті мен сөз қасиетін қастерлеу үлгісін алдыңызға жайып бергенін ұғынасыз. Ұғынып қана қоймай, сұңқар сезімді терең ойдың шыңырауына, құзар жартастың шыңына қондырған сұлу да салтанатты жырдың нұры мен шуағына шомыласыз. Поэзия әлеміне айрықша із салып, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгіге аманат етіп келе жатқан ақындардың өлеңдері бейнелі де көркем. Аталмыш ақындар бейнесі қоғам дамуының әркілі жұмбақтарымен, сан-қилы оқиғаларымен қоса айтылып, әр жағынан талданып, өне бойы өнеге тұтуды қажет етеді. Поэзия туралы зерттеуінде Қ.Өмірәлиевтің: «... Поэзия тілін оның жеке-жеке элементтеріне бөліп-бөліп зерттеу осы салада – поэзияға тән ерекшеліктерді айырып білуге көмектеседі және өлең сөз туралы ғылымның қазақ топырағында дамуының бұл салада табыстарға жетуіміздің негізгі шарттары болады. Бірақ зерттеудің бұл әдісі поэзияны жанр, стиль т.б. жағынан даму сипатында қарауға, поэзияға тән категорияларды бір-біріне әсер-ықпалы бар, бір-біріне тәуелді, байланысты деп қарауға көп жағдайда кедергі болады» [11, 45] – деуі сондықтан.

Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады. Шын мәнінде өнерде халық даналығының таңбасы жатады. Демек, өнердің жасампаз күші оның халықтан туып, халық қажетіне жарауында. Қаламгер үшін әдеби ортамен қатар, қоғамдық, әлеуметтік орта да жат емес. Ол қандай жағдайда болсын, өзінің шығармашылық жұмысын белгілі бір әдеби ортада жалғастырады. Сондықтан ол өзінің алдында өткен немесе өз ортасындағы әдеби дәстүрмен байланыста болады. Қай кезде де, сөз өнерінің басты нысаны – адам. Сондықтан әдеби шығармада суреттелетін адам тағдыры, оның болмысы әр уақытта өзгеріп, дамып, жаңа қасиеттерге ие болып отырады.

Адам санасын абстракциялы дүние екен деп, тарихтан тыс алуға болмайды. Адам санасындағы құбылыстарды қоғам, орта жағдайына бейімдеп отырады. Адамның ішкі әлемін психологиялық әлем дейді. Көркем туындыдағы уақыт пен кеңістік сияқты, адам да маңызды мәнге, психологиялық ахуалға ие. Адам көркем шығармада уақыт пен кеңістік аясында суреттеледі. Ол шартты түрде белгілі бір ортаға тәуелді әрі нақты бір мәтіндік аяда өмір кешеді.

Суреткердің шығарма жазар тұстағы шығармашылық толғаныстарының түпкі түйіні – ой өзегі. Ой өзегінде жазушының тақырып тауып, идея туғызудағы түбегейлі мақсаты, яғни шығармашылық концепциясы жатады. Ақын өзі бейнелеп, суреттеп отырған өмір құбылыстары арқылы оқырман назарын неге аударса, қайда бағыттаса, сол – идея! Әр қаламгерде әрбір шығармасын жазар алдында осындай ой өзегі болмаса, оның шығармасында оқырманға қажет өмірлік өзекті мәселе де болмайды. Бір сәтте болған психологиялық жағдайды әр суреткер әрқалай бейнелейді. Ақын тақырыптың ірісі, ұсағы, үлкені-кішісі деп бөліп жармайды. Қандай тақырып болсын, оның маңызды идеясына, автордың ой өзегіне, философиясына байланысты деп біледі.

Ақындар поэзиясынан тіршіліктің бар мәнін, адам жанының қилы иірімдерін жете ұғынған, жақсы көру, жек көру, аяу, сағыну, сүйсіну секілді күллі сезімді шексіз

сезінген, шын сұлулық пен шын байлықтың не екеніне әбден көзі жеткен, енді сол өзі сезінгенді өзгелерге қайтсем ұғындырам деген бұлқынысты көруге болады.

Әдебиет адамтану ғылымы деп танылып, адамзаттың «сүю, күйеу үшін, азап шегу үшін жаралған» (Ж.Аймауытов) жұмбақ әлемі жан-жақты зерттеле басталғаны қашан?! Күшті сезім мен эмоцияны жүйелейтін мұң атты психикалық форма, ең алдымен, лирикаға тән. Адамзат жаратылғалы бері өзін-өзі тануға деген талпыныс толастаған емес.

«Өлең – биік арман, мақсат-мұратына үндейтін, тіршілікке етене, зорлық пен қорлықтың, өгейсіту мен өктемсудің, арамдық пен бақастықтың тұғырына ту қадататын оптимистік трагедия. Ол – ақын тілімен айтқанда мәңгілік поэзия трагедиясы» [12, 176] – деп атап көрсеткендей, лирикадағы мұң барлық ақында бірдей болғанымен, оның жеткізілуі әр қилы. Қазіргі қазақ әдебиетінің кемелденуіне, көркемдеу құралдарының, бейнелеу үлгілерінің молаюына байланысты ішкі жан күйзелісін берудегі дерексіз ұғымдар түрленіп қолданылады. Олар қолданылу аясына қарай шығармаға көркемдік мән береді. Әдебиеттегі адамның ішкі бітімі тек мінездеу немесе жанама мінездеу арқылы ғана жасалмайды, адамды тұлғалауға қажетті өзге тәсілдер де осы мақсатта қызмет атқарып жатады.

Нәтижелер. Дыбыстардың қайталануы және үстемелене қолданылуы – ежелгі ақындар поэзиясында да кең қолдау тапқан дәстүрлі тәсілдердің бірі. Дыбыс ұйқасының өлеңге берері көп. Ол өлең тармақтарының басында не ортасында келіп, өлеңге айырықша сипат береді.

Ақын поэзиясында «ж» және «қ», «с», «ш», дыбыстарының қайталануы ерекше үндестік тауып, өлеңнің мазмұнына лайықты екпін, сыршыл сезім мен көркем әр беріп тұр. Бұл дыбыстық қайталаулар сырбаз ой мен нанымды, тегеуірінді тыныстың күшқуатын танытады. Сондықтан эстет ақындар өлеңнің терең мазмұнды болуымен қоса, әрі сымбатты, әуенді болып келуіне аса мән берген.

Жоғарыда келтірілген талдаулардан ақын поэзиясының көркем болуына дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы өлеңге ажар беретін негізгі күштің бірі екеніне көңіл бөлгендігін өлең жолдарынан аңғаруға болады.

Халықтық үлгілерінің бұл түрі ақындар өлеңдеріне де өзгеше бір үнділік дарытады.

Қорытынды. Ұ.Есдәулет поэзиясына тән негізгі поэтикалық амал-тәсілдердің бірі дыбыстық қайталаулар екенін жоғарыда атап өттік. Сөз ішіндегі болсын, тармақаралық болсын, шумақ ішіндегі түрлі қолданыстағы дыбыстық қайталаулардың сөз мәнерлілігін, әуезділігін және олардың мағыналық ерекшелігін талдау барысында көрсеттік.

Жоғарыда Ұлықбек Есдәулетте дыбыстық қайталаулар көптеп кездесетінін аңғардық. А.Байтұрсынұлы «қайталақтау» деп атаған сөз қайталауы сырттай қарағанда жай ғана сипатқа ие сынды көрінгенмен, қайталаулардың көтерер жүгі жеңіл емес. Бұл қайталаулар – күрделі де кең тынысты құбылыс.

Поэзия – өзіңді, өз құпияңды ашу, жария ету, Абай тілімен айтқанда, «сырыңды жұртқа жаю». Ақындағы ең басты талпыныс – шығармаларын жаңа мазмұнға өзгеше түрге құруға күш салуы, поэзияның бағыт-бағдарын, табиғатын өзгертуі. Сол үшін де үнемі ұмтылады, ізденеді. Көбінесе, өзімен-өзі іштей сырласып, ойды іштей саралап, өзіне өзі сауал қойып, тоқтам айтып, өз ойын дәлелдеп, азаптанады. Поэзиядағы мұңлы толғаныс, күйініш пен махаббат, үміт, сүйініш бір-бірімен қабысып, тоғысып жатады. Сырлы сезімнің сан алуан бояулары көрініс беріп, әрқайсысы өз сырын ашқандай болады. Поэзия ішкі ойды неғұрлым терең бейнелесе, өмірдің де суреті соғұрлым шынайырақ болып шығады.

Ақын өлеңдерін оқығанда әр шумағында қайталанбас сөз сиқыры бар екені аңғарылады. Ондай шеберлік сыры ақынның дара танымында, дана байламында жатқаны анық. Сондықтан ақын поэзиясындағы ақын дүниетанымын зерттеу күрделі.

Оңай болатыны кез келген өлеңнің өн бойынан ажарлаудың, айшықтаудың құбылтудың үлгісі жиі кездесіп отырады. Ал қиын болатыны ақынның нақышын, өзіндік ерекшелігін ашып түйсіну үшін көп ізденіс қажет.

Әдебиеттер

1. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. - 432 б.
2. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Фолиант, 2002. - 530 б.
3. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. /Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбай. – Семей-Новосибирск, Талер-Пресс, 2006. - 398 б.
4. Бүркітов О. <https://infourok.ru/mmaataev-lederindegi-leksikali-anafora-men-epifora-2610042.html>
5. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию //Труды по филологии: 1739–1758 гг. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 131.
6. Әбдірахманова Т. Ақындық шеберлік сыры. Алматы: Ғылым, 1985.
7. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы, 2002. – 311 б.
8. Ахметов З. Ақын тұлғасы, адамгершілік мақсат-мұраты. //Әдебиет теориясы. Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
9. Нұрғали Р. Арқау. Алматы: Жазушы, 1991. – 202 б.
10. Есдәулет Ұ. Ғұмыр жас. – Алматы: Раритет, 2012. – 376 б.
11. Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилін комплексті түрде зерттеу. //Әдебиет теориясы. – Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
12. Абилхамитқызы Р., Сағатова Ш. Әбдікәкімұлы поэзиясының көркемдік қуаты. // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №3, 2020. 174-180 бб.

Р. АБИЛХАМИТҚЫЗЫ

Алматы менеджмент университет, Алматы, Қазақстан

ПОВТОРЕНИЕ ЗВУКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТА У. ЕСДАУЛЕТА

Аннотация. В статье рассматривается использование и повторение звуков в произведениях, вошедших в сборник У. Есдаулета «Ғұмыр жас». Слово в стихосложении – это не только элемент предложения, призванный дополнить или украсить лирический образ. Само слово, (буквы и звуки, из которых оно состоит) может формировать картину или её детали в стихотворении. У. Есдаулет часто пользуется этим свойством речи, применяя в своих произведениях ряд фонетических приёмов, таких как анафора, эпифора, различные рефрены, ассонанс и аллитерация. Последний является одним из наиболее распространённых способов создания особого звукового рисунка речи У. Есдаулета.

Анализируя частоту слов в произведениях поэта, их специфику, была попытка раскрыть их художественную суть. Посредством поэтического текста он пополнил сокровищницу национального языка, создавая новые цвета, новые фразы, привнес новый поэтический дух. Проявляя высокое поэтическое мастерство посредством доступных слов и словосочетаний, он создал новые эпитеты, тем самым воспевая высокую эстетичность языка. Выбирая наиболее подходящие средства языка в развитии художественной поэзии, он создает неповторимое произведение искусства. Здесь поэт может умело выбирать возможность изменения эстетического значения слов. Таким образом, поэт создает оригинальные художественные образы и изображения.

Ключевые слова: поэзия, поэт, аллитерация, ассонанс

R. ABILKHAMITKYZY
Almau, Almaty, Kazakhstan

REPETITION OF SOUNDS IN THE WORKS OF THE POET
U. ESDAULETH

Abstract. The article deals with the use and repetition of sounds in the works included in the collection of U. Esdaulet "Gumyr zhas". A word in versification is not only an element of a sentence, designed to complement or decorate a lyrical image. The word itself, and more specifically, the letters and sounds of which it is composed, can form a picture or its details in a poem. U. Esdaulet often uses this property of speech, using a number of phonetic devices in his works, such as anaphora, epiphora, various refrains, assonance and alliteration. The latter is one of the most common ways to create a special sound pattern of U. Esdaulet's speech.

Analyzing the frequency of words in the poet's works, their specificity, there was an attempt to reveal their artistic essence. Through a poetic text, he added to the treasury of the national language, creating new colors, new phrases brought a new poetic spirit. Demonstrating a high poetic skill through accessible words and phrases, he created new epithets, thereby singing the high aesthetics of the language. Choosing the most suitable means of language in the development of artistic poetry, he creates a unique work of art. Here the poet can skillfully choose the possibility of changing the aesthetic meaning of words. Thus, the poet creates original artistic images.

Keywords: *poetry, poet, alliteration, assonance*

References:

1. Abai tagylymy. Adebi-syn makalalar men zertteuler / kurast. N. Gabdullin. – Almaty: Jazushy, 1986. - 432 b.
2. Kaskabasov S. Janazyk. – Astana: Foliant, 2002. - 530 b.
3. Adebiettanu. Terminder sozdiri. /Kurast. Z.Akhmetov, T.Shanbai. – Semei-Novosibirsk, Taler-Press, 2006. - 398 b
4. Burkitov O. <https://infourok.ru/mmaataev-lederindegi-leksikali-anafora-men-epifora-2610042.html>
5. Lomonosov M.V. Kratkoe rukovodstvo k krasnorechiyu //Trudy po filologii: 1739–1758 gg. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – S. 131.
6. Abdirakhmanova T. Akyndyk sheberlik syry. Almaty: Gylym, 1985.
7. Dadebaev ZH. Omir shyndygy zhane korkemdik sheshim. Almaty, 2002. – 311 b.
8. Akhmetov Z. Akyn tulgasy, adamgershilik maksat-muraty. //Adebiet teoriyasy. Astana: Foliant, 2003. – 344 b.
9. Nurgali R. Arkau. Almaty: ZHazushy, 1991. – 202 b
10. Esdaulet U. Gumyr jas. – Almaty: Raritet, 2012. – 376 b.
11. Omiraliev K. Kazak poeziasynyn janry men stilin kompleksti turde zertteu. //Adebiet teoriyasy. – Astana: Foliant, 2003. – 344 b
12. Abilkhamitkyzy R., Sagatova SH. Abdikakimuly poeziyasynyn korkemdik kuaty. // Euraziya gumanitarlyk institutynyn khabarshysy. №3, 2020. 174-180 bb.

Автор жайлы мәлімет:

Абилхамитқызы Рысгүл – филология ғылымдарының кандидаты, Алматы менеджмент университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Абилхамитқызы Рысгүль – кандидат филологических наук, ассоц.профессор, Алматы менеджмент университета, Алматы, Казахстан.

Abilkhamitkyzy Rysgul – Candidate of Philology, Associate Professor, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan.

М. АМАНГАЗЫКЫЗЫ¹

М. С. ОРАЗБЕК²

Ж. СЕКЕЙ³

Евразийский гуманитарный институт, г. Астана, Казахстан¹

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан²

УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Казахстан³

(e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru¹, makpal_zere@mail.ru², janbota2010@mail.ru³)

АБАЙ КАК АРХЕТИП ПОЭТА

Аннотация. В данной статье уточняется и дифференцируется понятие «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева. В настоящей работе впервые рассмотрены зарождение и формирование архетипа поэта в казахском литературоведении на примере реальной (а не литературной) личности. Понятие «архетип поэта» понимается как некая динамическая изменяемая модель, существующая в культурном пространстве. Данное положение не противоречит определениям К.Г. Юнга и современным трактовкам архетипа в литературоведении.

Под архетипом поэта понимается некая выдающаяся гениальная личность, которая, в силу присущих ей индивидуальных качеств, может обладать рядом символических, архетипических свойств, помещающих личность поэта (гения) во вневременную парадигму культуры. Архетип поэта, таким образом, рассматривается с двух позиций, обусловленных двойственностью его природы, а именно: наличием неких исходных, априорных свойств и качеств в архетипе поэта, и вместе с тем – возможностью привнесения самой личностью новых особенностей в этот архетип.

Научно-практическая значимость работы состоит в уточнении и дифференциации понятия «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева, с целью дальнейшего использования материалов исследования для анализа философско-эстетических проблем художественного наследия великого поэта. Предложенная концепция архетипа поэта может использоваться в вузовских спецкурсах и семинарах при оценке рецепции и творчества писателей.

Ключевые слова: архетип, архетип поэта, модель архетипа поэта, казахская поэзия, образ Абая.

Введение. Личность гениального поэта, существуя в едином семиотическом пространстве культуры, постоянно получает новое осмысление. Развитие литературного процесса обусловлено наличием исторической динамики, и в то же время оно невозможно без обращения к прошлому в контексте современности. Вся совокупность этих взаимосвязей в развитии помещается в некое семиотическое культурное пространство, в котором личность гениального поэта со временем типизируется, приобретает, благодаря законам исторической динамики, архетипические черты: личность поэта, как и герои созданных им произведений, подвергается символизации, мифологизации, демифологизации и снова ремифологизируется.

Во второй половине XX века в литературоведении получили подробное рассмотрение архетип литературного персонажа, а так же некие сюжетно-типологические универсалии. Дон Кихот, Фауст, Дон Жуан, согласно определению Ю.М. Лотмана, есть «вечные образы культуры». Культурный комплекс, обозначаемый

нами словами «доктор Фауст», пройдя через ряд сменявших друг друга культурных эпох, сохраняет определенную инвариантность, постоянно реконструирующую в нашем сознании те культурные контексты, в которые он исторически включался. Для каждой отдельной эпохи он выглядит как из другого времени. Одновременно, если поставить перед собой проблему: «Фауст как сквозной образ разных эпох», то активизируется его инвариантность, которая лишь подчеркнет несовпадение образа Фауста из немецких народных легенд и произведений К. Марло, И.В. Гёте и Т. Манна. С этой точки зрения, он будет обладать культурной активностью как органическая часть синхронного культурного контекста» [1, 616]. Подобные образы обладают, по утверждению учёного, «мнемоническими свойствами»: каждый последующий образ, воссозданный писателями, содержит в себе «реплики» на предыдущие. Реальная личность также может концентрировать в себе «память о предшествующих контекстах», со временем личность поэта или писателя приобретает символическую значимость, так Ю.М. Лотман отмечает прижизненную символизацию образа Льва Толстого. А.Ф. Лосев в «Диалектике мифа» утверждал: «Всякая живая личность есть так или иначе миф» [2, 99], подчёркивая, что именно осмысление и оформление личности общественным сознанием делает её мифологической: «Нужно только иметь в виду, что всякая вещь мифична не в силу своей чистой вещественной качественности, но в силу своей отнесенности в мифическую сферу, в силу мифической оформленности и осмысленности. Поэтому личность есть миф не потому, что она – личность, но потому, что она осмыслена и оформлена с точки зрения мифического сознания. Неодушевленные предметы, например кровь, волосы, сердце и прочие внутренности, папоротник и т.п., – тоже могут быть мифическими, но не потому, что они – личности, а потому, что они поняты и сконструированы с точки зрения личностно-мифического сознания» [2, 99].

Научной новизной нашего исследования является то, что ранее в казахском литературоведении не рассматривалось возникновение и развитие архетипа поэта на основе исторически реальной персоны. При этом под термином «архетип поэта» мы подразумеваем некую подвижную меняющуюся модель, действующую в мировой художественной сфере. Вышеприведённое определение полностью соответствует точке зрения К.Г. Юнга и актуальным взглядам на архетип в филологии.

По нашему мнению «архетип поэта» – это некоторая известная, высокоталантливая персона, обладающая, вследствие своих личных способностей, несколькими архетипическими качествами, которые ставят данную творческую личность в вечное культурное пространство. Следовательно, мы будем анализировать архетип поэта амбивалентно, потому что в его сущности заложено, с одной стороны, присутствие некоторых первоначальных особенностей самого архетипа поэта, и, с другой стороны, потенциальное добавление новообразованных характеристик самой персоны в данный архетип.

Личность и творчество Абая Кунанбаева (1845-1904) в этом аспекте представляют особый интерес, поскольку поэту с ранней юности была свойственна самомифологизация собственной личности и символизация бытия, что в полной мере отразилось в его творчестве. По этой причине его собственное «я» в произведениях неизбежно носит черты автомифа, а его образ гениального поэта типизируется, становится архетипическим, и сам Абай принимал в этом активное участие на протяжении всей своей жизни.

Методика и методы исследования. Теоретико-методологическая база исследования основывается на классических работах по истории литературы, психологии, семиотики. Поскольку в работе при построении концепции архетипа поэта предпринят семиотический подход, значительное место занимают ссылки на труды

Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, а также Р. Барта. Литературное творчество понимается в исследовании как некая универсальная система, являющаяся «коллективной внегенетической памятью социума», что в свою очередь перекликается с идеями К.Г. Юнга, работы которого также составили значительную базу для настоящей работы. При обращении к трудам основателя аналитической психологии особое внимание уделялось следующим трактовкам таких терминов Юнга как «архетип» и «коллективное бессознательное» в литературоведении – в работах М. Бодкина, Н. Фрая. При корректировке понятия архетип применительно к литературе были использованы теоретические положения из работ С.С. Аверинцева, Е.М. Мелетинского, В.Б. Мириманова, а также А.Ю. Большаковой и В.Г. Зусмана.

Обсуждение и наблюдение. Теория архетипов, которую предложил К.Г. Юнг в начале XX века, с самого начала была не до конца сформулирована. В 1912 году швейцарский психоаналитик написал, что архетипы – это первичные образы, сформировавшиеся на бессознательном уровне у пациентов. В 1917 году Юнг предположил, что архетипы играют роль главенствующих, безличных «конструктов», которые определённым образом воздействуют на личность. В итоге, в 1919 году Юнг, используя дефиницию «архетип», подчёркивает, что основное в нём не содержание, а бессознательный образ, внешняя модель. Посредством эмоций данный образ становится подвижным и связывается с каждой личностью.

В 1934 г. Юнг в своей статье «Об архетипах коллективного бессознательного» проливает свет на истоки употребления термина «архетип», при этом отмечает похожий смысл данного термина в «Tractatus aureus» Гермеса Трисмегиста и «Tractatus de igne et sole» Вегенеруса. Похожее мнение мы находим у Филона Александрийского и Дионисия Ареопагита. По словам Карла Густава Юнга, духовность и метафоричность объединяет архетип с эйдосом из учения Платона: «архетип есть объяснительное описание эйдоса Платона». Эйдос – это некоторая фрагментарно понимаемая первооснова, которая редко понимается нашим умом.

Наш научный интерес сосредоточен на архетипе «Персона». Данный архетип наделён К.Г. Юнгом очень значительными свойствами, которые учёные с успехом применяют к известным одарённым личностям. Личность К.Г. Юнг показывает как совершенный образ; в ходе формирования личности задействуется коллективное, социальное. Каждая личность по своей природе амбивалентна: наружная маска формируется коллективной психикой, а внутренняя сущность – это результат индивидуальных черт человека. Персона, в качестве архетипа, включает в себя и внутренний мир, и является катализатором для социализации индивида. Этимологическое значение слова «персона» в переводе с латинского означает «маска, личина, личность», поэтому К.Г. Юнг приходит к следующему выводу, что архетип «Персона» – лишь маска коллективной психики» [3,183]. Препарируя личность, нам достаточно снять маску и тут же становится ясно то, что мы принетое ранее нами за индивидуальное, оказывается коллективным.

В философских трактатах К.Г. Юнга про личность говорится, что она «идеальный образ», отчасти здесь мы видим влияние древнегреческих философов, которые по полному праву считали личность наиглавнейшим триумфом рода человеческого. И даже в это понимание швейцарский психоаналитик внес свою лепту, уточнив, что понимает личность как высочайшее воплощение генетически заложенной индивидуальности. Данная индивидуальность, особо сильно обнаруживающаяся в работах талантливых людей, кроме того оказывает позитивное влияние на появление архетипа поэта, в котором индивидуальное органично входит в коллективное мировосприятие; общество, принимая близко к сердцу креативные и «поведенческие коды» одарённых людей, проецирует в своём сознании архетип данной персоны. Во

всемирном культурном пространстве архетип поэта всё время пребывает в движении: генетически заложенные свойства талантливого человека оказывают положительное воздействие на социум, который «перекодирует» данное воздействие для формирования своего «шифра» для понимания гения. «Постепенно, – полагает К.Г. Юнг, – внутренний индивидуальный голос в личности вытесняется голосом социума, общества». Следовательно, личность проходит две стадии: сначала это «становления самости», затем «разложение самости» с целью создания внешней маски персоны, такой, какой ожидает от неё социум. В итоге получается, что в течение времени духовное содержание модели архетипа поэта претерпевает изменения, но внешняя форма постоянна.

К.Г. Юнг неизменно акцентирует тот факт, что архетип – это образ, постоянно пребывающий в движении, он считается неотъемлемой частью коллективного бессознательного. Швейцарский учёный часто акцентирует внимание на «матричности», пустом пространстве архетипа: «Вновь и вновь приходится сталкиваться с ложным явлением о том, что архетип обладает определённым содержанием. Связь же модели архетипа поэта с коллективным бессознательным вполне очевидна». Исключительно данная модель оказывает прогрессивное влияние на формирование архетипа поэта и воздействие на его мифологизацию.

Термин «архетип» с лёгкой руки К.Г. Юнга в 1930-е годы был воспринят во многих разделах науки и в большей мере нашёл своё место в филологии, мифокритике и семиотике.

Семиотическая точка зрения на природу архетипа в филологии нашла отражение в трудах Ю. Кристевой, Ц. Тодорова и Р. Барта. Барт акцентировал внимание на том, что в настоящий момент любая персона или вещь сиюминутно получают суггестивные качества. Например, в его научной работе «Лицо Греты Гарбо» в «Мифологиях» (1957) литературовед делится своим мнением, что черты её лица символизируют не мотив тайны, а «мотив лица – архетипа. Своим зрителям Гарбо являла как бы платоновскую идею человеческого существа, и этим объясняется, что её лицо – почти бесполое, хотя и без всякой двусмысленности». Таким образом, Р. Барт первым продемонстрировал и обосновал для научного оборота такое понимание личности, по которому персона после прохождения этапа мифологизации получает свойства архетипа и становится архетипической личностью.

В научном труде «Литературный архетип» исследователя А.Ю. Большаковой [4] подробно продемонстрировано преобразование данного понятия в конце XX – начала XXI вв. и его чёткое деление на два вида в литературоведении: 1. архетип личности (Пушкин, Гёте, Байрон), а так же архетип литературного персонажа (Дон Кихот, Гамлет); 2. архетип мотива, сюжета и «архетип пространства» (Н. Фрай).

Следовательно данные две категории архетипа в качестве литературного конструкта были признаны и стали активно употребляться в литературоведении.

По концепции К.Г. Юнга и его учеников, архетип всегда был в коллективном бессознательном человеческого общества.

Следовательно, первый аспект в становлении архетипа поэта заключается в том, что он приобретает архетипические черты чаще всего уже после жизни человека. Личность поэта обязана пройти все этапы архетипизации: стать символом своего времени, о ней должны сложиться легенды («легендарная личность»), прочно обосноваться в массовом сознании, обрести визуальный облик и прочные ассоциативные связи. На начальном уровне становления символом важно обращать внимание на нижеприведённые показатели:

1. написание автобиографии и/или создание личного мифа;
2. иконография – прижизненные скульптуры, портреты, карикатуры;

3. воспоминание современников и рецепция – отклик социума на жизнь и творческую деятельность гения. На данных этапах формируются два первоосновных архетипа: вербальный и визуальный. Поэт одновременно и создаёт автобиографию, и в то же время искусно впускает личное в свои творческие работы, метафорически осмысливает эпизоды своей жизни, при этом превращает индивидуальное и типическое в архетипическое и глобальное.

Второй же фактор формирования архетипа поэта – это иконография, в первую очередь, прижизненные портреты и фотографии. В данных факторах мы видим главную отличительную черту архетипа поэта: первоначально его не было, он планомерно формируется и прочно обосновывается в общественном сознании. Иначе говоря: при помощи создания личного мифа, визуализации, становясь символом благодаря личному творчеству, символическая личность превращается в архетип.

К примеру, казахские писатели стали по-своему воспевать Абая в своих произведениях, посвященных Абаю. То есть в познании каждого писателя сформировался свой образ Абая.

Поэт Магжан в своем стихотворении «Золотому хакиму Абаю» дал Абаю Кунанбаеву такую высокую оценку как «Хаким»:

Благородный хаким, твое слово бесценно,
Пусть проходят века, твоя слава нетленна.
И другого такого, как ты, Человека,
Может быть, никогда не дожидаться Вселенной.
Но народ твой высокое слово Поэта
Не ценил и не ценит в тщете своей брэнной.
Словно свора собак, меж собою грызутся,
Слыша имя твое, брызжут мстительной ценой.
Не печалься, Поэт. Для народа родного
Откровеньем еще прозвучит твое Слово,
Будет время, и будут достойные дети,
И поймут твое Слово – что жизни основа [5, 17].

«Хаким – арабское слово, которое буквально означает «тот, кто судит между людьми», то есть судья. Также означает «обладателя мудрости» (хикма)» [6]. «Хаким же, по словам Абая, – это человек, который ищет причину явлений, событий – словом, всего, что происходит на земле» [7, 361].

Поэт Джамбул:

«Что это? Абая ли это портрет?
Могущества слава и песни расцвет!
Умом и отвагою равно велик,
Какой же с Абаем сравнится поэт?
Величье акына он гордо вознес,
Грядущего славным примером возрос.
Аргын и найман удивлялись ему,
Словам, уподобленным яркости звезд.
Течением мысли, как море, глубок...
А сердце мне шепчет: «Он был одинок...»
Без радости, но с душой непреклонной,
С досадою гений из мира ушел» [8, 10].

Дальнейшее развитие архетипа поэта обуславливается, с одной стороны, укоренением в общественном сознании образа-архетипа личности, с другой – изменением внутренних аспектов этого образа, которые вызывают интерес у общества в тот или иной промежуток времени. Идеологические особенности социума диктуют

трактовку внутренних черт архетипа поэта, в то время как его внешняя структура остаётся неизменной. Каждое новое серьёзное исследование вскрывает новые грани во внутренней структуре архетипа. Множится число концепций, пишутся новые биографии, возникают споры, полемика – всё это способствует расширению внутренней сущности архетипа поэта. Он неизбежно претерпевает и процесс пересмотра, демифологизации и даже десакрализации, меняются не только внутренние «коды», меняется отношение общества, меняется суггестивный заряд архетипа поэта. Неизменна только его форма, его, условно говоря, «умозрительное», визуальное воплощение.

Как говорит исследователь Г. Есим: «В годы советской власти мы не имели возможности изучить Абая на его родной почве, ныне же мы открываем для себя новый мир истории, который выражается одним словом – пантюркизм. Пантюркизм открыли для себя большевики, и сами тут же объявили ему войну. В сущности, это был не пантюркизм, а стремление изучить общую для всех тюркских народов культуру, историю. Сегодня, когда у нас появилась такая возможность, мы сочли необходимым начать свое слово об Абае с истоков тюркской культуры. И это не просто порыв души, наше желание, основанное на чистых эмоциях» [7, 75].

Факторы времени и пространства оказывают также значительное влияние на формирование архетипа поэта. Эта модель панхронна по своей сути, влияние её также не подчиняется строгим временным рамкам. Попав в семиотический культурный процесс, модель архетипа поэта не может находиться «в покое» – она постоянно подвергается оценочному обсуждению с исторической, духовной, культурной, социальной и многих других позиций. В процессе реакции общества на некий архетип, который получил актуализацию в «настоящем» для этого общества, возникают реплики-суждения относительно его прошлого и будущего. Все превращения модели архетипа поэта отражаются на её прошлом и будущем существовании в культурном пространстве. От оценки сегодняшней зависят суждения об архетипе поэта в будущем, однако и это не следует понимать буквально, ведь какой путь изберут последующее поколения для постижения особенностей архетипа поэта, что они найдут адекватным своему времени, а что архаичным – неизвестно. Несомненным представляется и тот факт, что модели архетипа поэта присуще нарушение экзистенциальных законов бытия, поскольку она устремлена из нашего настоящего не только в будущее, но и в прошлое. Прошлое архетипа поэта в семиотическом пространстве культуры также изменяемо и в некоторой степени непредсказуемо: не всегда можно прогнозировать, какая грань внутренней сущности архетипа поэта вызовет интерес исследователей сегодня и какую она получит трактовку, как будут «моделироваться» те или иные факты. Гипотетически можно предположить и влияние будущего на настоящее архетипа поэта, нередки случаи не только прогнозирования своего будущего выдающимися людьми, но и сознательное программирование его. Условно говоря, «осознавая» своё будущее поэт стремится смоделировать его, задав при этом будущим поколениям мощную суггестивную установку, самый яркий пример – это стихотворение Абая «Не для забавы я слагаю стих»:

«Не для забавы я слагаю стих,
Не выдумками наполняю стих.
Для чутких слухом, сердцем и душой,
Для молодых я свой рождаю стих.
Кто сердцем прозорлив и чуток, тот
Поймет, что в каждый я влагаю стих.
Ко мне дорогой приходи прямой.
Все то, что скрыто, стих раскроет мой, –

Не сразу ты воспримешь, может быть,
Слова такие слышишь ты впервой.
Как странно мне, что люди, не поняв,
Немедля речи трубуют другой» [8, 122].

Предсказание будущего, профетизм, – редчайшее качество, встречающееся у некоторых гениев: им дано не только заглянуть в будущее с научной или историко-художественной позиции. Они, порой обладают даром предвидения духовно-социальных изменений в обществе, который делает их самих и их творения бессмертными.

Результаты. Исходя из вышесказанного, следует выделить основополагающие качества, которыми обладает архетип поэта, и которые обеспечивают его вневременное, изменяемое существование в культурном пространстве.

Архетип поэта может, как представляется, обладать следующими качествами:

1. Символизация. Символизируясь личность попадает в категорию мифического, со временем становясь легендой, преданием.
2. Мифогенность следствие символизации.
3. Архаичность, выраженная в повторяемости.
4. Динамическое развитие, превращения. Архетип поэта, словно кристалл, поворачивается всегда новыми гранями своей внутренней сущности.
5. Внешняя неизменность при внутренней подвижности.
6. Вневременность. Нарушение экзистенциальных законов бытия, панхронность.
7. Суггестивность. Характер внушения. У гениальных личностей: нуминозность – сильное духовно-эмоциональное воздействие на общество.
8. Пассионарность, как следствие суггестивности способность увлекать общественное сознание идеями, вести его за собой.

Названные качества архетипа поэта и указанные аспекты исследования обусловили положения, выносимые на вывод:

1. Архетип поэта есть изменяемая структура, внутреннее содержание которой подчинено законам исторической динамики и обусловлено вышеназванными качествами.
2. Личность Абая ещё при жизни, благодаря индивидуальному мифотворчеству символизировалась, приобретя черты автомифа, которому присущи архетипические качества.
3. В культурном пространстве модель архетипа поэта подвержена панхронному изменению, которое вызвано влиянием семиотического равновесия – рецепцией общества, критическими оценками, фактами биографии, отражёнными в творениях гения.
4. Абай, рассматривая себя «исторически», задал для исследователей вневременную парадигму изменения-становления гениального поэта, что отразилось в его творчестве и автобиографических материалах.
5. Визуализация архетипа поэта играла для Абая важную роль при моделировании своего образа для последующих поколений.

Таким образом, научно-практическая значимость работы состоит в уточнении и дифференциации понятия «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая, в дальнейшем использовании материалов исследования для анализа философско-эстетических проблем художественного наследия великого поэта. Предложенная концепция архетипа поэта может использоваться в вузовских спецкурсах и семинарах при оценке рецепции и творчества писателей.

Заключение. Архетип поэта, изменяясь во времени, хранится в коллективной памяти человечества. Память эта до известной степени обладает креативностью, то есть

она порождает, актуализирует наиболее существенные аспекты архетипа поэта в общественном сознании. Подвергнувшись актуализации, образ поэта начинает символизироваться, вернее, это процесс непрекращающийся, постоянный, но со временем он приобретает черты мифологизации.

Миф играет одну из существенных ролей при становлении архетипа поэта. Мифотворчество же, по словам современного исследователя теории мифов, есть «... особая специфическая деятельность духа, способная к историческому развёртыванию, к многообразным инкарнациям в культуре, имеющая множество ипостасей. Мифотворчество постоянно воспроизводится в некоторых фундаментальных отношениях способа человеческой жизнедеятельности и является культурной универсалией. Поэтому ключ к тайнам первобытного мифа удобнее искать не столько в прошлом, сколько в современности – в особенностях современного сознания и его немифологических построений» [9, 27]. Миф в XX столетии обрёл качества реальности. Он перестал быть «сказочным», «необычным», реальные события, более того, реальные личности отчётливо демонстрировали человечеству способность символизироваться и мифологизироваться в его коллективном сознании. Миф поэтизирует наше бытие, символизирует историческую личность поэта, которая, попадая во вневременной контекст культуры, отчасти теряет свои индивидуальные качества, приобретая, путём рецепции, самомифологизации, типизации, суггестивности и других факторов архетипические черты. И вместе с тем, нельзя не признать, что миф, как поэтизация (вернее – символизация) действительности, есть «праформа человеческой духовности» [9, 444]. За символами нередко скрывается прафеномен, идеальные праобразы, воплощения. Подчёркивая нюансы в определениях Юнга, В.Н. Топоров в своих работах рассматривает архетипические модели в сознании писателей как «внушение», усматривая в них мощную суггестивную установку [10].

Время, историко-литературные методы изучения творческого наследия поэта, его биографии помогают нам в раскрытии и постижении его сущности, через многочисленные отражения, символы-образы мы приближаемся к постижению архетипа гениального поэта.

Статья выполнена в рамках научного проекта комитета науки МОН РК AP08855981 «Архетипы мировой и национальных культур в произведениях Абая»

Литература

1. Лотман Ю.М. Семиосфера [Текст]. – С.-Петербург: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
2. Лосев А.Ф. Диалектика мифа [Текст]. – М.: Мысль, 2001. – 558 с.
3. Юнг К.Г. Психология бессознательного [Текст]. – М.: «Когито-Центр», 2010. – 352 с.
4. Большакова А.Ю. Литературный архетип [Текст] // Литературная учеба. – 2001. – №6. – с. 169-173.
5. Жумабаев М. Пророк. Стихи, поэмы, рассказ [Текст]. – Астана: Аударма, 2010. – 368 с.
6. Хаки́м // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хаки́м>
7. Есим Г. Хаки́м Абай [Текст]. – Астана: Фолиант, 2012. – 384 с.
8. Абай. Стихи. Переводы русских поэтов [Текст]. – Алматы: «Гылым». – 207 с.
9. Найдыш В.М. Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма [Текст]. – М.: Гардарики, 2002. – 554 с.
10. Топоров В.Н. К архетипическому у Тургенева: сны, видения, мечтания // Литературные архетипы и универсалии. – М., 2001. – С. 369-432.

М. АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ

Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

М.С. ОРАЗБЕК

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ж. СЕКЕЙ

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан

АБАЙ АҚЫН АРХЕТИПІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланады. Жұмыста алғаш рет қазақ әдебиеттануында ақын архетипінің тууы мен қалыптасуы шынайы тұлғаның (әдеби емес) мысалында қарастырылады. «Ақын архетипі» ұғымы мәдени кеңістіктегі өзгермелі динамикалық модель ретінде түсіндіріледі. Бұл К.Г. Юнгтың архетип турасындағы анықтамасына да, қазіргі әдебиеттанудағы архетип түсініктемесіне де қайшы келмейді.

Ақын архетипі ұғымының аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге ие ақынның (кемеңгердің) уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлғасы танылады. Осылайша, ақын архетипі өз табиғатының екіжақтылығына сәйкес екі позицияда қарастырылады, нақтырақ айтсақ, бастапқы, априорлы қасиеті бар ақын архетипі және белгілі бір тұлғаның өзі бұл архетипке жаңа ерекше қасиеттер үстеуі мүмкін.

Осылайша, жұмыстың ғылыми және тәжірибелік мәні Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымын айқындап, саралау. Зерттеу материалдары ұлы ақынның көркем мұрасының философиялық және эстетикалық сипатын талдауда пайдаланылады. Ұсынылған ақын архетипі концепциясы жоғары оқу орындарында арнаулы курстар мен семинарларда жазушылар шығармашылығының рецепциясын бағалау мәселесінде қолданылады.

Түйін сөздер: архетип, ақын архетипі, ақын архетипі моделі, қазақ поэзиясы, Абай бейнесі.

M. AMANGAZYKYZY

The Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan,

M.S. ORAZBEK

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zh. SEKEY

«Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

ABAI AS THE ARCHETYPE OF THE POET

Annotation. This article clarifies and differentiates the concepts of the «archetype of the poet» by the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev. In this paper, for the first time, the origin and formation of the archetype of the poet in Kazakh literary studies is considered on the example of a real (and not literary) personality. The concept of the «archetype of the poet» is understood as a kind of dynamic changeable model existing in the cultural space. This provision does not contradict the definition of C.G. Jung and modern interpretations of the archetype in literary studies.

The archetype of the poet is understood as a certain outstanding genius personality, which, due to its inherent individual qualities, may possess a number of symbolic, archetypal properties that place the personality of the poet (genius) in the timeless paradigm of culture.

Thus, the archetype of the poet is considered from two positions due to the duality of his nature, namely, the presence of some initial, a priori properties and qualities in the archetype of the poet, and at the same time – the possibility of introducing new features into this archetype by the personality itself.

Thus, the scientific and practical significance of the work consists in clarifying and differentiating the concept of the «archetype of the poet» on the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev, in further using the research materials to analyze the philosophical and aesthetic problems of the artistic heritage of the great poet. The proposed concept of the archetype of the poet can be used in university special courses and seminars when evaluating the reception creativity of writers.

Keywords: archetype, archetype of the poet, model of the archetype of the poet, Kazakh poetry, image of Abay.

References

1. Lotman Yu.M. Semiosfera. – St. Petersburg: «Art-SPb», 2000. – 704 p.
2. Losev A.F. Dialektika mifa. – Moscow: Mysl, 2001. – 558 p.
3. Yung K.G. Psikhologiya bessoznatel'nogo. – M.: «Kogito-Center», 2010. – 352 p.
4. Bol'shakova A.Yu. Literaturnyy arkhetyp // Literary studies. – 2001. – №6. – pp. 169-173.
5. Zhumabaev M. Prorok. Stikhi, poemu, rasskaz. – Astana: Audarma, 2010. – 368 p.
6. Khakim // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хаким>
7. Esim G. Khakim Abay. – Astana: Falliant, 2012. – 384 p.
8. Abay. Stikhi. Perevody russkikh poetov. – Almaty: «Gylym». – 207 p.
9. Naydysh V.M. Filosofiya mifologii. Ot antichnosti do epokhi romantizma. – M.: Gardariki, 2002. – 554 p.
10. Toporov V.N. K arkhetypicheskomu u Turgeneva: sny, videniya, mechtaniya // Literaturnye arkhetypy i universalii. – M., 2001. – S. 369-432.

Сведения об авторах (соавторах):

Амангазықызы Мөлдір – философия докторы (PhD), Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Амангазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – Doctor of PhD, Docent of The Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Оразбек Мақтагүл Социалқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Оразбек Мактагуль Социаловна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Orazbek Maktagul Socialovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Секей Жанбота – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ доценті, Семей, Қазақстан.

Секей Жанбота – кандидат филологических наук, доцент УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан.

Sekey Zhanbota – candidate of Philological Sciences, Docent of «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

FTAXP 17.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.14>**Б. Г. ГАЛЫМЖАНОВ** Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: baiterek10@mail.ru)**ЮНУС ЭМРЕ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖҮСІП
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҮНДЕСТІГІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр Жүсіптің еңбектері мен сопылық мектептің негізін қалаушылардың бірі түрік ақыны Юнус Эмренің шығармашылығындағы ұқсастықтар мен сабақтастықтар зерделенеді. Мақалада екі ақынның көзқарастары мен шығармалары бүгінгі күн тұрғысынан талданады. Ақындардың рухани үндестіктері мен ұлттық құндылықтар бойынша шығармалары салыстырыла отырып, ұлттық құндылықтардың маңызы туралы сөз болады. Біз қарастырып отырған екі ақынның өмір сүру кезеңдері мүлдем алшақ болса да, ой сабақтастығы мен жан дүниелерінің ұқсастықтары шығармалары арқылы талданады. Екі ақынның шығармалары да жалпыадамзатты имандылыққа, тазалыққа, мәдениет пен парасаттылыққа үндейді. Олардың шығармаларының идеясы жалпыадамзаттық рухани құндылықтар мен жалпыадамзатты сүю. Екі ақынның да шығармаларының түпкі негізінен Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың үндестігі байқалады.

Мақаланың кіріспе бөлімінде: Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіптің және Қожа Ахмет Ясауидің танымдық байланыстары мен көзқарастарындағы ұқсастықтар сөз болады.

Екеуі де өмір, өлім, дүние, тағдыр, шындық сияқты адам баласын ойлантатын тақырыптарға басымдылық берген. Сол тақырыптардың түпкі маңызында жатқан сырларды ашуменен адамзаттың тұрмыс жолын, тағдыр мәселесін анық әрі әділетті баяндағаны туралы ой қозғалады.

Мақаланың негізгі бөлімінде: Мәшһүр Жүсіп те, Юнус Эмре де шығармаларында нәпсіні тізгіндеп, кемелділікке қарай ұмтылуға шақырғандығы мысалдар арқылы беріледі. Екеуінің де шығармалары ұлт таңдамайтыны, олардың шығармалары жалпыадамзаттық құндылықтар бағытында екені шығармалары арқылы дәлелденеді.

Юнус Эмренің де, Мәшһүр Жүсіптің де философиясындағы ең маңызды ұғымдардың бірі – адамды сүю екені сөз болады. Шын мәнісінде, әлем әдебиетінің өзінен адамды соншалықты ұлықтайтын және сүйетін ақындарды көп деп айта алмайтынымыз рас. Батыстың гуманизм деп мақсат еткен ойдың дәрежесіне біз айтып отырған ақындар ғасырлар бұрын жеткенін еңбектері арқылы білеміз. Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіп құндылықтарға жалпыадамзаттық тұрғыдан қарай отырып, адамның діні, тілі, ұлты кім болса ол болсын, бәрі адам деген көзқарасты ұстанады. Сол көзқарастағы еңбектері мақаланың негізгі бөлімінде барынша ашылады.

Мақаланың қорытынды бөлімінде: Юнус Эмре де, Мәшһүр Жүсіп те өлеңдерінің барлығына тән болған ортақ ойлар – адамгершілік, әділдік, ақылмен іс қылу, адами болмысты сақтау болғандығын шығармалары арқылы дәлелдей отырып, адамзатты рухани дамытуға күш салғанын дәлелдеуге тырыстық.

Түйін сөздер: жалпыадамзаттық құндылық, рух, ұлттық болмыс, түркі әлемі, гуманизм.

Кіріспе. Юнус Эмре Анадолыдағы Қожа Ахмет Ясауи жолын қуған сопылық мектептің негізін қалаушы, түрік ақыны.

Юнус Эмре – Хаққа ғашық тұлға. Өлеңдері ғасырлар бойы құмартып, ғибратпен оқылған. Қысқасы орталық Азия халықтары үшін хазіреті Ахмет Ясауи қандай орын тұтса, Юнус Эмре де түркиялықтар мен балқандықтар үшін сондай қадірлі.

Өлеңдерін Қожа Ахмет Ясауи жолымен халыққа Ислам қағидаларын түсіндіру үшін жазған.

Ақын Юнус Эмре - адам денесі су, топырақ, от, ауадан жаратылған, осы денеге кейіннен жан (рух) берілген. Су - тазалық, жомарттық, жақсылық және Аллаға қауышудың символы, ал топырақ - сабыр, жақсы мінез, қанағат, намыс және иманның қайнары, от - менмендіктің және қызғаншақтықтың кек алудың символы - дейді. Осы төрт нәрсенің қонағы жан (рух) ұлылық, жақсылық, сұлулық, жалғыздық секілді Аллаға тән қасиеттерді сағынушы, Аллаға ғашық. От пен ауа жаман ниеттерді ортаға шығарады. Нәпсі жамандықтарынан құтылудың алғашқы шарасы - ақыл. Бірақ шын құтылудың жолы - ғашықтық. Өйткені ақылға толық сенуге болмайды. Ғашықтық адастырмайды, сондықтан Аллаға жетудің ең сенімді жолы оған ғашық болу деп тұжырымдайды. Бұл ой негіздері шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінен де байқау қиынға соқпайды.

Юнус Эмре өз өлеңдерін XIII - XIV ғасырдағы Анадолы оғыздарының халыққа түсінікті қарапайым тілінде шығыстық аруз өлшемнің, II буындық түрік өлшеміне сәйкес жазған. Өзінен кейінгі ақындарға ұстаз болып, қарапайым халық тілімен де тамаша өнер туындысын жасауға болатындығын дәлелдеген. Діни, сопылық терминдердің арабша, парсыша атауларымен бірге түрікше аттарын қатар қолданған. [1, 592].

Әдетте Юнус Эмренің шығармашылығы жөнінде сөз болғанда, көбінесе оның Құдайды танып-білуге бағытталған діни, дидактикалық өлеңдерді жазғаны айтылады. Ол ой Мәшһүр Жүсіп еңбектеріне де қатысты айтылады. Екеуі де өмір, өлім, дүние, тағдыр, шындық сияқты адам баласын ойлантатын тақырыптарға басымдылық берген. Сол тақырыптардың түпкі маңызында жатқан сырларды ашуменен адамзаттың тұрмыс жолын, тағдыр мәселесін анық әрі әділетті баяндаған.

Юнус Эмре әлемдік деңгейдегі ақын. Оның әлемдік деңгейге көтерілуінің бір себебі құдайды шексіз сүюі арқылы руханилыққа бастауы, рухани дүние арқылы халықты гуманизмге тәрбиелеуі. Ақын гуманистік ұғымды еуропадан бұрын қалыптастырғанын еңбектерінен байқау қиынға соқпайды.

Шындығында, ақынның жеті жүз жыл бұрынғы тұңғық тұрмыстың тереңінде қалған көпшілік адамзаттың «ағарту» адасуыменен өз жарығын төңіректің төрт бұрышына жайылту әрекеті, еуропалықтардың «ағарту» қимылының бес ғасыр әуелі жүзеге асқан болса керек.

Көкіректі кеңдей қылып кермедім,

Көр ауқатқа көмілем деп келмедім.

Құдіретті Құдай менен дос болып,

Көңілдерді көтеруге келгенмін, - деп Юнус Эмре бұл өмірдегі қызметін белгілеген болатын. [1, 592].

Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіпті жақсы түсіну үшін әуелі ақындардың өмір сүрген дәуірінің ерекшеліктерін білу керек. Теріс ағымдар мен құдайсыз сенімдердің кең етек алып, халық діни сенім-нанымынан күдер үзіп, ертеңгі күнге күмәнмен қарай бастаған уақытта Юнус Эмре түрік тілінде жырлап отырып, ана тілін толғаныстың (тафаккур) тіліне айналдырып, адам баласын жақсылыққа, сұлулыққа және турашылдыққа шақыратын сопылық мәдениеті арқылы ынтымақ пен бірлікті насихаттаған өте ықпалды ақын болса, Мәшһүр Жүсіп те осы міндетті толық атқарды.

Мәшһүр Жүсіп те, Юнус Эмре де – исламдық сопылық идеясының негізінде туған ақын. Сондықтан олар үнемі исламдық ақиқатты жырлап өткен. Бұл идеяның негізінде Алла және адам сүйіспеншілігі жатыр. Ал осы сүйіспеншілікті өзек етіп алған сопылық идеясына қарай, Алла ғана жалғыз шынайы болмыс иесі. Барлық сопылар сынды біз айтып отырған тұлғалар да осы тұрғыдан ой қозғайды. Болмыс пен тіршілікті, өлім мен махаббатты, өмір мен ғаламды осы көзқарас бойынша жырлайды. Осы себептен олар Алла, махаббат, болмыс, жоқтық, өмір мен өлім сынды тақырыптарды көп қозғады. Олар исламдық көркем мінездің жыршылары. Екеуі де көркем мінездің жауы – нәпсі екенін ашық айтады. Сондықтан олар нәпсіні кемелдендіруге, толық адам болуға үгіттейді. Олардың жырларының негізгі тақырыптарының бірі - адамзаттық махаббат, адами құндылықтар, достық, бейбіт өмір сүру, зұлымдықтан алыс болу.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырып ерекшелігіне және жұмыс мақсатына байланысты мақалада салыстырмалы, сипаттамалы талдау әдістері қолданылды. Теориялық тұрғыдан мақаланы жазуда «Ислам» Энциклопедиялық анықтамалығы, Алматы, «Аруна Ltd» ЖШС, 2010. Қожа Ахмет Ясауи. Хикметтер. «Атамұра», – Алматы, 1995. «Әлем әдебиеті» журналы, №5. Астана, 2012. Х.О.Қарасаева, Ж.Т.Қобланов. «Шығыс әдебиетінің тарихы». Астана, 2001. М.Жүсіптің 20 томдығын басты дерек көзі ретінде пайдалана отырып, зерттеуші ғалымдардың мынадай еңбектеріне арқа сүйедік: М.Жүсіп туралы алғаш қалам тартқан ғалымдар: М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Қ.Бейсенбаев, Ә.Қоңыратбаев, І.Жарылғапов, Ы.Дүйсенбаев, Д.Әбілов, С.Дәуітұлы. М.Жүсіптің Шығармалар жинағы 20 том, Павлодар, «ЭКО» 2013. Д.Аңсабаев «М.Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні», «Ізденіс-Поиск» 2003. С.Қабдиева «М.Жүсіп шығармаларындағы адамгершілік мәселесі», «Қазақстан мектебі» 2005. С.Негимов «М.Жүсіп ауылы», «Қазақ әдебиеті» 2004. С.Негимов Шығармалары II том, Астана, «Фолиант», 2015. С.Негимов Шығармалары 5 томдық, Астана, «Фолиант», 2018. Мәшһүр тағылымы: жинақ/А.Қ.Тұрышев., А.О.Кәрібжанова., М.О.Оралова., Ж.О.Артықбаев., Қ.А.Малғаждаров. – Павлодар, 2008.

Талқылау және бақылау. Юнус Эмренің де, Мәшһүр Жүсіптің де философиясындағы ең маңызды ұғымдардың бірі – адамды сүю. Шын мәнісінде, әлем әдебиетінің өзінен адамды соншалықты ұлықтайтын және сүйетін ақындарды көп деп айта алмаймыз. Батыстың гуманизм деп мақсат еткен ойдың дәрежесіне біз айтып отырған ақындар ғасырлар бұрын жеткен. Алайда, оны батыстық көзқарастағы «гуманист» - деп атау қиын. Өйткені гуманизмде адам баласын Құдайдың дәрежесінде дәріптеу бар. Ал Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіпте адамды керісінше, Алланың ең көркем және ең керемет жаратылған тіршілік иесі болғаны үшін сүйеді. Олардың ұқсастықтары да осында. Гуманизмдегі адамдық құндылықтар – ежелгі грек және латын мәдениетіне негізделген Еуропаның адамдық құндылықтары. Ал Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіп болса, адамға ислам құндылықтары тұрғысынан қарайды. Сол сияқты Батыс гуманизмді өз аймағында іске асырып отырып, өзге дін және ұлттарға сүйіспеншілікпен қарамайды. Осы себептен Батыстың адамгершілік идеясы толық қалыптаспаған деуге болады. Ал Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіп құндылықтарға жалпыадамзаттық тұрғыдан қарайды. Өйткені діні, тілі, ұлты кім болса ол болсын, бәрі адам және адам ретінде бәрі Алланың құлы. Осы сияқты көзқарастардың нәтижесінде Юнустың да, Мәшһүр Жүсіптің де адамгершілік идеясы мен Батыстық гуманизм идеясымен үйлеспей қалып жататыны содан. Юнус Эмренің де, Мәшһүр Жүсіптің де адамды сүю идеясы исламдық тұрғыдан қолға алынғанда ғана мәні өседі. Ал бұл мәннің негізінде Алланың бар болу идеясы жатыр.

Адам баласы Аллаға жақындау үшін өзін нәпсіқұмарлықтан тежеп, өмір бұл уақытша ғана берілген сынақ екенін мойындап, бар болмысымен ізгілікке мойынсұнғанда ғана Аллаға жақындай алатыны ақиқат.

Алланы сүйген адам - әрбір болмыс иесін оның туындысы ретінде бағалап сүйеді және құрметтейді. Оның үстіне бұл сүйіспеншілік сөз жүзінде ғана қалмайды. Амал жүзінде, іс жүзінде көрінеді. Осылайша сүйіспеншілік көркем мінездің басты ережесіне айналады. Юнус Эмре де, Мәшһүр Жүсіп те барлық мұсылман жұртты тіпті адамзатты құшағына алғандай. Осы себептен оларды пендешіліктен биік ақын ретінде бағалауға негіз бар. Олардың бірі түрікше, бірі қазақша жырлап отырса да, екеуінің өмір сүру кезеңдері алшақ болса да Түркістанның пірі Қожа Ахмет Ясауи бабамызбен үндесетіндігін байқау қиынға соқпайды. Юнус Эмре мен Мәшһүр Жүсіп өлеңдерін оқығанда екеуінде де араб, парсы сөздері көптеп кездеседі. Олардың арналары бір екенін содан да байқауға болады. Олар ақиқатты танып, Алланы жырлады, шын ғашық болып, махаббат сүйіспеншілігін тек бір Аллаға арнады. Олардың жыры Құранның рухы, хадистің мазмұны болды. Сондықтан көңілге қонымды, жүрекке жылы, жанға дәру, бойға қуат болды. Олардың осы бағыттағы өлеңдерін хикмет деуге негіз бар. Хикмет тұнып тұрған асыл қазына, шырайлы шындық болып, риясыз көңілден туғандықтан, сан ғасырлар бойы адаммен жасасып келе жатқаны ақиқат. Бұл екі ақын рухтас, тамыры бір қандас, табиғаты үндес екенін шығармалары дәлел.

Екі ақын өлеңдерінде де өздері өмір сүрген заман көрінісі анық көрінеді. Сондықтан болса керек, Юнус Эмреде де, Мәшһүр Жүсіп жырларында да сол кезеңдерде белең алған сопылық дүниетаным басымырақ көзге түседі. Ислам дініндегі сопылық ағым VII-VIII ғасырларда туғандығы тарихтан белгілі. Түркі әлемінде осы ағымның қанат жаюына мол үлес қосқан көрнекті тұлға – Қожа Ахмет Ясауи. Оның XII ғасырда көне түркі тілінде жазған «Диуани Хикмет» кітабы осы сопылық ілімді уағыздайды. Бұл кітаптың түпнұсқасы сақталмаған. Бізге дейін жеткені XV-XVI ғасырлардағы көшірмелері ғана. Көшірмелері өте көп. Олар негізінен Ыстамбұлда, Қоқанда, Ташкентте, Мәскеуде және Алматыда сақтаулы. Қожа Ахмет Ясауи да, Юнус Эмре де, Мәшһүр Жүсіп те озбырлық пен зұлымдыққа қарсы, жемқор, дүниеқоңыз, дүмше молдаларды шығармаларында барынша сынға алады. Аллаға ғашық бола тұрып, дәулет пен мансапқа қызықпауды тілейді. Қожа Ахмет Ясауи:

Дүние-мүлікке құмартып жаһан малын жиғандар,
Құзғын жемін жегендер арамға әбден батпақшы.
Молла, мүфти болғансып жалған дұға қылғандар,
Ақты қара дегендер тамұққа барып жатпақшы.
Қазы, имам атымен қол қойса нақақ жалаға,
Сол үкімнің салмағы өздерін басып қалмақшы.
Арам жеген әкімдер, құныққандар параға,
Өз бармағын тістелеп өкініш отқа жанбақшы [2, 549].

Адам мал-дүниеге, атақ-даңққа құл болса, онда оның ниет-ықыласы Аллаға емес, байлыққа ауады. Ондайлар надан, пасық жандарға айналады. Иманың бар нағыз адам болсаң елге, халыққа шапағатыңды тигіз, момындарды, жетім-жесірлерді жебеп, қорған бол деп үгіт-насихат айтады.

Пірге қызмет еткенсіп «мен тәліппін» деп жүрер,
Жаман, арам заттарды хұжырларға енгізер,
Көздерінде сәуле жоқ, жанары пәс мөлдірер,
Арыстан бабам сөздерін тыңдаңыздар, тәбәрік...
...Тәліппін деп айтады-ау, қуыс көкірек, құр кеуде,
Нағыз тәліп кісінің іші толы дүрлерге,
Нахқа аян сырлары, ойлары асыл білгенге,

Арыстан бабам сөздерін тыңдаңыздар, тәбәрік.
Сырты сұлу, іші арам, қияметтен хаупі жоқ,
Тазаруға күнәдан көңілі мен зауқы жоқ,
Тәспілері үзілсе, жылап-еңірет қалпы жоқ,
Арыстан бабам сөздерін тыңдаңыздар, тәбәрік...

...Кәміл ғашық пендесі һақ дидарын көрмек те,
Муса сынды махшарда һаққа сауал бермек те,
Мәз көңілмен мадақ айтқан жетер даусы жер-көкке,
Арыстан бабам сөздерін тыңдаңыздар, тәбәрік [2, 549]. Міне, осындай ой-пікірлерді Юнус Эмре де қолдайды. «Ақырзаман хақындағы диуанында» ол:

Ақырзаман – ол болар,
Ал, ей, ұлық сен хабар:
Шын мұсылман аз қалар –
Күмәнға ол да жем болар.
Жалған сопы молдалар –
Жамағатты күнде алдар;
Ұқпас халық шын жолды, ал,
Саңырауша сандалар.
Жетім хақын жеп келген
Қайыр кетер бектерден;
Кеуде – нәжіс кептелген,
Ұрттағаны қан болар [3, 28].

Бұл жолдардан рухани құндылықтардан алыстаған ақырзаман адамдарының келбетін көруге болады. Адамдар руханилықтан алыстап, кейбің тірліктің жетегіне еріп, алдау-арбаумен күн кешуін өкіне жырласа, ал Мәшһүр Жүсіп:

Қазақтың пайдалы еді надандығы,
Қоян мен қойдай еді адалдығы.
Қожа, молда көбейіп кеткеннен соң,
Қулық, сұмдық көбейді арамдығы.
Білмеген, ойлап тұрсам, надан озды,
Әбден біліп алған соң әркім қызды.
«Қисық арба жол бұзар», - дегендейін,
Дүмше молда, қожалар жұртты бұзды. [4, 202].

Бұл жолдардан екі ақын арасындағы ой сабақтастығын айқын көруге болады. Рухани құндылықтан алыстау өлеңдердің негізгі арқауы болып отыр.

Қожа Ахмет Ясауи: «Диуани Хикметінде» малқұмар, мансапшылдарды бұл дүние өткінші, өлім әркімге де ортақ, одан қашып құтыла алмайсың. Сондықтан естеріңді жиыңдар, - дейді. Әділет жолы – нақақ іс қылмай, әлсізді қорламай, рақымшыл, мейірімді болу.

Ертелі кеш бұл дүние,
Барша жаннан өтпес пе?
Дүние малың бір күні,
Қолдарыңнан кетпес пе?
Қайда кетті ойлашы,
Ата-ана, туыстар?
Төрт аяқты, ағаш ат,

Саған да бір күн жетпес пе? [5, 367]. десе, Юнус Эмре ақын «Сабақ ал...» дейтін өлеңінде мұны былайша толғайды:

Адам-пендем, бір сабақ,
Алғың келсе өлімнен.

Тірлігінде пұл санап,
Босқа өтпегін өмірден.
Аруактың көрдегі,
Қалды қандай амалы?
Осыны ойла сен де бір,
Тірлік етіп саналы.
Байлар қайда бұрынғы,
Байлығына сыйынған?
Оларға бүгінгі,
Бейіттен жер бұйырған.
Ханзадалар қайда асты,
Хан сарайға сыймаған?
Көрге олар да жайғасты,
Құм төсегін жимаған... – дейді [3, 28].

Ал Мәшһүр Жүсіп:

Күн сайын өзіңе-өзің жас боласың,
Жаспын ғой деп, әр істен жасқанасың.
Піскен астан ішпейсің мезгілінде,
Мезгілі өтіп кеткен соң, аш қаласың.
Құнан, дөнен – құлын мен тайдан өсті,
Ат болады толған соң, болып бесті.
Отыз-қырықтан асқан соң ойланамыз,
Он бес пен жиырма бесте қылар істі.
Балалық өтті-кетті басымыздан,
Көп шығар көрген дәурен шашымыздан.
Түлкідей, таудан қашқан, бұлаң етіп,

Жалған-ай, өте шықтың қасымыздан! [4, 202].

Қожа Ахмет Ясауиден бастау алған «дүние жалған» деген ой Юнус Эмреде сол жалған өмірді босқа өткізбей, кейбіз тірліктің жетегінде кетпей, саналы өмір сүруге шақыру болса, ал Мәшһүр Жүсіпте ол ой әрі қарай жалғасын тауып, әр минуттың кәдірін білуге үндейді.

Сопылық ілімде ерекше назарға ілінетін нәрсенің бірі – нәпсі. Адам нәпсіні тыймай адалдыққа, имандылыққа жете алмайды. Нәпсіге ерген жан күнәға белшесінен батады. Бұл мәселе де Юнус Эмрені қатты толғандырады. «Нәпсі» атты өлеңінде ол былай дейді:

Жаман қара ниетті арқандасам деп едім,
Тыйып Нәпсі қалауын талқандасам деп едім.
Қасиетін Алланың терең ұғып, білмеп ем,
Тазартатын кез жетті жан мен тәнді кірлеген [6, 68].
Ал Мәшһүр Жүсіп «Нәпсіңді атқа мінгізбе» өлеңінде:
... Жаяу қыл, нәпсіңді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін-өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ!
Нәпсінің кім құтылар хайласынан?
Залалы асып кетер пайдасынан.
«Білімді, зерек адам болам!»-десең,
Қара өзінді басқаның айнасынан! [4, 116].

Екі ақынның да лирикалық шағын өлеңдері ақынның көңіл-күйін, лирикалық тағылым-талғамдарын таныта алатындай туындылар. Аллаға сыйына отырып, олар

өмір мәселелерін, әлеуметтік жайттарды да жырға қосады. Өз тұсындағы сана-сезім тұрғысында ой түйіп, қоғамына сын айтып отыратын тұстары да жетерлік.

Бал шырынды сілтегенмен сіміріп,
Уақыт жетер құлар сәтке сүрініп.
Арса-арса боп сүйек қалар ақ-сөңке,
Көр-топырақ тәніңді алар сіңіріп.
Бір кездерде мырза болған бағландар,
Жүздеп, мыңдап қызметші алғандар.
Қожайын, құл айырмасы жоқ енді,
Тағдырлары таразыдан қалғандар.
Қабірде төр,табақ та жоқ тартылар,
Шарап та жоқ, қанға тарап шарпылар.
Көзге түртсе көрінбейтін қараңғы,
Жанбайды онда, шырағың жоқ жарқырар.
Тыңда, Юнус келген кезде сағатың,
Сөз – соққан жел, бұл дүниеде қалатын.
Олар кеше сен секілді жүргендер,
Енді міне, қабір іші қара түн! [7, 448].

Ал Мәшһүр Жүсіп «Ғалының ниеті» деген өлеңінде:

Өтіпті бізден бұрын көп пайғамбар,
Абзалы көп пайғамбар – төрт пайғамбар.
Малменен дүние жүзін жасырсаң да,
Өлгенде үш кари бөз бұйырар.
...Өтіпті бізден бұрын сахабалар,
Жігіттер, жарлы болсаң, жан қиналар!
Біреуге ерте, біреуге кеш уақыт болып,
Мәңгілік бұ жалғанда жоқ қой қалар!
Өтіпті бізден бұрын падишалар,
Ғазірейіл періште(нің) (оның) жанын алар.
Тірлікте өлімді (бір) ойламайды,
Өлген соң, жер астында жалғыз қалар.
Жаратты жер мен көкті Алла тағалам,
Дүниені бұрын көрген – Хазірет Адам.
Ілгері айтқан жанлар өскен содан,
Қала ма, бұ дүниеде өлмей адам?! [8, 516].

Бұл өлеңдерде де авторлардың үндестігі айқын аңғарылады, екеуі де өмірдің жалғандығын еске салады. Бәрі өткінші екенін тірлікте дүние жинаумен іс бітпейтінін, бірақ, еңбек етпей кедейлікке ұшыраудан да жаныңның қинайтынын айтады, бірақ құнықпа дейді. Екеуі де бұл дүниеден тек ғана өзіне бұйыратыны үш кари бөз екенін ескертеді. «Тумақ бар жерде, өлмек барын», өлген соң, жер астында жалғыз қалатыныңды, одан ешкімнің қашып құтыла алмайтынын, тірлікте иман келтіру, о, дүниені ойлау, қиянат жасамау, бәрінің сұрауы барын ескерте отырып, ұрпағына ұлттық құндылықты дәріптейді.

Нәтижелер. Мәшһүр Жүсіп те, Юнус Эмре де шығармаларында нәпсіні тізгіндеп, кемелділікке қарай ұмтылуға шақырады. Екеуінің де шығармалары ұлт таңдамайды, олардың шығармалары жалпыадамзаттық құндылықтар бағытында болды.

Жалпы кімге болса да, кедергі болатын нәрсе нәпсі. Сол себептен адам өз нәпсісін тәрбиелеп, кемелдендіріп, өзімшілдіктен баз кешіп, жамандықтан өзін алыс ұстау маңызды. Кейде сопылық ұғымды қазіргі қоғамның дұрыс қабылдай алмай

жататыны байқалады, негізі сопылық дейтін ұғымға көркем мінезге тәрбиелейтін жүйе ретінде қарау керек.

Сопы – адам баласының рухани қалыптасуының терең ілімін меңгерген, сол ілімді үйретіп, кейінгі ұрпаққа жеткізетін өзіндік методологиясы, ғылыми ұстанымы, қалыптасқан жолы бар білім иесі. [9,111]. Қожа Ахмет Ясауи, Юнус Эмре, Бекет Ата Мырзағұлұлы, Абай Құнанбаев, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім Құдайбердіұлы т.б. осы сопылық мектептің басты өкілдері. Бұл мектептің негізгі мақсаты – рухтың жеңісі. Тазарған рух өзінің материалдық болмысын жеңгенде оған жаратылыстың барлық сырлары ап-айқын айқындалмақ. Барлық сопылар адамдарға Алланы сүюге, таза болуға, құлқынның құлы болмауға тәрбиелей отырып, көркем мінезділікке үйреткен.

Мәшһүр Жүсіптің «Насихат үлгілері», «Сүлеймен мен Ібіліс», «Бес қымбат», «Нәпсі аждаһа», «Дауасыз дерт» шығармалары жоғарыдағы ойымыздың дәлелі бола алады. Мәшһүр Жүсіп «Бес қымбат» - «Иман», «Ғақыл», «Сабыр», «Шүкір», «Әдеп» [10,79]. десе, Юнус Эмре «Ниеттен асқан жолдас жоқ», - дейді. Бұл екі ақынның да айтпағы адамның жан тазалығы мен рух биіктігі.

Қорытынды. Жалпы Юнус Эмре болсын, Мәшһүр Жүсіп болсын өлеңдерінің барлығына тән болған ортақ ойлар – адамгершілікті, әділдікті, ақылмен іс қылар даналықты, Аллаға шын ықыласпен құлшылық етуді, адал болуды, махаббатты таза ұстауды, қастерлеуді насихаттау болды. Сонымен қатар, зұлымдық атаулыға, надандыққа, дүниеқоңыздық пен ысырапшылдыққа, мақтаншақтық пен мансапқорлыққа үйір болмауға үйретті. Олардың бар мақсаты ел мүддесіне, мақсатына, хақ жолына адал қызмет ету болғанын еңбектерінен айқын көреміз. Екі ақынның да өлеңдерінің тілі қарапайым, түсінікті әрі философиялық тұжырымдарға негізделген. Екі ақынның да шығармаларын оқи отырып, өзінді-өзін сырттай зерделеуге, өзіне сыни көзқараспен қарауға, ішкі әлемінді кірлетпегеніне сараптама жасауына итермелейді. Біз қарастырып отырған ақындардың шығармалары сонысымен оқырман жүрегіне тез жол тауып, ерекше сезімге бөлейтіндей өте әсерлі. Сондықтан да ақындарымыздың өлеңдері ғасырлар тасқына төтеп беріп, біздің заманымызға дейін жетіп отыр. Бұл шығармалар ұрпақтың рухани құндылығын қалыптастыруда атқарар қызметі қашан да биік болып қала бермек.

Юнус Эмренің де, Мәшһүр Жүсіптің де өзінен бұрынғы Қожа Ахмет Ясауи сияқты аталардан ілім алуы, елдің болашағын болжап, әрекет етуі, қазіргі көзімен көріп, қолымен ұстамаса ештеңеге сенбейтін, жартылай құдайсыз, материализмнің шырқау шегіне шыққан кезеңнің адамдарына өзінің құдіретін еріксіз мойындатып, санасуға мәжбүр етуі – уақыт, кеңістік, өлшем, түр сияқты қалыптармен шектелмейтін рухтың мәңгілігін меңгерген «хал ілімінің» нәтижесі екенінде дау жоқ.

Әдебиеттер

1. Ислам: Энциклопедиялық анықтамалық – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2010. – 592 б.
2. Қожа Ахмет Ясауи. Хикметтер. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 549 б.
3. Юнус Эмре Поэзия // Әлем әдебиет. – 2012, – №5. – Б. 28-29.
4. «Мәшһүр-Жүсіп» Шығармалары. 4-том, – Павлодар, 2013. – 202 б.
5. Қарасаева Х.О. Шығыс әдебиетінің тарихы / Ж.Т.Қобланов. – Астана: «Фолиант», 2001. – 367 б.
6. Юнус Эмре. Таңдамалы өлеңдер. – Астана: «Фолиант», 2021. – 160 б.
7. Юнус Эмре. Жырлар/ аударған М.Отарбаев. – Алматы: «Ан арыс», 2018. . – Б 448
8. «Мәшһүр-Жүсіп» Шығармалары. 1-том, – Павлодар, 2013. – 516 б.
9. Дәуітов С., Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Ясауи дәстүрлері, Алматы, 2001. – 111 б.
10. «Мәшһүр-Жүсіп» Шығармалары. 11-том, – Павлодар, 2013. – 417 б.

Б.Г. ГАЛЫМЖАНОВ

Евразийский гуманитарный институт, г. Астана, Казахстан

СОЗВУЧИЕ ТВОРЧЕСТВА ЮНУСА ЭМРЕ И МАШХУР ЖУСУПА

Аннотация. В данной статье раскрывается сходство и преемственность произведений тюркского поэта, одного из основоположников суфийской школы Юнуса Эмре с трудами летописца, историка, поэта и этнографа Машхур Жусупа. В статье дается анализ мировоззрения и произведений двух поэтов с точки зрения современности. Сравнивая духовное созвучие и национальные ценности в творчестве поэтов, раскрывается значение и смысл национальных ценностей. Несмотря на то, что периоды жизни двух поэтов совершенно далеки друг от друга, преемственность мыслей и сходство духовных миров анализируется через их произведения. Произведения этих поэтов призывает к общечеловеческой нравственности, чистоте, культуре и здравому смыслу.

Во вступительной части статьи рассматриваются сходство в когнитивных связях и взглядах Юнуса Эмре, Машхура Жусупа и Кожа Ахмет Ясауи. Они оба отдавали приоритет темам, которые заставляют человека думать (таким как жизнь, смерть, мир, судьба, реальность). Наряду с открытием тайн, лежащих в основе этих тем, затрагивается мысль о том, что Человечество ясно и справедливо излагает жизненный путь, проблему судьбы.

Машхур Жусуп и Юнус Эмре в своих произведениях показывают примеры стремления к совершенству. Произведения не являются национальными, направлены на общечеловеческие ценности.

Одно из важнейших понятий в философии Юнуса Эмре и Машхура Жусупа является любовь к человеку. В мировой литературе не так много поэтов, которые так возвышают и любят человека. Запад преследовал идеи гуманизма и достиг их намного раньше, чем поэты, о которых мы говорим. Юнус Эмре и Машхур Жусуп придерживается общечеловеческих ценностей (независимо от религии, языка, национальности человека).

В заключительной части статьи мы попытались доказать, что и Юнус Эмре, и Машхур Жусуп приложили усилия к духовному развитию человечества, доказав, что всех их стихам, были присущи нравственность, справедливость, разум, сохранение человеческого бытия.

Ключевые слова: общечеловеческие ценности, дух, национальный колорит, тюркский мир, гуманизм.

B.G. GALYMZHANOV

The Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

THE CONTINUITY IN THE WORKS OF MASHHUR ZHUSUP AND YUNUS EMRE

Abstract. The introduction of the paper covers the cognitive connections and similarities in the points of views of Yunus Emre, Mashkhur Zhussip and Qozha Akhmet Yassuyi.

The poet Yunus Emre inferred the most reliable way to reach out to Allah is to love Allah, and it is not difficult to notice the essence of this view in the works of Mashkhur Zhussip who was a chronologist, historian, poet and ethnographer. Both of them gave a priority on the topics, such as life, death, wealth, fate and truth which human thinks upon. The paper discusses how they clearly and fairly stated human life and fate issues via

elaborating mysteries in the essence of those topics.

The paper presents both Mashkhur Zhussip and Yunus Emre called for people to strive for achieving perfection by managing their dissatisfaction through the instances in the main body of the paper. It justifies their creativity does not select a nation but focuses on all human values.

The primary concept in the philosophy of Yunus Emre as well as Mashkhur Zussip is to love humans. Indeed we cannot say there are so many poets honouring and loving humans in the world literature. From their compositions, we are aware that these poets achieved a thinking level on humanism several centuries ago before the western purposed it. Yunus Emre and Mashkhur Zhussip considered values from all human values and that all are human despite their religion, language and ethnicity. Their works covering these views are thoroughly discussed in the main body of the paper.

In the conclusion of the paper, we attempted to prove that the common thoughts met in all their poems are humanity, justice, acting by thinking and maintaining humanity and their effort devoted to developing human spirit by giving examples from their poems

Key words: Common human value, spirit, national identity, Turkic world, humanism.

References

1. Islam: encyclopedic reference book-Almaty: Aruna Ltd LLP, 2010. - 592 p.
2. Khoja Ahmed Yasawi. "No," I said. - Almaty: "Atamura", 1995. - 549 p.
3. Yunus Emre poetry // world literature. – 2012, - No. 5. - 28-29 pp.
4. Works «Mashhur-Zhusup». Volume 4, Pavlodar, 2013. - 202 p.
5. Karasaeva H. O. history of Eastern literature / zh. t. Koblanov. - Astana: "Folio", 2001. - 367 p.
6. Yunus Emre selected poems. – Astana: "Folio", 2021. - 367 p.
7. Yunus Emre. This is the first time in my life that I've ever had a child. - Almaty: "an arys", 2018. . - 448 p.
8. Works «Mashhur-Zhusup». Volume 1, Pavlodar, 2013. - 516 p.
9. Dautov S., traditions of Khoja Ahmed Yasawi in Kazakh literature, Almaty, 2001. - 111 p.
10. Works «Mashhur-Zhusup». Volume 11, Pavlodar, 2013. - 417 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Галымжанов Баянғали Галымжанович – педагогика ғылымдарының магистрі, Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Галымжанов Баянғали Галымжанович – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института, Астана, Казахстан

Galymzhanov Baiangali Galymzhanovich – Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer at the Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

IRSTI 17.82.30

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.15>

K. R. NURGALI¹
V. V. SIRYACHENKO²

L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan^{1,2}
(e-mail: nurgalik1@mail.ru¹; vikalife020894@gmail.com²)

CHEKHOV'S PRINCIPLES OF ARTISTIC ORGANIZATION IN THE CREATIVE WORK OF G. MUSREPOV

Abstract. This article explores the principles of artistic organization of A. Chekhov's text and their influence on the creative work of the famous Kazakh writer G. Musrepov. The authors of the article identify the main features of the principles of the artistic organization of the text of A. Chekhov's creative works. Additionally, the main features of the principles of the artistic organization of the text, inherent in the works of G. Musrepov are considered. The article provides a semantic and comparative analysis of the works of the two writers, on the basis of which the authors identify the main "parallels" in the works of writers. The authors, referring to the notion of artistic organization of the text, examine such categories as the main features of the writers' artistic world, plot composition of their works, the use of lexical and semantic, graphic and expressive means, as well as the specificity of spatial and temporal organization of the artistic texts. The mentioned categories make up the internal form of the artistic whole of the work. The research methodology is based on the comparative and comparative-typological, as well as semantic methods of the research. The authors of the article touch upon the problem of reception of A. Chekhov's work in Kazakhstan. To date little research has been devoted to this topic, so this problem requires comprehensive study and analysis. Reception of creative work from the point of view of bearers of another culture, in comparison with the national literature of Kazakhstan, will highlight and explore new facets of the Russian writer's work. The uniqueness of this study lies in a systematic analysis of the principles of artistic organization of the texts of A. Chekhov and G. Musrepov. The results obtained will be used in the framework of the PhD thesis "Reception of A. Chekhov's Creativity in Kazakhstan".

Keywords: principles of artistic organization of the text, poetics of A. Chekhov, poetics of G. Musrepov, Russian literature, Kazakh literature, comparativism, semantic analysis.

Introduction. The artistic world of a writer's work has long been the object of study for many researchers. Each researcher pursues his own academic interests, but one thing is common to all of them is to understand the mystery of the creation of a piece of work. The author's inimitable style, his creative laboratory, which consists of various techniques, a system of images, space and time organization - their understanding and study leads to new scientific discoveries in the field of literary studies, linguistics, philosophy and other sciences. The need to study a writer's language and style leads a researcher to the study of the principles of the artistic organisation of the text.

The aim of this article is to investigate the principles of the artistic organisation of A. Chekhov's text and their influence on the work of the famous Kazakh writer G. Musrepov. In order to achieve the goal a number of the following tasks have been set: 1) to identify the main features of the principles of artistic organization of the text in the works of A. Chekhov;

2) to consider the main features of the principles of the artistic organization of the text, inherent in the works of G. Musrepov; 3) to conduct semantic and comparative analysis of the works of two writers, to note the main “points of similarity”. As part of the study of the concept of principles of the artistic organization of the text, the authors consider such categories as: the main features of the writers' artistic world, plot and composition of works, the use of lexical, semantic, figurative and expressive means, the specificity of spatio-temporal organization of artistic texts. The categories under consideration constitute the internal form of the artistic whole of the work.

Methods and methodology. The methodology of the study includes the comparative and comparative-typological, as well as semantic methods of the research. The theoretical basis of the research consists of the works of Kazakh and Russian philologists, literary scholars and critics: A. Chudakov, A. Derman, V. Kataev, I. Gurvich, S. Ashimkhanova, M. Sergaliev and others.

The significance of the research of this problem is determined by the fact that the work of A. Chekhov, his reception in Kazakhstan, is a little-studied issue, which requires comprehensive study and consideration. Reception of creativity from the point of view of bearers of other culture, in comparison with the national literature of Kazakhstan, will allow highlighting and exploring new facets of the work of the great Russian writer. The scientific novelty of this work lies in the systematic analysis of the principles of the artistic organization of the texts of A. Chekhov and G. Musrepov, their comparison and contrast. The scientific and practical significance of the results of the study lies in the fact that the results obtained in the research will be used within the framework of the dissertation research “Reception of A.P. Chekhov's Creativity in Kazakhstan”.

Discussion. Anton Chekhov, whose work refers to the late nineteenth and early twentieth centuries, was always attracted and interested in the problem of cognition of human consciousness. A renowned humanist, distinguished by his sincere humanity, Anton Pavlovich sought to create an image of the “little man” of the era. His findings, which were made up of a large number of individual cases, were summed up in his works in the form of generalizations, moving from the particular to the general. That is why the writer's works attracted not only his contemporaries, but also many generations after. After all, absolutely everyone can discern in the characters of his stories themselves, a relative, a friend, an acquaintance, a colleague or a boss. The searches, experiences, reflections, aspirations of the “little man”, and at a later stage of his work the “middle man” [1, 43] in Chekhov take on a universal meaning, the so-called features of the era, which remain unchanged from generation to generation. The theme of the “little man” is revealed by the writer in a different vein from that of other classics of Russian literature. Chekhov has no compassion for his petty people; he condemns them for having lost their humane qualities, replacing them with servility to superiors and dreams of promotion (“The Thick and the Thin”, “Death of an Official”, “Chameleon”, etc.).

There is no denying that the leading themes that Chekhov addresses in his works, such as the themes of need, poverty (“The Men”, “In the Gully”, “New Dacha”, etc.) and the finding of inner freedom by man (“The Student”, “The Bride”, etc.) [2, 93], freedom from the framework imposed by society, are as relevant in our time as ever. The same can be said about the theme of man's fear of life itself, the uncertain present and the ghostly and foggy future. Chekhov himself, as a man who treasured freedom above all else, encourages his readers to loosen up, to become free spiritually, to overcome and uproot banality and crudity. Chekhov often, in the course of his works, turns to the theme of exposing human vices: lying (“Name day”), vulgarity and philistinism (“Dushechka”, “Anna on the Neck”), greed (“Gooseberry”) and many others. Chekhov does not avoid the “eternal” themes of love (“Lady with the Little Dog”, “About Love”) and happiness (“Lady's Kingdom”), as well as the theme

of madness bordering on genius (“Ward No. 6”, “The Black Monk”).

The main themes of Chekhov's stories are the search for the purpose of life and the degradation of the individual (“Ionich”, “The Man in the Case”). The writer concentrates on the human being himself, his psychological state, his interaction in society, as well as his search for himself and finding happiness. The Chekhov hero, his consciousness, experiences fear of life itself, trying to circumvent the trials that fall to him through the will of a fate that is hostile to him [3, 25]. Appeal to such themes as need, poverty, happiness, love is peculiar to Chekhov, but a distinctive feature of the writer's work are such “Chekhovian themes” as: fear and alienation before reality; madness (public and personal); the theme of gaining inner freedom; the pernicious influence of vulgarity, servility, boorishness on a person; striving for intellectuality, humanity.

Turning to the subject matter of Chekhov's works, one may note that the writer was more interested in the problem of the correct delivery of an issue than in the search for the truth. A.P. Chekhov did not consider himself a judge, who could evaluate the actions of his characters, but only an observer - an “impartial witness”, who allows his reader to think for himself and find answers to the questions he poses. This is the main poetic principle of A.P. Chekhov, which distinguishes his works from others. The problem of studying the phenomenon of “casing” becomes one of the most important in A.P. Chekhov's work. The writer is interested in the question of what deprives a person of his inner freedom and drives him into a “case”.

The focus of Chekhov's early work is on revealing the ideas that fear of life itself is unnatural to human beings [4, 37]. This fear harbors dangers as it leads a person to degradation. Anton Pavlovich reduces the problematics of his stories to attempts to comprehend and push his reader to comprehend the causes of man's spiritual and moral decline, and what global problems this can lead to.

The writer's special narrative style allows him to draw the reader's attention to global questions about the meaning of human life. At the same time, Anton Pavlovich does not express his own point of view on a particular problem in his narration, but only brings his readers to it, allowing everyone to find their own answer to the question, based on their own system of values. This helps the writer form his unique objectivity, which becomes his principal aesthetic stance, to which he adheres in his works.

The subjects of the short stories of the later period undergo some changes. Thus, A. Chekhov, in the same characteristic manner, still tries to explain the spiritual degradation of the individual [4, 69]. His hero begins to have an epiphany. Yet again, the author does everything in his own manner, with exceptional subtlety. Unlike other writers, he does not tell about the happy life of the hero after his epiphany, the narrative ends at this transitional stage, through which his hero passes. The author does not undertake to describe the hero's further fate, it is unknown to him. This leaves room for the reader's imagination, giving him food for thought. This is where another unique feature of Chekhov's work comes from - the reader becomes a co-author, actively involved in the relationship with the text of the work and with the writer himself. This is another reason why Chekhov's works have remained relevant for many generations.

Another distinctive feature and uniqueness of Chekhov's work lie in the form in which his works are clothed. The literary capacity, capacity of form, brevity, expression, filigree use of artistic details, peculiar language of the characters, their exhaustive portrait all this allows us to call A. Chekhov an innovator.

If consider the writer's works from the point of view of their compositional construction, a number of peculiarities can also be noted. The main feature is Chekhov's sincere “dislike” of long, lengthy prefaces. The introduction in Chekhov's works is either completely absent, or consists of two or three sentences at most [1, 201]. This essential

feature opposes Chekhov's traditional poetics, and makes the poetics of his works unique. It is what allows Chekhov to significantly “reduce” the volume of his works, to increase their expression, to go straight to the climax of the work and its denouement. Also, the preservation of the internal energy of Chekhov's works is helped by their finale, which, as a rule, remains open to the author, as mentioned above. Quite often Chekhov uses the compositional structure of constructing a work known as “story within a story”. The grouping of stories into collections is also of interest, where the second story and the final story are often linked by meaning, and sometimes the stories enter into a more complex compositional relationship, thus forming a duology and a trilogy. An important part that also shapes Chekhov's writing aesthetic is the poetics of titles. In the titles, the writer reflects a continuous connection between the characters in the work, its plot, the main conflict, and the author's special intonation [5, 145]. Thus, it can be concluded that the dynamics of the composition of Chekhov's works are due to the unique connection between all the details of the narrative.

The following distinctive features should be noted when considering the “chronotope” of A. Chekhov's works. The writer creates a specific spatial reality in his works. Usually Chekhov's events are tied to a specific place, which is designated at the beginning of the narrative. Space becomes an important element of Chekhov's narrative. The place of action has clear boundaries (a house, a pub, a train car, a ship, etc.). However, throughout the work one can trace the evolution of the author's artistic space; the field of action gradually grows and expands. The themes of the works become more complicated, respectively, the volume of the works increases (“Steppe” – “boundless space”). This serves as a unique indicator of the striving of both the author and his characters for freedom, which, however, can sometimes lead a character to inner loneliness (“The Student”).

Another important part of the “chronotope” is the category of artistic time, which becomes the main “organizer” of the composition of the work. The temporal boundaries of Chekhov's works are most often defined, most rarely exceeding a few hours, but can be expanded by the author's resort to the above-mentioned technique of “story within a story”, through which the reader has the opportunity to travel even to the distant past. Another peculiarity is that in A. Chekhov, time is always independent of his characters. The flow of time is regulated only by the author himself, as is its intensity and direction.

The final category considered within this study is the system of character images and its particularities in Chekhov. Chekhov seeks to address the inner conflict of a person, which in ordinary life other people do not notice [2, 114]. This approach of the author explains the problematic of the writer's works, whose characters are doomed to misunderstanding and loneliness.

This explains the problematic nature of the writer's stories and novels, the constant doom of the characters' loneliness, and the lack of understanding even by those close to them. The study of the plots suggests a variant classification of the characters. Chekhov's heroes are ordinary people of different estates and professions. Their social background does not play a big role for Chekhov, the main thing is that they are all human, and therefore his aim is to learn their human essence. Their everyday life, interaction with other characters, habits, everyday life, reactions to the actions of others, all this forms their character.

Commitment to the principles of realism and objectivity did not allow Chekhov to create an image of the ideal hero. That is why the writer does not divide his characters into positive and negative, because in real life not everything is so unambiguous. Everyone has positive and negative character traits, no one is perfect. Chekhov's most pure and brightest character is that of a child, who is not yet touched by the hardships and difficulties of choosing “adult” life.

Results. Many Kazakh researchers note the influence of A. Chekhov's works on the classics of Kazakh literature, such as M. Auezov, I. Dzhansugurov, B. Maylin, G. Musrepov,

S. Mukanov, S. Seyfullin and many others. Many of them independently noted this kind of influence in their critical articles and essays. For example, G. Musrepov writes that “the classics and founders of Kazakh Soviet literature linked their creative destiny to Russian literature, to its most prominent representatives Pushkin and Lermontov, Tolstoy and Chekhov, Gorky and Mayakovski” [6, 246].

Stories and essays constitute a significant part of Musrepov's creative work. S. Ashimkhanova believes that A. Chekhov was one of serious teachers of Gabit Musrepov throughout his creative life. Laconicism, novelistic narration, and the special function of subtext had a serious impact on the structure and content of Musrepov's fiction text [7, 195]. The researcher in another work “Gabit Musrepov's Prose in Translation” also notes that Musrepov's short stories are differentiated between those psychological and event-driven, and those that combine the exploration of a hero's everyday life and an inner world with a sharp novelistic plot based on an unexpected, “accidental” or in the literal sense, an accidental occurrence [8, 31]. The writer's works in the smaller genre also deviate from the standard canon, using material from life, complicating the characters and the plot, and deepening on the moral and philosophical themes of the works.

Ilyas Dzhanugurov pays particular attention to the description of nature and landscape in his works. Nature occupies an important place in the writer's imaginative structure. Similarly to Chekhov, Dzhanugurov manages to combine the traditional function of the landscape with the parallel disclosure of the hero's state of mind. Thus, the author in the story “*Ana jyry*”, in addition to describing heavenly fruits and drinks, shows the reader the mental turmoil in which his heroine Hauva finds herself: *Ağaş basynda ösetin jemister tatyp ketkendei dämsiz de tüzsyz siaqtanyp barady. Bir kezde Hauva qyzdyň qyzyğyp jeitini alma, örik, qırma, meüz, anar, jaňğaqtar boluşy edi, qazır bärinen de jerinip ketti. Susyny ağaş süti, ağaş syrasy, soratyny qaiyn baly edi, osy küni Ğainelhiat būlağynyň möldir suynan basqany işpei jür* [9, 201-202] (*tran. in Rus. – A. Belyaninova: The maiden - her name would be Hauva - lived in paradise, unaware that it was paradise. The green foliage casts a welcoming shade, sheltering her from the scorching arrows of the sun; and once you stretch out your hand, you can pick any fruit of any colour, smell or taste: apricots, persimmons, grapes, oranges, nuts, pomegranates... Then you can - at your choice - drink the food with thick milk of coke or spicy nectar, or the frothy juice of white birch trees* [10, 534]). Gabit Musrepov's nature is also very often humanised, taking on anthropological characteristics: *Qazır Sedratil Mūntaha baqşasynda būdan körkem bir ağaş joq. Gülderı qandai! Qyzyl jüldyzdai jarqyrap, jainap, meruerttei tızılıp biik şynardyn ũşar basyna deiin qūlpyryp tūrady* [9, 203] (*tran. in Rus. – A. Belyaninova: And so...? In the garden of Sidrat-il-Muntah there is no tree more slender than the plane-tree, stronger than it, more beautiful, more enduring. And the flowers are lining its branches, shimmering with all the colours that the sun can show* [10, 538]). In general, the story “*Ana jyry*” contains an image of a paradise garden, which is Chekhov's symbol of beauty and goodness, happiness and humanity. Chekhov's garden often becomes a shelter for lovers (“The Teacher of Literature”, “The Black Monk”, “The House with a Mezzanine”, “Ionich”, etc.); the story of Adam and Hauva begins in Musrepov's paradise garden. The Garden of Eden, like Chekhov's gardens, is full of beautiful plants, light and music, that which is why the garden responds to the state of mind of its characters in both authors. However, while Chekhov's garden becomes an ideal of human existence and often its demise, withering, becomes a symbol of death, Musrepov's characters have a new beginning after their exile from the garden; it becomes a symbol of a new beginning, freedom.

Musrepov does not ignore the themes of poverty and destitution in his stories [11, 53]. Musrepov believes in man. He believes that people's salvation, their return to high moral ideals lies through the eradication of human vices, the desire to help a fellow human being and even a completely unfamiliar one. Musrepov also praises other human virtues, such as

love and honesty. The reader sees the cunning Bekbergen, the brave Kaisar, the honest boy, and Bekbergen's fair brother Kadyr in “*Borandy tünde*” short story, so it can be argued that the appeal to “eternal” themes and “eternal” images is typical for Gabit Musrepov as much as for Anton Chekhov.

If consider the works of the writer in terms of their composition, it can be noted that the stories of G. Musrepov are laconic, they are not characterized by a long introduction, sometimes it is absent, as in the above short story “*Borandy tünde*”, where the author immediately proceeds to the narrative. The narrative is often conducted in the form of dialogue, where the words of the heroes of the work are mixed with the words of the author, which, according to M. Sergaliev, is an outward reflection of the influence of the Russian language [11, 66]. It should be noted that in A. Chekhov's stories dialogue and open monologue, especially in his later works, are used regularly and sometimes occupy most of the narrative (“Name day”, “Trouble”, “Parry”, etc.). According to A. Ashimkhanova, dialogue has become an indispensable indicator of genre in Musrepov's works and one of the determining dominants of composition [8, 87]. As noted above, the preservation of the internal energy of Chekhov's works is facilitated by their finale, which, as a rule, remains open ended by the author. Analyzing the works of G. Musrepov, the researcher also comes to the conclusion that the ending of many of G. Musrepov's works is also of the open type [8, 98]. Furthermore, the peculiarities of the Kazakh writer's composition, which bring him closer to Chekhov, include the fact that the finale of his works often contains an overtly “psychological point of view” [8,111]. The points of view of the author and the hero of the work shift, however, the writer in G. Musrepov's works gets an opportunity to express his own point of view, at the expense of his inclusion as a historical figure.

An important part of Musrepov's aesthetics is the poetics of titles. S. Ashimkhanova within the framework of the textbook “Gabit Musrepov's Prose in Translation” devotes a whole chapter to the study of this problem [8, 24]. She concludes that despite a certain level of innovation inherent in Musrepov's creative style, most of the titles of his works correspond to the national tradition. She writes that the fruitfulness of Chekhov's study with his love for word semantics can be found in the title of the story “*Aspanda bolğan jekpe-jek*” [7, 195].

Finally, it should be noted once again that the authorial style of Gabit Musrepov is of great interest to researchers of Kazakh literature. He builds his own system of relationships between the author and the hero, and fills his works with harmony and musicality. Realistic description of the social life makes Musrepov as good as Chekhov. That is why his works are included in the golden fund of Kazakh literature of the Soviet period.

Conclusion. This article investigated the principles of artistic organization of the text of A. Chekhov and G. Musrepov. The authors have identified the main features of the principles of artistic organization of the text in the works of the writers. The authors of the article noted the main “points of contact” of the works by means of semantic and comparative analysis, which proves the influence of the works of A. Chekhov on the creative work of the famous Kazakh writer G. Musrepov. The works of the Kazakh writer are filled with spiritual meaning and promote the cultural values of the Kazakh people. The creative work of the writer is one of the brightest examples of the formation of national thinking. The stories, short stories, novels of the writer are humanistic, imbued with love to the native land, to his people. The writer believes in strength and steadfastness of the Kazakh people, glorifies their moral qualities. That is why the works of Gabit Musrepov are included in the golden fund of Kazakh literature, his name is on a par with the other great sons of the Kazakh people - Mukhtar Auezov, Beimbet Maylin, Ilyas Dzhansugurov, Saken Seyfullin, etc.

The authors of the article have researched the main features of the writers' artistic world, examined the plot-compositional structure of their works, the use of lexico-semantic, pictorial-expressive means and also studied the specificity of spatial and temporal

organization of the authors' literary texts. The mentioned categories enabled us to form an idea of the inner form of the artistic whole in the works of the writers. The results obtained in the course of the study have enabled us to explore new facets of the works of great writers, thanks to their comparison and juxtaposition. The authors of the article believe that the data obtained in the course of the work have scientific value and can be used in the framework of dissertation research.

References

1. Kataev V.B. Proza Chehova: problemy interpretacii [Chekhov's Prose: Problems of Interpretation] / V.B. Kataev. – Moskva: Izd-vo MGU, 1979. – 327 s. [In Russian].
2. Chudakov A.P. Pojetika Chehova [Poetics of Chekhov] / A. P. Chudakov. – Moskva: Nauka, 1971. – 291 s. [In Russian].
3. Gurvich I.A. Proza Chehova. Chelovek i dejstvitel'nost' [Chekhov's Prose. Man and Reality] / I.A. Gurvich. – Moskva: Hudozhestvennaja literatura, 1970. – 183 s. [In Russian].
4. Kuleshov V.I. Zhizn' i tvorchestvo A.P. Chehova: ocherk [The Life and Creative Work of A.P. Chekhov: An Essay] / V.I. Kuleshov. – Moskva: Detlit, 1982. – 175 s. [In Russian].
5. Derman A.B. O masterstve Chexova [About Chekhov's mastery] / A.B. Derman. – Moskva: Sovetskij pisatel', 1959. – 208 s. [In Russian].
6. Musrepov G. Cherty jepohi: Stat'i i rechi [Features of the era: Articles and speeches] / [Sost. A. Narymbetov]. – Alma-Ata: Zhazushy, 1986. – 416 s. [In Russian].
7. Ashimxanova S.A. Chehovskie tradicii v proze Gabita Musrepova [Chekhov's traditions in the prose of Gabit Musrepov] V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii [In the world of science and art: issues of philology, art, and cultural studies]: sb. st. po materialam V Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. — Novosibirsk: SibAK, 2011. – S. 194-198. [In Russian].
8. Ashimxanova S.A. Proza G. Musrepova v perevodah: uch. posobie [Prose of G. Musrepov in translations: manual] – Ster. izd. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 182 s. [In Russian].
9. Mүсірепов Ғ. Tandamaly syғarmalary [Selected essays] / [Qūr. Ä. Qaiyrbekov]. – Almaty: QAZAqparat, 2012. – 1120 b. [In Kazakh].
10. Musrepov G. Ulpan ee imja. Roman, povest', rasskazy [Ulpan Her Name. A novel, a story, a short story] / G. Musrepov. Perevod s kazahskogo. – Astana: Audarma, 2011. – 568 s. [In Russian].
11. Sergaliev M.Ğ. Ğabit Mүсірепов және тіл мәдениеті. Zertteu [Gabit Musrepov and language culture. Research] / M.Ğ. Sergaliev. – Astana: Kүlтеgin, 2003. – 112 b. [In Kazakh].

Қ.Р. НҮРҒАЛИ, В.В. СИРЯЧЕНКО

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ғ. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЧЕХОВТЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа. Осы мақала шеңберінде А.П. Чехов мәтінін көркемдік ұйымдастыру қағидаттары, олардың атақты қазақ жазушысы Ғ.М. Мүсіреповтің шығармашылығына әсері зерттеледі. Мақала авторлары А.П. Чеховтың шығармаларындағы мәтінді көркемдік ұйымдастыру принциптерінің негізгі ерекшеліктерін анықтайды. Ғ.М. Мүсіреповтің шығармаларына тән мәтінді көркемдік ұйымдастыру қағидаттарының негізгі ерекшеліктерін қарастырады. Мақалада екі жазушының шығармаларына семантикалық және салыстырмалы-салыстырмалы талдау жасалады, соның негізінде авторлар жазушылардың шығармаларындағы негізгі «байланыс нүктелерін» ажыратады. Мәтінді көркемдік ұйымдастыру принциптері ұғымына жүгінетін авторлар келесі категорияларды зерттейді: жазушылардың көркемдік әлемінің негізгі ерекшеліктері, шығармалардың сюжеттік-композициялық құрылысы,

лексикалық-семантикалық, бейнелеу және экспрессивті құралдарды қолдану, сонымен қатар көркем мәтіндерді кеңістіктік-уақытша ұйымдастырудың ерекшелігі. Бұл санаттар бүкіл көркем шығарманың ішкі формасын құрайды. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық, сондай-ақ семантикалық зерттеу әдістерінің принциптеріне негізделген. Мақала авторлары Қазақстандағы А.П. Чеховтың шығармашылығын қабылдау мәселесін қозғайды. Бүгінгі таңда ұсынылған тақырып салыстырмалы түрде аз зерттеуге арналған, сондықтан бұл мәселе жан-жақты зерттеуді және қарастыруды қажет етеді. Шығармашылықты басқа мәдениеттің тасымалдаушылары тұрғысынан қабылдау, Қазақстанның ұлттық әдебиетімен салыстырғанда, ұлы орыс жазушысы шығармашылығының жаңа қырларын бөліп көрсетуге және зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеудің бірегейлігі А.П. Чехов пен Г.М. Мүсірепов мәтіндерін көркемдік ұйымдастыру принциптеріне жүйелі талдау жүргізу болып табылады, оларды салыстыру болып табылады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер «Қазақстандағы А.П. Чеховтың шығармашылығын рецепциясы» диссертациялық зерттеу аясында пайдаланылатын болады.

Түйін сөздер: көркем мәтінді ұйымдастыру принциптері, А.П. Чеховтың поэтикасы, Г.М. Мүсіреповтің поэтикасы, орыс әдебиеті, қазақ әдебиеті, компаративистика, семантикалық талдау.

К.Р. НУРГАЛИ, В.В. СИРЯЧЕНКО

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ЧЕХОВСКИЕ ПРИНЦИПЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА В ТВОРЧЕСТВЕ Г. МУСРЕПОВА

Аннотация В рамках настоящей статьи исследуются принципы художественной организации текста А.П. Чехова, их влияние на творчество знаменитого казахского писателя Г.М. Мусрепова. Авторы статьи выделяют основные особенности принципов художественной организации текста в творчестве А.П. Чехова. Рассматриваются основные особенности принципов художественной организации текста, присущие произведениям Г.М. Мусрепова. В статье проводится семантический и сравнительно-сопоставительный анализ произведений двух писателей, на основе которых авторы выделяют основные «точки соприкосновения» в произведениях писателей. Авторы, обращаясь к понятию принципы художественной организации текста, исследуют такие категории как: основные особенности художественного мира писателей, сюжетно-композиционное построение произведений, использование лексико-семантических, изобразительно-выразительных средств, а также специфика пространственно-временной организации художественных текстов. Указанные категории составляют внутреннюю форму художественного целого произведения. Методология исследования построена на принципах сравнительно-сопоставительного, сравнительно-типологического, а также семантического методов исследования. Авторы статьи затрагивают проблему рецепции творчества А.П. Чехова в Казахстане. Представленной теме на сегодняшний день посвящено сравнительное небольшое количество исследований, потому данная проблема требует всестороннего изучения и рассмотрения. Рецепция творчества с точки зрения носителей другой культуры, в сравнении с национальной литературой Казахстана, позволит выделить и изучить новые грани творчества великого русского писателя. Уникальность данного исследования заключается в проведении системного анализа принципов художественной организации текстов А.П. Чехова и Г.М. Мусрепова, их сравнение и

сопоставление. Полученные в ходе исследования результаты будут использованы в рамках диссертационного исследования «Рецепция творчества А.П. Чехова в Казахстане».

Ключевые слова: принципы художественной организации текста, поэтика А.П. Чехова, поэтика Г.М. Мусрепова, русская литература, казахская литература, компаративистика, семантический анализ.

Литература

1. Катаев В.Б. Проза Чехова: проблемы интерпретации / В.Б. Катаев. – Москва: Изд-во МГУ, 1979. – 327 с.
2. Чудаков А.П. Поэтика Чехова / А. П. Чудаков. – Москва: Наука, 1971. – 291 с.
3. Гурвич И.А. Проза Чехова. Человек и действительность / И.А. Гурвич. – Москва: Художественная литература, 1970. – 183 с.
4. Кулешов В.И. Жизнь и творчество А.П. Чехова: очерк / В.И. Кулешов. – Москва: Детлит, 1982. – 175 с.
5. Дерман А.Б. О мастерстве Чехова / А.Б. Дерман. – Москва: Советский писатель, 1959. – 208 с.
6. Мусрепов Г. Черты эпохи: Статьи и речи / [Сост. А. Нарымбетов]. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 416 с.
7. Ашимханова С.А. Чеховские традиции в прозе Габита Мусрепова // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по материалам V Междунар. науч.-практ. конф. — Новосибирск: СибАК, 2011. – С. 194-198.
8. Ашимханова С.А. Проза Г. Мусрепова в переводах: уч. пособие. – Стер. изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 182 с.
9. Мүсірепов Ғ. Тандамалы шығармалары / [Құр. Ә. Қайырбеков]. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2012. – 1120 б.
10. Мусрепов Г. Улпан ее имя. Роман, повесть, рассказы / Г. Мусрепов. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2011. – 568 с.
11. Сергалиев М.Ғ. Ғабит Мүсірепов және тіл мәдениеті. Зерттеу / М.Ғ. Сергалиев. – Астана: Күлтегін, 2003. – 112 б.

Сведения об авторах (соавторах):

Нұрғали Қадisha Рустембековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Нурғали Қадisha Рустембековна – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurgali Kadisha Rustembekovna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Russian Philology of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сиряченко Виктория Владимировна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Сиряченко Виктория Владимировна – магистр гуманитарных наук, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Siryachenko Viktoriya Vladimirovna – Master of Arts, PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

С.Е. МУСАБЕКОВА¹
Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ²
А.А. МИРЗАХМЕТОВ³

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{2,3}
(e-mail: smussabekova@nu.edu.kz¹, a_zhanat@mail.ru², mirza_achmet@mail.ru³)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ТҮС КӨРУ МИСТИКАЛЫҚ МОТИВ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада әдебиеттегі психологизм мәселесіне келгенде зерттеушілердің назарын аударатын көркемдік тәсілдің бірі – түс көру мотиві қарастырылады. Зерттеу мақаласында қай халықтың болмасын фольклорынан келе жатқан, мифологияда да ерекше орны бар бұл мотивті қазақ жазушылары да шебер қолданғаны көрсетіледі. Түс көрудің нақты себебі бүгінгі күнге дейін анықталмаған болса да, оның көркем шығарма құрылымына енгізілуі әдебиеттанудағы күрделі мәселе екендігі дәлелденеді.

Мақала нысанына қазақ және ағылшын тілінде жазылған прозалық шығармалар алынды. Оның ішінде түс көру мотиві арқылы автордың идеясын ашу мәселесі қарастырылған. Бұл мәселе кейіпкердің ішкі әлемін терең сипаттау үшін қолданылғаны анықталды. Сондай-ақ қаламгерлер бұл әлемнен тыс тылсымның бар екенін көрсетуге тырысқан. Мақалада тылсым күштің көп жағдайда адамдарды сақтандыруға, жамандықтан қорғауға талпынысын түс көру мотиві арқылы көрсеткендігі жазылған. Қаламгерлер шығармаларына мистикалық мотивтерді енгізе отырып, кейіпкерлерін күтпеген жағдайға салады. Сол арқылы олардың шынайы мінезін ашуға тырысады. Мақала авторлары қаламгерлердің мистикалық мотивтерге көбірек жүгінуі адамның ирреалды әлемге деген қызығушылығының және өз ақыл парасатының сыртында не тұрғанын анықтауға деген талпынысының артып келе жатқандығынан екендігін көрсеткісі келген.

Бұл мақалада қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларында қолданылатын мистикалық элементтер, атап айтқанда, түс көру мотиві салыстырыла-салғастырыла талданады. Түс көрудің мифологиядағы және фольклордағы мәніне түсініктеме беріледі.

Түйін сөздер: түс, түс көру, мотив, көркем мәтін, миф, психологизм, К.Мұбарак, О.Бөкей, Ш.Бейсенова, мистика.

Кіріспе. Жалпы, грек тілінен алғанда, «түс» сөзі «шындықты жариялау» деген мағынаны білдіреді. Көптеген көркем шығарманың «түс – Құдайдан немесе басқа да сыртқы күштерден жіберілетін хабарлама» деген ойдың негізінде өрбитіні мәлім. Мәселен, Гомердің «Иллиадасында» түстер толығымен адамның санасынан тыс әлемнен келеді. Түс көру тақырыбын зерттеген Марджи Розенфельд атап өткендей, Гомердің 1-інші кітабында Ахиллес түстерді Зевс жібереді деп атап өтті. Ал Гомердің екінші кітабында Зевс Агамемнонды трояндықтармен күресуге көндіру үшін оған жалған түс жібереді. Нәтижесінде, Агамемнонның түсіне ол аса құрметтейтін Нестор келіп, Зевстің жоспары жүзеге асады [1]. Яғни, ежелгі гректер заманауи «түс – қиялдың

жемісі» іспеттес теорияларды мүлдем қолдамайды, оларды «Құдай жіберді» деп қана сенеді. Ежелгі Грецияда түс Құдайларының аттары белгілі болған: Гипнос, оның ұлы Морфей және екінші ұлы – Фантас. Әрине, осылардың ішіндегі ең танымалы – қанаты бар Морфей. Ол адамдарға әртүрлі кейіпте көріну қабілетіне ие жас жігіт [2]. Сонымен қатар Платон өз жазбаларында Сократтың өлім туралы ескертулері бар түстері жайлы көп жазған. Сократ, шынымен-ақ, осы түсті көргеннен кейін көп ұзамай өмірден өтті. Жалпы, ежелгі заманда ерекше түс көрген адамдар өзі немесе бақсының көмегімен бұл түсті қай рух немесе шайтанның жібергенін және оның оған деген қатыстығын тез арада білуді мақсат еткендігі белгілі. Грек мифологиясында түс көрудің тағы бір мысалы Приам патшаның әйелі Гекубаның жүктілік кезінде трояндықтарды өртеген жанып тұрған алауды өмірге әкелгендігі туралы түс болып табылады. Алайда олардың сенімі бойынша түстер кейде жақсылықты да әкелетін еді. Осыған байланысты болашақ туралы аян беретін түстерді көру үшін гректер тіпті ғибадатханаларға қонуға баратын болған.

Ең алғаш түс көру мәселесін ғылыми тұрғыда терең зерттеген психоаналитик Зигмунд Фрейд екені белгілі. Оның тұжырымына сүйенсек, түс адамның бейсаналық деңгейіндегі ойларының символдық бейнесі болып табылады. Бұл туралы ғалым өз еңбегінде: «Теория сновидений является самым характерным и самым своеобразным в этой молодой науке, не имеющим аналогов в наших прочих учениях участком целины, отвоёванным у суеверий и мистики» деп жазады [3, 154]. Ал оның ілімін жалғастырушы әрі толықтырушы психиатр Карл Густав Юнг түс көруді «адам санасынан тыс, оның рухани дүниесіндегі сана мен бейсаналықтың арасын байланыстыратын, болашақты болжайтын трансценденталды құбылыс» деп санады [4]. Осыған ұқсас еңбек авторы П. Флоренскийдің пікірінше, түс – шынайы өмір мен о дүние арасындағы делдал, «көзге көрінбейтін өмірдің бірінші баспалдағы» [5, 37]. Зерттеуші Ю.М. Лотманның пікірінше, түс көру «мистикалық түсініктердің көзі» болып табылады, өйткені олардың көмегімен адам басқа әлемге шыға алады деген сенім бар [6, 352]. Ал ғалым Hughes түс көру мәселесіне арналған еңбегінде «түс жанның көлігі болып табылады және оларды адамның күнделікті тіршілігінің жемісі ретінде ғана қабылдау керек» деп жазады [7, 161].

Ал түс көрудің халық ауыз әдебиеті мен әдебиетінде көрінісі қандай? Фольклорда түс көру сәуегейлік қызметінде, ал жазба әдебиетте кейіпкердің психологиясын танытатын көркемдік құрал ретінде белгілі. Жазушылар өмір шындығын эстетикалық, көркемдік деңгейге жеткізу үшін кейіпкердің түс көруін сипаттауға мән береді. Ал көне миф, аңыз-ертегілер, лиро-эпостар, батырлар жырларында кездесетін түс көруді бейнелеу құралы емес, тек сол дәуірдің мифологиялық танымының дәрежесі деп қабылдаған абзал. Түстің фольклор мен көркем шығарманың сюжеті мен композициясын дамытудағы қызметі мен орны ерекше екені ғалымдардың назарын аударады. Ал түс көрудің мифпен байланысын ғалым Э. Фромм былай түсіндіреді: «Большинство сновидений имеют много общего с мифами как по форме, так и по содержанию, и мы сами, считая мифы странными и чуждыми днем, ночью обретаем способность к мифотворчеству» [8]. Зерттеуші А.А. Петров өз еңбегінде З. Фрейд, К. Юнг және Э. Фроммның эмпирикалық материал негізінде мифтер мен түс көрудің тығыз байланысын негіздеп кеткендігін айтады [9, 86].

Бұл күрделі мәселе қазақ әдебиеттанушы ғалымда да біршама зерттелді. Хронологиялық жағынан талдайтын болсақ, А. Байтұрсынұлы және Х. Досмұхаммедұлы сынды қазақ ғалымдары түс көру мотивін қарастыруды ХІХ-шы ғасырдан бастап қолға алған. Одан беріде бұл мәселе Б. Майтановтың, Г. Пірәлиеваның, Б. Әзібаеваның т.б. еңбектерінде қарастырылғаны белгілі. Әдебиетші

Х. Досмұхамедұлының пікірінше, «Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш» және т.б. жырларда түс көру мен оны жорудың поэтикалық суреттемелері баршылық» [10, 46]. Жалпы, қазақ халқы «Түс – Тәңірдің аяны» деп көрген түске көп мән берген. Бұл жөнінде профессор Ж. Аймұхамбет өз еңбегінде «Түс – жаратылыс тылсымдарының бірі. Бағзы адамдардың түсінігінше, адам ұйықтағанда оның рухы «жаны» денесінен бөлініп, аспан әлеміне ұшады. Періштелерге жолығып, тағдырынан хабар алады. Жоруға болатын түстің белгілері – таң алдында көрінеді, белгілі бір оқиға аян етіледі. Түс жорушылар мұндай анық түсті періштелер көрсететін түс дейді» деп жазады [11, 87].

Уақыт озған сайын фольклордан бастау алатын түс көру мотивінің көркем шығармаларда қолданылуы әдебиеттанушылардың қызығушылығын арттырып келеді. Өйткені, осы көркемдік тәсілді аса шеберлікпен қолданатын жазушылардың шығармаларына деген сұраныс та өсіп келеді. Бұл жұмыста біз қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларында қолданылған түс көру мотивінің қызметін анықтаймыз. Сондай-ақ қазақ және ағылшын әдеби туындыларындағы түс көрудің мистикалық мотив ретіндегі сипаты салыстырылып, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері айқындалады.

Әдеби шолу. Профессор Махила Махавидьяля «Мифология мен әдебиеттің байланысы (The Relationship between Mythology and Literature)» еңбегінде әдебиетті белгілі бір тілге, кезеңге немесе мәдениетке тиесілі жазба жұмыстар жиынтығы деп түйіндейді [12, 35]. Ол әдебиет пен мифологияның байланысы туралы «Существует много отличительных черт мифологии, и они стремятся описать то, во что верил конкретный человек или общество в течение этого периода времени. Мифы служат основой для их институтов, обычаев и верований (There are many distinctive natures of mythology and they seek to describe what a particular person or society believe during that period of time. Myths serves as an charter for their institutions, customs and beliefs)» деп жазады. [12, 37]. Қоғам дамуы үшін әдебиет пен мифтің орны ерекше, себебі көркем шығармалар әлі күнге дейін біздің интеллектуалды әлемімізге ықпал ете бермек. Жалпы, әдебиеттанушылардың еңбектерінде көркем туындыдағы түстің ақпараттық, символдық, психологиялық тағы сол сияқты маңызды көркемдік қызметтер атқаратыны әртүрлі талданады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Батыс әлемінде (in the Western world) орын алған дағдарыс қоғамдық өмірдің бірнеше саласына кері әсерін тигізді. Осының салдарынан рационалды ойлауға сенім қалмады, ал болашақ бұлыңғыр болып көрінді. Оның есесіне, философиялық және діни ізденістер қарқынды дами бастады және құндылықты айқындауға ұмтылу әдебиет пен өнерде жаңа идеялар тудырған болатын. Бір қызығы, осы кезең әдебиеті туралы зерттеуші Вера Шамина «Күміс ғасыр поэзиясы мен прозасындағы мистикалық мотивтер (Mystic Motifs in Silver Age Poetry and Prose)» атты еңбегінде Батыс жазушыларының объективті білімнен гөрі интуицияға басымдық бергенін атап өтеді. Оның пікірінше, «Это заимствование идей с дальнего запада сопровождалось эстетикой искусства ради искусства (They believed that intuition was more important than objective knowledge. This borrowing of ideas from further west was accompanied by aesthetics of art for art's sake)» [13]. Жалпы, XX ғасыр әдебиеті туралы ғалым П.М. Минин «Основная тенденция мистического опыта как такового состоит в тяготении человеческого духа к непосредственному общению с Божеством как абсолютной основой всего сущего, причем прямым путем к этой цели все мистики согласно считают преодоление «феноменальной» стороны своего бытия.. Это тенденция роднит между собой всех мистиков, без различия место и времени, национальности и религии» деген пікір айтады [14, 22].

Ал осы қазақ әдебиетіне келген жаңашылдықтар туралы терең зерттеу жүргізген

ғалым Г. Пірәлиева: «Жеке адамға деген қызығушылық ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында басталды. Жазушылар сыртқы оқиғаны баяндаудан гөрі «оны адам қалай қабылдайды?», «оған деген көзқарасы қандай?» деген сауалдар төңірегінде ойлана бастады. Алғашында кейіпкерлердің жан дүниесіне етене еніп, бойлай алмай, олардың әр түрлі сезімдік сәттерін, психологиялық хал-ахуалын шеберліктің жетіспеуінен сырттай қызығушылық, құрғақ баяндаушылық орын алды. Бұл да кешірімді, өйткені өсіп-өніп келе жатқан кез келген өнерде бұлар – орын алатын олқылықтар» деп осы кезеңде қазақ қаламгерлерінің тың ізденісін айрықша бағалаған. Ол әдебиеттегі «детализация, тұрмыстық детальдарды пайдалану, заттық әлемді үлкен бір құбылыс ретінде танып, көркемдік жүйеге ендіру жазушылардың әдеби сынақтарына (эксперименттерге) енді ғана еніп, көркемдік құрал бола бастағанын» атап өтеді [15, 215]. Осылайша, қазақ қаламгерлері мистикалық элемент болып табылатын түс көруді шығармаларына енгізе бастады. Оның бір себебі зерттеуші Ю.А. Степанчуктың пікірінше, мистикалық мәтіннің бір мақсаты «является показать, завлечь, продемонстрировать не саму истину, а путь к ней» [16, 24]. Осылайша кейіпкердің түсі арқылы оның дәл сол сәтте шешуші рөл атқаратын шешімі табылады немесе оның өмірінде маңызы зор нәрсе хабарланады. Осылайша, жазушы өзінше мистикалық жол жасайды. Зерттеуші Р. Нельсонның пікіріне сүйенсек, «оның эмоциялары мен өзінің шығармашылық тұлғасының негізі болып табылатын «жаңа мәнді» қабылдауын қалыптастырады (characteristically makes the Mystic Way, its emotion, and the perceptions of the "new sense" the basis of his art and of the artistic personality he exploits in his writing)». [17]. Зерттеуші Г. Пірәлиева көркем шығармадағы түс көру мотиві мәселесін қамтыған «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» атты еңбегінде «түс көбіне өткен өмірді еске алумен немесе соларды санада басқалай саралап, сүзгіден өткізу арқылы айқындалады» деген тұжырымды айтады. Ал белгілі фольклортанушы ғалым Ш. Ыбыраев «Түс көру мотиві бүкіл әлем халықтарына тән және оның атқаратын қызметі әр қилы, алдағаны болжау кейіпкерді сақтандыру, кейіпкерге көмек беру, адамдарды белгілі іс-әрекетке шақыру» деп атап көрсетеді [18, 45]. Бұл жұмыста ХХ ғасырдағы қазақ және ағылшын шығармаларындағы түс көру мотивінің жоғарыда келтірілген қызметтері жан-жақты талданады.

Сонымен біз кей ғалымдар маңызын жоққа шығаратын түс көру элементі көркем шығарма құрылымында белгілі бір рөл атқарады деген тұжырымды қуаттаймыз. Түс көру тәсілінің мифологиялық және ақпараттық қызметтерімен қатар кейіпкердің ішкі жан дүниесімен байланысты психологиялық процестерді көрсететін функциясы да бар. Бұл жөнінде «Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі» еңбегінің авторы Г. Балтабаева былай деп жазған: «Қазақ қаламгерлері түс көру тәсілінің табиғи мүмкіндігіне, көркемдік қуатына, спецификалық кең ауқымдылығына және мағыналық, эстетикалық міндет-қызметіне терең мән беріп, оның сан алуан түрлерін дүниеге әкелді» [19, 214]. Мистиканы қолданатындарды «редчайший представитель человеческого рода, как правило, непонимаемый, преследуемый и отвергаемый своими современниками. Саму мистичность человека можно рассматривать как особую форму гениальности, даже ее высшую форму» деп бағалаған ғалым В.В. Кравченконың тұжырымын осы түс көру элементін көркем шығармада қолданатын жазушылардың шығармашылығымен байланыстыруға тырысамыз [20, 321].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл мақалада түс көру мистикалық мотивіне қатысты жазылған зерттеу еңбектері мен теориялар басшылыққа алынды. Атап айтсақ, Р. Нельсон, Г. Пірәлиева, Г. Балтабаева, Ю.А. Степанчук сынды ғалымдардың еңбегі және мифологияға қатысты энциклопедиялар негіз болды.

Түс көру элементін мистикалық мотив ретінде қолданатын қазақ және ағылшын

жазушыларының шығармашылығы іріктеліп алынды. Осы шығармалардағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін материал жинақтау, сипаттау, талдау, салыстыру, салғастыру, көркем мәтінді талдау, интерпретациялау, психологиялық талдау, контент-талдау әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында ғаламтор мен кітаптардан «түс көру» мистикалық мотиві туралы көбірек ақпарат жинақтау көзделді. Зерттеу барысында «Google Scholar» іздеу жүйесі арқылы табылған сенімді мәліметтер де қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Түс көру тәсілі қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет ғылыми жүйеге түсірілген еңбектің авторы Г. Пірәлиева жазушылардың түс көру тәсілінің жеке тұлғаның тағдыры шешілер сәтте көп қолданылатынын айтады. Зерттеуші көркем шығармада сондай маңызды кезеңде өң мен түстің, үміт пен күдіктің астастыра берілуіне мән береді. Ол «түс көру, оны жору және аян беру тек біздің ғана емес, әлем әдебиетінде кеңінен дамыған, дәстүрі бай, атқарар көркемдік қызметі мен міндеті белгілі бір дәрежеде айқындалған көркемдік тәсіл деп тұжырымдайды. Сонымен бұл жұмыстың гипотезасы – қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларында түс көрудің әрі көркемдік тәсіл, әрі мистикалық мотив ретінде тәрбиелік мақсатта қолданылуы мүмкін.

Зерттеушілердің еңбегіне сүйенсек, түс көру композициялық элемент ретінде мынадай функцияларды атқарады: болған жайтқа баға беру; кейіпкердің психологиялық күйін сипаттау; шығарманың идеялық мазмұнын түсіндіру және құдаймен байланыс. Сонымен қатар кей жағдайда көркем шығармада түс көру мотиві динамикалық болып келеді де, тұтасымен сюжеттік желіні құрайды. Мәселен, Ш. Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері» шығармасында басты кейіпкер түсінде отқа оранған шаһарды көреді. Бұл оның жақын арада күйеуінің билігі күйрейтінінен хабардар етеді. Келесі бір түні уайымға батқан ханымның түсіне аппақ арлан мен қап-қара көкжалдың алысып жатқаны кіреді. Осы түс арқылы Сүзге ханым алапат шайқас болатынын тылсым түйсікпен сезе бастайды. Түсінің әсерінен әбден уайымға салынғанымен, түсін өзгеге жорытуға жүрегі дауаламады. Итті жеті қазынаның бірі деп жақсылыққа жоруға тырысты. Ханым бұдан кейін де жағымсыз түстер көре бастайды. «Түс оңалмай, іс оңалмайды» деген әжесінің сөзі де есіне түседі. Бірақ оның түсі оңалмайды және ол өңінде болатын сондай жан түршігерлік жағдайға үштей дайын болады. Көп ұзамай жау шаһарды басып алғанда қызметшілерін түгел құтқарған Сүзге ханым өзіне қол жұмсап, арын сақтап қалады. Кейінірек ол көшке аппақ құс кейпінде ілесіп, Алтынайдың түсіне кіреді. Ол лезде ауруынан айығып, анасын қуантады. «Менің түсіме Сүзге апам кірді. Ол тіпті қартаймапты, баяғысындай сұлу, — деп Алтынай күліп оялды. Осы бірімен-бірі жалғасқан түс арқылы жазушы адамдарды татулыққа, бірлікке шақырғандай әсер қалдырады [21]. Осы орайда әдебиеттегі түс көру мәселесін талдаған әйгілі ғалым Ш.Ыбыраевтың «түс міндетті түрде шындыққа айналады» деген тұжырымын атап өткеніміз орынды.

Дәл осылай шығарманың өн бойында біте қайнасқан түс көру мотиві Стивен Кингтің «Кладбище домашних животных» бестселлерінде бар. Жануарлар көмілетін территорияға жас өлікті апарып қалдырса, ол төрт аяқты үй жануары болса да, екі аяқты адам болса да, қайта тіріледі деген сенім негізінде құрылған. Бірақ ол басқа адамдардың өміріне тым қауіпті. Сондықтан өлген адамның рухы кейіпкерлердің түсіне кіріп, соны түсіндіруге тырысады. Бұл көркемдік тәсіл Вендигомен кездесу мотиві арқылы оқырманды бұдан да қызықтыра түседі. Шығармада автордың идеясы ақ энергия мен зұлым күштің күресі, өң мен түстің араласып кетуі арқылы беріледі. Оқырман бірден не болып жатқанын түсінбей де қалады. Кейіпкер Луис түсінде аруақпен сөйлеседі және тылсым дыбыстар мен елестер оны мола жаққа шақырады. Ол түнде ұйықтап жатып, сонда барып келеді. Кейіпкер өңі мен түсін көпке дейін айыра

алмай, дел-сал боп жатады. Ал таңертең ояғанда түнде мола жақта алған жаракатын көріп, қатты үрейленеді [22]. Луистың қызы Эллидің де түсіне қайтыс болған Пасков кіреді. Бір қызығы, екеуінің де (Луистың да, Эллидің де) түсінде Пасков қызыл шорты киген және ол алда күтіп тұрған қауіп туралы ескерту үшін жіберілген болатын. Өйткені, ол өзі аруақ болғандықтан түс арқылы аян бергеннен басқа ешнәрсе жасай алмайды. Элли түсі арқылы бір жамандықты сезеді де, мазасы кете бастайды. Соңғы түстерінде ол даладағы бос бейітті және үйіндегі бос бесікті көріп, болып жатқан сұмдықты ұғына бастайды. Дегенмен, Пасков ескерткен қасіретті болдырмауға ешкім ешнәрсе жасай алмайды. Оқиға Эллидің түсіндегідей трагедиямен аяқталады. Баласын тірілтпек болған әкесі вендигомен кездесіп, отбасынан айрылады.

С.Кингтің тағы бір шығармасы «Сияниесінде» де түс көру арқылы болашақты көру қасиеті екі кейіпкерде бар. Холлоран да, Денни де тылсым қасиетке ие: олар қарапайым адамдар көрмейтін нәрсені көре алады, тіпті түсі арқылы болашақты да көреді. Холлоран кезінде ағасының қалай қайтыс болатынын көрген болса, Денни түсі арқылы үнемі әкесін жол апатына ұшырайды деп жүретін. Олар отбасымен келіп тоқтаған отельдегі тылсым күшті кішкентай Денни сезгенмен, қанша қорқынышты болса да, ол бұл туралы әкесінің жұмысы үшін ешкімге айтпайды. Бірақ мұнда Денни тылсым зұлым күшті жеңіп, өздерінің өмірлерін сақтап қалады [23, 254].

Көрген түске де, оны болжауға да қатты мән беретін шығармалардың бірі – Дэн Симмонздың «Женщины с зубастыми лонами» шығармасы. Мұнда әкесі түсінде жалғыз қызының Хока Уштемен жүргенін көреді де, түсін сәуегейге жорытады. Сәуегей оған «қызыңды сол жігітке тұрмысқа бер» деп кеңес береді. Сол кезде Хока Уште де түсінде өзінің вичаза вакан болғанын айтады. Болашақты дұрыс болжау үшін ол аш, жалаңаш отырып, арнайы буланған кеңістікте төрт күн отыруға мәжбүр болады. Алғашқы күндері көрген әр түсінде оны әртүрлі нәрсе, хайуанаттар, жыландар «Бұл жерден кет. Бүгін сен үшін ештеңе жоқ» деп қууға тырысады. Ал соңғы көрген түсінде бір-бірінен аумайтын үш әйелді көреді де, артынша тылсымнан «сен сыйлық аласың» деген дыбысты естиді. Сонымен ол үйленгелі жүрген қалыңдығын тастап, ұзақ сапарға шығуы тиіс болады. Қариялардың жасаған болжамы бойынша Хока Уште сол тайпаны сақтап қалуға жауапты, яғни түсінде көрген әлгі ұқсас үш апалы-сіңлінің бірі осы тайпаны жалғастыратын адал жар болмақ. Басты кейіпкер жүрегіне сеніп, шешуші сәтте ақылмен дұрыс таңдау жасап, ұрпағын жалғастырады. Бұл шығармада басынан аяғына дейін түс көру желісі, аян алу және оны болжау үйлесімді жымдастырылған [24].

Мистик жазушы Қ. Мұбарактың «Айдың соңғы сәрсенбісі» әңгімесінде түс көрумен қатар көптеген мистикалық элемент кездеседі. Бір әнші жігіт нағашыларына қыдырып барғанда, үнемі түсінде ән салып жүретін сұлу қызды өңінде кездестіреді. Тағы бір түсінде құбыжықты да, Айнамкөзді де көреді, ол мұны қылқындырып алысып жатады. Сол құбыжық қайта-қайта түсіне кіріп, жігіт әбден жүдеп кеткен соң, бақсыға емдетеді. Бақсының кеңесімен ол өзінің ғашық қызымен бірге жолға шығады. Екеуі көп ұзамай үйленіп, артынша сәбилі болады. Сол күннен бастап, баяғы құбыжық тағы оны түсінде мазалай бастайды. «Мен енді не сені, не баланды құртамын» дейді құбыжық». Оған нақты шешім қабылдауға қырық күн мұрсат береді [25]. Қырық күн бойы құбыжық оның түсіне кіріп, кейіпкер оған үйреніп те қалды. Уәделі күні нәрестені қырқынан шығарып шомылдырып жатқанда, жігіт құбыжықтың алдауына иланып, қаза табады. Соңында зұлым күштен тұмар арқылы қорғанып жүрген жас жігіт те машинада айнадан елестің отырғанын көріп зәресі кетеді. Ол елес өзінің түсінде көрген сұлу қыз болатын. Сол күні «сәрсенбіде жолға шықпа» деп зар қаққан әжесінің өзіне қол жұмсағанын көреді.

Атақты жазушы О. Бөкейдің «Қар қызы» повесінде де түс көру мотиві бар. «Не заматта барып

кірпігі айқасқандай болып еді, есік сықырлап ашылып, үйге аппақ кебіні бар қыз кіргендей... Тас қараңғы бөлменің іші жап-жарық болып кетті. Босағаға сүйеніп үндемей тұрған қыздың көзі шырақ болып жанады. Неге екені белгісіз, Нұржан қорыққан жоқ. Өңі ме, түсі ме ажырата алмай дел-сал жатты». Оқиға бұдан әрі сапарға шығумен өрбіп, қатаған қыста шөп іздеп шыққан жігіттер адасып, өлім мен өмірдің арасында қалады. Осы шығармадағы келесі түс көру үш жігіт адасып, айдалада үсіп өлгелі жатқанда көркемдікпен сипатталады. «Құдай-ау, өңдері ме, әлде түстері ме... Аппақ киіз үй... аппақ... төр алдындағы төсекте мамыққа оранып, рақатқа кенеліп жатыр екен дейді. Ортада — жерошақта лаулап от жанады... Тозақтың оты ма, жұмақтың оты ма белгісіз... Міне, есік сықырлап ашылды да, қолдарына шырақ ұстаған екі қыз кірді. Үстеріне қара жамылған... Бірі — жылқышының қызы, екіншісі — қол шатырлы қыз. Дәл осы мезетте соншалықты жұмбақты, соншалықты сиқырлы әуен естілгендей болды. Тәңірім-ау, өңдері ме, түстері ме?» [26] Қақаған аязда қалған үш кейіпкер де түс көреді. Бақытжан мен Аманжан түсінде ерте қайтыс болып кеткен замандастарымен тілдесіп, жер астына кетіп бара жатады. Нұржан ғана сол түсінің әсерінен оянып, екі досын да ажал-арыстанның аузынан алып қалады. Мұнда кейіпкерлердің түсінде өрбіген диалог адамдардың сыйластықта, гармонияда өмір сүруін насихаттайды. Мұнда түс көруден басқа өмір мен өлімнің арпалысы, жақсылық пен жамандықтың күресі сипатталған. Шығармадағы мифтендірілген Қар қызы образы арқылы әділеттілік, адамгершілік, еркіндік мәселесі көтеріледі.

Психологизмнің түс арқылы берілу жолдарын тиімді пайдаланатын жазушы осы мотивті өзге де шығармаларына арқау еткен. Зерттеуші А.Абилмажинова мен Ф. Байбатанованың пікірінше, ертегілік-мистикалық мәнмен ерекшеленетін сюжет О.Бөкейдің «Жасын» әңгімесіндегі Қиялханның түсі деп айтуға болады [27, 89]. «Қар қызы» секілді мифтік кейіпкер саналатын тағы бір кейіпкерлер – қарақат теруге шығып, аюдың тырнағынан мерт болған алты қыз туралы оқиға. Өмір мен өлім арпалысына құрылған келесі бір шығарма О.Бөкейдің «Сайтан көпірінде» кітапханашы қыз Мәликенің түсіне осы алты қыз кіреді. Бұл жерде ол басты кейіпкердің ішкі жан дүниесін сипаттау үшін қолданылған көркемдік тәсіл. Бұлардан бөлек «Мұзтау» повесіндегі Ақтанның, «Құм мінезіндегі» Барханның, «Бәрі де майдандағы» Ақанның түстері шығарманың көркемдік-эстетикалық мазмұнын аша түседі.

Түс көру мистикалық мотивіне құрылған Қ. Мұбарактың «Жат құшақ» әңгімесінде жігіт түсінде елесті көреді. Оған аса мән бермесе де, күн сайын түсіне кіретін елеске уақыт өте келе ғашық болып қалады. Бірақ өңінде онымен кездесе алмағандықтан қатты қиналған жігіт бақсыға көмекке жүгінеді. Ол жігіттің киімдерін өртеу арқылы өзінің ғашық елесімен кездестіреді. Жігіт ғашығын жарықта көру үшін шырақты жаққысы келгенмен, елес әйел оған «өмірлік өкінішке қаласың» деп тоқтатады. Ақыры, олардың кіндігі жоқ баласы туылады. Баласы мен сүйіктісін жарықта көргісі келген жігіт бір күні жарықты жағып қалғанда, осының барлығынан сол сәтте айрылады [28]. Бұл шығармада екі әлемді байланыстырған түс көру мотиві мифологиялық және сәуегейлік қызмет атқарып тұр. Бақсының араласуымен табысқан адам мен елестің құрған отбасы мәңгілік емес.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде түс көрудің мифологиядағы сипаты анықталды. Көне Грек халқының мифіндегі түс құдайларына шолу жасалды. Түс көрудің фольклордағы сипатына талдау жасалып, қазіргі әдебиеттегі маңызы айқындалды.

Сонымен қатар түс көру мәселесіне қатысты теориялық ілімдерді қамти отырып, әдебиеттанушылардың түс көруге байланысты тұжырымдары басшылыққа алынды. Мистик жазушылар туралы жазылған ғылыми еңбектерге талдау жасалды.

Бұл мақалада мистикалық сипатқа ие түс көру элементінің көркем шығарма

құрылымындағы қызметі мен құндылығы айқындалды. Қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларындағы түс көру мотивінің қолданысындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер салыстырылды. Сондай-ақ осы мотивтің талданған шығармаларда мистикалық элемент ретінде тәрбиелік құрал болып тұрғаны дәлелденді және осы арқылы әр халықтың өзіне тән мәдени құндылығы айқындалып отыр.

Қорытынды. Сан алуан ғылыми түсініктемелердің барына қарамастан, «түс көру» мотивінің негізінде құрылған шығармалар әлем әдебиетінде үлкен сұранысқа ие болып отыр. Көркемдік тәсіл болып табылатын «түс көру» мистикалық мотиві әртүрлі халықтың мифологиялық танымы туралы құнды ақпарат беретін таптырмас құрал екендігі белгілі. Қазіргі уақытта әдебиет саласында түстердің мағынасына аса көп көңіл бөлінеді. Себебі қоғамның түсінігінде түстер мистикалық күшке ие. Жазушылар түс көруді өз шығармаларында маңызды ойларды көрсету үшін жиі пайдаланады. Қарастырылған шығармалар көрсеткендей, көркем туындыларда тек түс көру емес, оны дұрыс жору да өте маңызды. Бұл сипат қазақ жазушыларына да, ағылшын жазушыларына да тән болып келеді.

Көркем шығармалардағы сәуегей түс, сериялы түстер, жайсыз түстердің барлығы фольклорлық мұраларда көрініс тауып, бертін келе әр жазушының кәсіби шеберлігіне сәйкес өсіп-өркендегенінің, көркемдік әлемінің жан-жақты байытылғандығының куәсіне айналып отыр. Қорыта айтқанда, әдеби түс көру көркем шығармалар құрылымында мифологиялық, ақпараттық, сәуегейлік, символдық, психологиялық, философиялық т.б. көркемдік қызметтер атқарады. Әсіресе, кейіпкердің ішкі жан дүниесін, толғанысын, әртүрлі жағдайдағы көңіл-күйін, эмоциялық сезімдік құбылыстарын сипаттайтын түс көру мотиві суреткердің қиялы мен ойлау деңгейін де танытады. Талданған шығармалар негізінде бұл шығармалардағы түс көру мистикалық мотиві адамгершілік пен адалдықты насихаттауға құрылады деп батыл айтуға болады.

Бұл мақалада қарастырылған қазақ және ағылшын тілінде жазылған прозалық шығармаларда түс көру мотиві автордың идеясын ашу үшін және кейіпкердің ішкі әлемін терең сипаттау үшін қолданылатындығы анықталды. Сондай-ақ қаламгерлер бұл әлемнен тыс тылсымның бар екенін көрсетуге тырысады және ол тылсым күштің көп жағдайда адамдарды сақтандыруға, жамандықтан қорғауға талпынысын түс көру мотиві арқылы көрсетеді. Шығармаларына мистикалық мотивтерді енгізе отырып, жазушылар кейіпкерлерін күтпеген жағдайға салып қояды да, сол арқылы олардың шынайы мінезін ашуға тырысады. Қаламгерлердің мистикалық мотивтерге көбірек жүгінуі адамның ирреалды әлемге деген қызығушылығының және өз ақыл парасатының сыртында не тұрғанын анықтауға деген талпынысының артып келе жатқандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Rosenfelt, Mariya. «Dreams» <https://www.sas.upenn.edu/~struck/classes/clst009/writing/rosenfelt.html#:~:text=In%20the%20Iliad%2C%20dreams%20are,who%20sent%20mortals%20their%20dreams>
2. «Сон в античной мифологии» https://libweb.kpfu.ru/virt_vust/040/mifi.htm
3. Фрейд З. Введение в психоанализ, – М. Наука, 1989. – 455 с.
4. Юнг, Карл-Густав. «Архетип и символ», 1991. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/psih_snov/12.php
5. Флоренский П.А. Иконостас. СПб., Мифрил, Русская книга, 1995. – 365 с.
6. Лотман Ю.М. Семиосфера, Санкт-Петербург, 2000. С. 704.
7. Hughes, J. F. (2017). Dreams, myth, and power. *Dreaming*, 27(2), 161–176. <https://doi.org/10.1037/drm0000055>
8. Фромм Э. Душа человека. М., 1998. С. 289.

9. Петров А.А. «О мифах вокруг нас: сновидение и миф. Вестник Омского университета, 2005. No 1. С. 86–89.
10. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998. – 384 б.
11. Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер, TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017)
12. Mahavidyalya Mahila, The Relationship between Mythology and Literature Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education Vol. 16, Issue No. 4, March-2019, ISSN 2230-7540
13. Shamina Vera, “Mystic Motifs in Silver Age Poetry and Prose.” Ghosts - or the (Nearly) Invisible: Spectral Phenomena in Literature and the Media, edited by Maria Fleischhack and Elmar Schenkel, Peter Lang AG, 2016, pp. 161–69, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2t4d7f.18>
14. Минин П.М. Мистицизм и его природа. – Киев: «Пролог», 2003. С. 63.
15. Пірәлиева Г. «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) ҚР Білім және ғылым министрлігі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Алматы: Алаш, 2003. – 327 б.
16. Степанчук Ю. Проблема мистического текста. Интерпретация и невыразимость. Вестник РУДН. Серия Философия. 2003 N1 (9) стр 96
17. Nelson, Raymond. Mysticism and the Problems of Mystical Literature Source: Rocky Mountain Review of Language and Literature, Winter, 1976, Vol. 30, No. 1 (Winter, 1976), pp. 1-26 Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/1347655>
18. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі.—Алматы: Ғылым, 1993. – 115 б.
19. Балтабаева Г. «Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (Повестер мен әңгімелер)» Алматы: «Дәстүр», 2016. – 309.
20. Кравченко В. Вестники русского мистицизма. М.: Издатцентр, 1997. С. 300.
21. Бейсенова Ш. «Сүзгенің соңғы күндері» <https://bilim-all.kz/article/15375-Suzgenin-songy-kunderi>
22. Кинг С. «Кладбище домашних животных» <https://my-books.me/books/uzhasy-i-mistika/page-21-1471-stiven-king-kladbishche-domashnih-zivotnyh.html>
23. King Stephen, «The Shining» 1977. p. 447.
24. Дэн Симмонз «Женщины с зубастыми лонами» <https://knizhnik.org/den-simmons/dvulikij-demon-mara-smert-v-ljubvi/12>
25. Мұбарак Қ., «Айдың соңғы сәрсенбісі» <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/ec3/ec37d90cd69aad08152e22f998202ffb.pdf&ln=kz>
26. Бөкей О., «Қар қызы» <https://abai.kz/post/44128>
27. Абилмажинова А., Байбатанова «Оралхан Бөкейдің көркемдік дүниетанымы» Вестник КАСУ N2 2010 Общие проблемы филологии pp. 89-94
28. Мұбарак Қ. «Жат құшақ» <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/ec3/ec37d90cd69aad08152e22f998202ffb.pdf&ln=kz>

С.Е. МУСАБЕКОВА

Назарбаев университет, Астана, Казахстан

Ж.А. АЙМУХАМБЕТ, А.А. МИРЗАХМЕТОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

СНОВИДЕНИЯ В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАК МИСТИЧЕСКИЙ МОТИВ

Аннотация. В данной статье рассматривается один из художественных подходов в литературе – мотив сновидения. Исследование показало, что данный мотив, имеющий особое место и в мифологии, широко использовался казахскими писателями. Доказано, что включение сновидения в структуру художественного произведения является серьезной проблемой в литературоведении. В этой статье были

проанализированы произведения казахских и английских писателей. Сравниваются и анализируются используемые в них мистические элементы, в частности мотив сновидения. Дается объяснение сущности сновидения в мифологии и фольклоре.

В форму статьи вошли прозаические произведения, написанные на казахском и английском языках. В том числе рассматривался вопрос раскрытия авторской идеи через мотив сновидения. Выяснилось, что данная проблема использовалась для более глубокого описания внутреннего мира героя. Они ставят своих героев в неожиданное положение, внося в свои произведения мистические мотивы, тем самым пытаясь раскрыть их истинный характер. Авторы статьи хотели показать, что все большее обращение писателей к мистическим мотивам обусловлено возрастающим интересом человека к ирреальному миру и стремлением определить, что находится за пределами его разума.

Ключевые слова: сон, сновидения, мотив, художественный текст, миф, психологизм, К. Мубарак, О. Бокей, Ш. Бейсенова, мистика.

S.E. MUSSABEKOVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Ж.А. АЙМУКХАМБЕТ, А.А. МИРЗАХМЕТОВ

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DREAMS IN THE STRUCTURE OF A WORK OF ART AS A MYSTICAL MOTIF

Annotation. This article discusses one of the artistic approaches in literature – the dream motif. The study showed that this motif, which has a special place in mythology, was widely used by Kazakh writers. It is proved that the inclusion of dreams in the structure of a work of art is a serious problem in literary criticism. In this article, the works of Kazakh and English writers were analyzed. The mystical elements used in them, in particular the dream motif, are compared and analyzed. Moreover, the explanation of the essence of dreams in mythology and folklore is given.

The form of the article includes prose works written in Kazakh and English languages. In particular, the issue of disclosure of the author's idea through the motif of a dream was considered. It turned out that this problem was used for a deeper description of the inner world of the hero. They put their heroes in an unexpected position, introducing mystical motives into their literary works. Thereby trying to reveal their true character. The authors of the article wanted to show that the increasing appeal of writers to mystical motives is due to the increasing interest of a person in the unreal world and the desire to determine what is beyond his mind.

Keywords: dream, dreams, motive, artistic text, myth, psychologism, K. Mubarak, O. Bokey, Sh. Beisenova, mysticism.

References

1. Rosenfelt, Mariya. «Dreams» <https://www.sas.upenn.edu/~struck/classes/clst009/writing/rosenfelt.html#:~:text=In%20the%20Iliad%2C%20dreams%20are,who%20sent%20mortals%20their%20dreams>
2. «Son v antichnoi mifologii» https://libweb.kpfu.ru/virt_vust/040/mifi.htm
3. Freid 3. Vvedenie v psihoanaliz, – M. Nayka, 1989. – 455 s.
4. Ынг, Karl-Gýstav. «Arhetip i simvol», 1991. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/psih_snov/12.php
5. Florenskii P.A. Īkonostas. SPb., Mifril, Rýsskaia kniga, 1995. – 365 s.
6. Lotman Ī.M. Semiosfera, Sankt-Peterbýrg, 2000. C. 704.
7. Hughes, J. F. (2017). Dreams, myth, and power. *Dreaming*, 27(2), 161–176.

<https://doi.org/10.1037/drm0000055>

8. Fromm E. *Dýša cheloveka*. M., 1998. S. 289.
9. Petrov A.A. «O mifah vokrýg nas: snovidenie i mif. Vestnik Omskogo ýniversiteta, 2005. No 1. S. 86–89.
10. Dosmühameduly H. *Tañdamaly*. – Almaty, 1998. – 384 b.
11. Aimühambet J. Türkı mifologiiasy: tipologiialyq sipaty, ortaқ motivter jáne keiipkerler, TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017)
12. Mahavidyalya Mahila, The Relationship between Mythology and Literature Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education Vol. 16, Issue No. 4, March-2019, ISSN 2230-7540
13. Shamina Vera, “Mystic Motifs in Silver Age Poetry and Prose.” *Ghosts - or the (Nearly) Invisible: Spectral Phenomena in Literature and the Media*, edited by Maria Fleischhack and Elmar Schenkel, Peter Lang AG, 2016, pp. 161–69, <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2t4d7f.18>
14. Minin P.M. *Mistisizm i ego priroda*. – Kiev: «Prolog», 2003. S. 63.
15. Pırälieva G. «Körkem prozadağy psihologizmnıñ keibir mäseleleri» (Tüs körý, beiverbaldu işarattar, zattyq älem) QR Bilim jáne ğylym ministrlığı, M.O. Äyezov atyndağy Ädebiat jáne öner instityty. – Almaty: Alaş, 2003. – 327 b.
16. Stepanchýk İy.A. Problema misticheskogo teksta. İnterpretasiia i nevyrazimost.. Vestnik RÝDN. Seriiia Filosofiiia. 2003 N1 (9) str 96
17. Nelson, Raymond. *Mysticism and the Problems of Mystical Literature Source: Rocky Mountain Review of Language and Literature*, Winter, 1976, Vol. 30, No. 1 (Winter, 1976), pp. 1-26 Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/1347655>
18. Ybyraev Ş.. *Epos älemi*. – Almaty: Ğylym, 1993. – 115 b.
19. Baltabaeva Gaýhar «Täyelsizdik kezindegi qazaq prozasynyñ körkemdik älemi (Povester men ängimeler)» – Almaty: «Dästür», 2016. – 309.
20. Kravchenko VV. *Vestniki rýsskogo mistisizma*. M.: İzdatsentr, 1997. S. 300.
21. Beisenova Ş. «Süzgeniñ soñğy künderi» <https://bilim-all.kz/article/15375-Suzgenin-songy-kunderi>
22. King S., «Kladbišće domašnih jivotnyh» <https://my-books.me/books/uzhasy-i-mistika/page-21-1471-stiven-king-kladbishche-domashnih-zhivotnyh.html>
23. King Stephen, «The Shining» 1977. p. 447.
24. Den Simmonz «Jenšiny s zýbastymi lonami» <https://knizhnik.org/den-simmons/dvulikij-demon-mara-smert-v-ljubvi/12>
25. Mübarak Q., «Aidyñ soñğy särsenbisi» <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/ec3/ec37d90cd69aad08152e22f998202ffb.pdf&ln=kz>
26. Bökei O., «Qar qyzy» <https://abai.kz/post/44128>
27. Abilmajinova A., Baibatanova «Oralhan Bökeidıñ körkemdik dünietymy» F. Vestnik KASÝ N2 2010 *Общие проблемы filologii* pp. 89-94
28. Mübarak Q. «Jat qúşaq» <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/ec3/ec37d90cd69aad08152e22f998202ffb.pdf&ln=kz>

Авторлар жайлы мәлімет:

Мусабекова Сауле Елемесовна – филология магистрі, Назарбаев университетінің нұсқаушысы, Астана, Қазақстан;

Мусабекова Сауле Елемесовна – магистр филологии, инструктор Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан;

Mussabekova Saule Yelemessovna – Master of Philology, Instructor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан;

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы – доктор филологических наук, профессор

Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан;

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – Doctor of Philology, Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мирзахметов Алмаз Амирбекович – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан;

Мирзахметов Алмаз Амирбекович – доктор философии (PhD), преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан;

Almaz Amirbekovich Mirzakhmetov – Doctor of Philosophy (PhD), Lecturer at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г. С. МУСИНОВА¹

К. Т. ТУЛЕБАЕВА²

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: g.musinova@mail.ru¹, tulebaeva82@mail.ru²)

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ СЕМЕЙ ҚАСІРЕТІНІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі қазақ драматургиясының көркемдік ерекшелігін, идеялық-тақырыптық ауанын анықтап, поэтикасын, стиль мәселесін көрсетіп, жаңашылдығын, дәстүр сабақтастығын саралау, жанрлық-поэтикалық үрдістерді ғылыми тұрғыдан зерделеу арқылы Семей қасіреті көрініс табатын драмалық шығармалардағы авторлық таным, стильдік даралық және ортақ тақырыптық сипаттарды айқындау болып табылады.

Қазақ әдебиетіндегі драматургия жанры еліміз тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңде өзіндік даму бағытымен, көркемдік ізденістерімен, жанрлық үлгілері, стильдік өрісімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік тегеурінімен ел өміріне енген өзгерістер, рухани әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи сабақтастық, азат сана тудырған айшықты оралымдар, тартыс үстінде ашылған мінез, адамдар ортасындағы драматизмді жеткізудегі авторлық ұстанымдар осы кезеңдегі драматургтер шығармашылығынан айқын аңғарылады. Соны серпіліс, тың тыныс байқалады. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ драматургиясының даму үрдістері, ерекшелігі, драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрініс табуы, пьесалардың жаңашылдығы мен дәстүр сабақтастығын ұстануы, идеялық-мазмұндық ізденістері, тіл, стиль, мәселелері қарастырылып, драматургияның қазіргі даму бағыттары мен көркемдік тұтастығы зерттелді.

Егемендік алып, нарықтық экономикаға бет бұрған, жаһандану көшіне ілесіп келе жатқан қазақ қоғамында орын алып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарып, адам санасына да әсер еткендігі анық. Тоталитарлық жүйе орын алған замандағы саяси шектеуден, қолдан жасалған «социалистік реализм» құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында заманның жедел де қарқынды дамуына ілесе алмай қалғандай болып көрінгенімен, еңсесін тез тіктеп, жаңа заман талабына сәйкес тың тақырыптар мен сюжеттерді негіз еткен драмалық шығармалар дүниеге келді. Олай болуы заңды да. Өйткені қазақ драматургиясының бүкіл әлемдік көркем ой дамуымен сабақтастықта дамыған, биік белестерге жеткен көркем әдебиеттің, қала берді ұлттық руханияттың аса маңызды құрамдас бөлігі екені даусыз.

Түйін сөздер: драматургия, драмалық шығармалар, трагедия, комедия, Семей полигоны.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің ең аз зерттелген саласы – драматургия жанры. Әр дәуірдің тыныс-тіршілігі сол кезеңде дүниеге келген әдеби туындыларда көрініс тауып отырады десек, заман шындығы, бүгінгі күн мәселесі әсіресе драматургияда барынша кеңінен көрініс тауып отырады. Өйткені, драманың басты мақсаты – «шындықты жариялау, жалған дүниені әшкерелеу, дәуірдің ең көкейтесті, өткір мәселелеріне қозғау салу» [1, 184]. Ұлттық драматургияның даму барысына көз жібере отырып, аталған әдеби жанрдың өрбуіне соңғы уақыттағы қоғамдық-саяси, тарихи-мәдени

жағдайлардың игі ықпал жасағанын аңғарамыз. Тәуелсіздік таңымен бірге ортамызға келген демократия, жариялылық сынды ілгерішіл ұғымдар өткен тарихымызды, бүгінгі өміріміз бен келешегімізді қайта сараптауға, ақиқат таразысына салуға жол ашты. Еркіндікті, тәуелсіздікті ежелден мақсат еткен әдеби-шығармашылық үдеріс өзгеше сипат ала бастады. Осы орайда драматургия тарих қойнауынан сыр шертетін, кешегі кеңестік өмірдің көлеңкелі жақтарына үңілетін, бүгінгі ұлт өміріндегі өзекті мәселелерді қозғай отырып, ой толғайтын жаңа туындылармен толықты.

«Қазіргі біз өмір сүріп отырған ғасыр – қарама-қайшылықтар ғасыры. Біздің заманымыздың ең басты қарама-қайшылықтарының бірі ақпараттық технологияға, ғылыми инновацияға арқа сүйеген біздің қоғамдағы техникалық прогрестің адамгершілік ғылымының дамуынан әлдеқайда шығандап озып кетуі болып отыр. Бұл сәйкессіздік бүгінгі таңда өзінің қауіпті, қатерлі шегін жақындай түсуде. Ендеше бізге осы қарама-қайшылықтың қиын күрмеуін шешпей болмайды. Ол үшін адамгершіліктің қайнар көзі болып табылатын өнер шығармаларының, оның ішінде көркемсөз туындыларының жан-жақты дамуына жағдай жасай отырып, оның үздік шығармаларын қоғамның игілігіне айналдыруды мықтап қолға алуымыз керек» [2, 3]. Осы тұрғыдан келгенде, ұлттық драманы дамытуға жан-жақты талдап, ондағы тақырыптар мен адамгершілік, философиялық, этикалық идеяларды, поэтикалық өрнектерді ғылыми айналымға енгізу – қазіргі әдебиеттің ең өзекті міндеттерінің бірі болмақ.

Әдістеме және зерттеу әдістері. XX ғасырдан бастау алған қазақ драматургиясындағы туындылар классикалық әдебиет үлгілері болып саналатын құнды шығармалар. Атап айтсақ, «қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейінгі толқын драматург-қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты» [1, 181]. Ал тәуелсіздік жылдарынан басталатын қазіргі қазақ әдебиетіндегі драмалық шығармалар дәстүр мен жаңашылдықты қатар алып, өзіндік поэтикасымен, терең мазмұнымен ерекшеленіп отыр.

Белгілі ғалым Р. Нұрғалиевтің: «қазақ драматургиясының бүгінгі жаңалықтарын, даму тенденциясын бағдарлағанда мазмұн мен форма арасындағы диалектикалық байланыс күрделілігін ерекше еске тұта отырып, бірнеше салаға жеке-жеке назар аударып, түйінді мәселелерді арнайы бажайлау шарт. Көркемдік құралдар, әдеби дәстүрлер оп-оңай, тез өзгере салуға ырық бермейді, алайда, суреткердің дүние танымы, тақырыпқа келуі, бейне жасауы – бұл орайдағы құбылыстар, түптеп келгенде, болмыстың, өмірдің ағымынан жырылып, томаға тұйық қала алмайды» [3, 272] деген көзқарасын назарға алсақ, дәстүр мен жаңашылдық қатар көрініс тапқан қазіргі қазақ драматургиясының даму қарқынындағы көркемдік әлем өзіндік сипатқа ие.

Драмалық шығармалар жазу үрдісінде көркемдік жалғастық пен шығармашылық ықпалдастықтың болатыны белгілі. Бүгінгі қазақ драматургиясының табан тіреп, шарықтап өсіп-өнуі үшін құнарлы топырақ бар еді. Ол әрине, Ж. Шанин, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Б. Майлин, С. Мұқанов, Қ. Кемеңгеров, І. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, С. Шаймерденов, Ә. Кекілбаев, С. Жүнісов секілді осы салада үлкен із қалдырған, алдыңғы буын өкілдерінің үлесі. Бұл турасында қазақ драматургиясының туып, дамуы жөнінде, тағы басқа теориялық мәселелер қаузалған бірсыпыра диссертациялық еңбектер жазылды. Олар: А. Маловичконың «Қазақ совет драматургиясындағы тарихи өмірбаяндық пьеса», С. Ордалиевтің «Соғыстан кейінгі қазақ совет драматургиясы», Н. Ғабдуллиннің «Ғ. Мүсіреповтің драматургиясы», Р. Рүстембекованың «Б. Майлиннің драматургиясы», Р. Нұрғалиевтің «М. Әуезовтің трагедиялары», Ә. Тәжібаевтың «Қазақ драматургиясының тууы мен қалыптасуы»,

Е. Жақыповтың «Қазақ драматургиясындағы батырлық эпостың дәстүрлері», С. Исабекованың «Ауэзов – переводчик русской советской драматургической классики», Р. Нұрғалиевтің «Қазақ совет драматургиясының жанр жүйесі», Т. Есембековтың «Ә. Әбішевтің драматургиясы», С. Дәуітованың «Проблема изображения исторической личности в драматургии М. Ауэзова», М. Ысқақовтың «Казахская драматургия в литературной критике», С. Құлбарақовтың «Тахауи Ахтанов драматургиясы», Ж. Таубайұлының «Қазіргі қарақалпақ-қазақ драматургиясындағы фольклорлық негіздер», Ж. Әбіловтың «Қалтай Мұқаметжанов драматургиясы», Ә. Шапауовтың «Сәкен Жүнісов драматургиясы», Н. Нәсиеваның «Сәбит Мұқановтың драмалық шығармаларындағы мінез бен тартыс», М. Ахетовтың «М. Әуезов драмалық шығармаларындағы шешендік дәстүр», А. Ахтанованың «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы», М. Әбілхақұлының «І. Жансүгіровтің драмалық шығармаларындағы тартыс пен мінез», Ж. Әбіловтың «Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері» атты еңбектері.

Бұл еңбектер тізімі қазақ драматургиясында пьеса жазудың өзіндік үлгілері, көркемдік дәстүрі қалыптасқанын дәлелдейді. Классикалық әдебиет дәстүрі бойынша қалыптасқан ең басты ерекшелік – көркем шығармалардың уақыт пен кеңістік қозғалысындағы тарихи шындықты көркем шындық тілімен бейнелеуі. Аталған зерттеулердегі барлығы да қазақ әдебиетіндегі драманың көркемдік-эстетикалық тағлымын танытқан шығармалар хақындағы еңбектер. Бұл арада драмалық шығармалардың классикалық мұраларда қалыптасқан тақырыптық-идеялық, сюжеттік-композициялық құрылымындағы, көркемдік-стильдік өріліміндегі драматургтер қалыптастырған үлгілердің жана ғасырлардағы қаламгерлер арқылы көркемдік жалғастықпен дамуы басты желі болып саналады. Зерттеуші Ю.В. Перовтың пікірі бойынша: «Комплекс вопросов относящихся к теме «классика и современность», в том числе о значении классического художественного наследия, о его взаимосвязях с развивающейся художественной культурой, многомерен и многоаспектен. Тот факт, что художественное наследие прошлого – прежде всего в лучших образцах – является компонентом современной художественной жизни и что во многих видах и жанрах искусства именно оно, а не современное искусство составляет основу того, что принимается достаточно широкой аудиторией, в достаточной мере очевиден» [3, 34].

Академик Р. Нұрғалиевтің әдеби дәстүрге байланысты айтылған пікірі біздің ойымызды бекіте түседі: «Әуелгі кезде өрлеген, өскен әдебиет кенже әдебиетті көбіне еліктеу арнасына түсіретіні рас. Бұдан кейін сыртқы пішін ғана емес, ішкі мазмұнды игеру басталмақ» [3, б. 12]. Демек, қазіргі қазақ драмасының қалыптасқан классикалық дәстүрі – өзіне дейінгі ұлттық фольклор мен байырғы сөз өнері мұраларының заңды жалғасы; ал драмалық туындылар – көркемдік жалғастықтың нақты көріністері болып бағаланады. Көркемдік жалғастық – әдеби мұралардағы бұрынғы және соңғы рухани құндылықтарға тән эстетикалық көзқарастардың сабақтастығы.

Зерттеу жұмысында талдау, жинақтау, салыстыру және түсіндірмелі әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Драматургияның поэтикалық заңдылықтары негізінде жазылған пьесалар композициясындағы әдеби поэтикалық сипат және қозғалыс іс-әрекеттері тәсілдерінің (монологтар, диалогтар, мимика, ремарка), сахналық-техникалық жабдықтардың (мизансцена, декорация, актерлерді гримдеу, сахналық киімдер, жарық беру, т.б.), шығармашылық тұлғалар (автор-драматург, қоюшы режиссер, актер) қызметтері тұтастығымен жүзеге асырылатындығы жан-жақты сипатталған. Шекспирдің әдеби қызметі жиырма екі жылға жалғасқан болса, соның он екі жылы ең жемісті кезең саналады. Осы уақыт ішінде ол көркемдік тұрғыдан ең жоғары трагедияларын жазады. Тақырыбының байлығы, идеялық бағытының

айқындығы және тұрмыстық оқиғалардың терең реалистік көрінісі Шекспир трагедияларын биік сатыға көтерді. Сол себепті оның драмалық шығармашылығы дүние жүзі театрларының сахнасында берік орнығып, бүгінгі күнге дейін көрермендерді толғандырып келеді. Ал әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өткен XX ғасырдың басындағы қазақ драматургиясына із қалдырған М. Әуезов трагедияларында да әлеуметтікпсихологиялық тартыстың (конфликт) және кейіпкерлерді даралай мінездеудің поэтикалықпсихологиялық ерекшеліктері айқын бейнеленген. Сондықтан классикалық драматургиядағы Виллиам Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» және Мұхтар Әуезовтің «Қарагөз» трагедиялары – көркемдік дәстүр жалғастығы болып табылады. Бұл қаламгерлердің драматургиясындағы тартыс психологиясы мен кейіпкерлерді даралай мінездеу поэтикасын зерттеу әрқашан өзекті мәселе болмақ.

Кеңес дәуірінде ұзақ жылдар бойы қазақ даласында үздіксіз жер асты, жер үсті ядролық сынақтары өткізілгені, оның жасырын түрде, бүркемеленіп жүзеге асқаны, сол жарылыстардың зардаптарынан қандастарымыз баудай түсіп, шыбындай қырылғаны ащы ақиқат еді. Табиғаттың тартқан зардабы туралы ой толғаған ақынның адамдардың тартқан азабы туралы ащы шындыққа келіп тірелетіні сондықтан. Жиырмамыншы ғасырдың құбыжығы атанған Семей полигонының зардабы бүгінгі отандастарымыз үшін ғана емес, болашақ ұрпақтарымыздың өміріне өте қауіпті. Атомдық жарылыстардан ауа қабаттары бүлініп, жеріміз шекарасы қызыл сызықпен қоршалған экологиялық аймаққа айналды. Ұрпағымыз қанында жоқ, бұрын-сонды көріп-білмеген дертке ұшырады.

Ғалым Р. Нұрғалиев: «Бір тақырыпқа, бір материалға әлденеше шығарманың арналуы – ең алдымен объектінің мәнділігін көрсетпек» дейді [3, 23].

Т. Есембеков өзінің «Функции драматизма в художественном тексте» атты еңбегінде драматизмді аралық, әмбебап категория ретінде қарастырады. Әдетте, әдебиеттануда эстетикалық категорияларды бір-біріне бинарлық оппозицияда қарастырып жатады. Мысалы, ұсқынсыздыққа әсемдік категориясы қарама-қайшылықта, ал пәстікке асқақтық, трагедиялыққа комедиялық қарама-қарсы қойылып қарастырылады. Ал ғалым еңбегінде драматизмді трагедиялық категория мен комедиялық арасындағы аралық категория деп тануы тек қазақ әдебиеттануында ғана емес, жалпы әлемдік әдебиеттанудағы үлкен жаңалық деп тануға болады. Ол: «Между трагическим и комическим лежит огромное множество промежуточных ситуаций и взаимных переходов. Выражением их единства служит категория драматического, где смех звучит «сквозь слезы», а слезы видны «сквозь смех» деп, драматизмді тек бір жанрдағы көрінісін ғана емес, жалпы эстетикалық категорияларға деген көзқарастарды өзгертеді [4, 35].

Драматизм мәселесіне қатысты қазақ рухани, мәдени мұрасында М. Әуезов, М. Базарбаев, Р. Нұрғали, Т. Есембеков, К. Төлеубаева т.б. ойларын саралай отырып, прозадағы драматизм табиғаты туралы ғылыми еңбектің авторы Т. Есембековтің: «Әдебиетті ішкі даму заңдылықтары бар жүйе» екендігін айтып, драматизмді осы қозғалысты дамытып отыратын пәрменді күштердің бірі» [4, 85] деп және оны аралық категория деп таныған пікіріне қосыламыз. Т. Есембеков драматизм мен тартыс арасындағы қатынас туралы: «Драматизм как общеэстетическая категория распространяется на все аспекты литературного творчества, он пронизывает все формы драматизации художественного материала: сюжета, конфликта, действия, характера, диалога, монолога, авторской позиции. Драматизм по сущности и содержанию является намного шире и объемнее конфликта, который является одним из важнейших способов его проявления, наряду с коллизией, ситуацией и обстоятельством» [4, 87] дейді.

Көркем шығарма жазғанда жазушылар драматизмді құрайтын элементтер

ретінде тартыстың белсенділігін көрсетіп жазады. Олар драмалық қайшылықтың трагедиямен тығыз байланыстылығына тоқталған. Олай деуімізге бірнеше себептер бар. Біріншіден, олардың екеуі де белгілі бір идеал мен бейнелі шындықтың арақатынасы болған кезде пайда болған. Дегенмен мұндай қарсылық ұқсас мотивтерде көрініс табады да, шешімі барлық жерде бірдей болмайды: трагедиялықта – дистанция болмайды, көбінесе шарт кеткен, ымырасыз болады, ал драмалықта – өмірлік қалыпты жағдайларға орнығады және күн сайынғы санамен түсіндіріледі. Екіншіден, драмалық қайшылықтағы трагедияның элементтері және трагедиялық қайшылықтағы драмалық элементтер белгілі бір жағдайда шығарманың тартысына өң беріп отырып байытып, трагедиялық-драмалық реңк береді. Айтылғанға қосымша ретінде мына сөзді келтіруге болады: «Драматическое столкновение не предполагает выхода за рамки данной ситуации, т.е. существующих отношений, оно реализуется за счет преобразований, перемещений, внешней и внутренней перестройки», в отличие от него «трагическое связано с отрицанием наличных отношений, выходом за их границы», таким образом трагические формы «предполагают вдохновение нового – новой ситуации, мироощущения, которые проявляются в процессе принципиального, непримиримого, ценою жизни утверждаемого отрицания существующего положения вещей» – дейді Храпченко драматизм мен трагизмнің арақатынасын түсіндіре келе [5, 327].

Нәтижелер. Қазіргі қазақ драматургиясындағы басым жанрлар түріне трагедия, комедия, драманың қайсысы алынған десек, қай жанрдың болмасын адам тәрбиелеу мәнінің өзіндік сыры бар екені белгілі. Трагедияда адам тағдыры тұйыққа тіреліп, алды-арты қазылған ор, одан шығу шешімі өлім болып кейіпкердің өмірмен қош айтысуына немесе қатал тағдыр азабын тартуынан көрінеді. Трагедияның қазақ әдебиетіндегі шыңы Еңлік пен Кебектің, Қозы мен Баянның қайғылы өлімінен, Қарагөздің жындануынан, «Мәңгілік бала бейнедегі» өмірлік қасіретіне айналған бойжеткеннің атом зардабынан сегіз жас кейпінде қалуынан т.б. байқаймыз. Сондықтан В.Г. Белинский: «Трагедия әр уақытта да жүректің ең қымбатты үмітін бұзумен, бүкіл өмірдің рахатын жоғалтумен аяқталады» деген [6, 82]. Ұлы суреткердің бұл тұжырымы қазақ трагедиялық драмаларынан да айқын көрінеді.

Қырық екі жылға созылған ядролық сынақ 1991 жылы аяқталды. Бүкіл әлем «Семей – Невада» шеруіне шығып, ядролық апатты жою мәселесі қызу жүріп жатқанда театрлар да осы тақырыпқа өз үлесін қосты. Ақын Олжас Сүлейменов пен драматург Баққожа Мұқаевтың «Заманақыр» (1992 ж.) қойылымымен қазақтың Ғ.Мүсірепов атындағы академиялық жастар мен балалар театрының сахнасына қияметтің ауыр трагедиясын шығарды. Семей жеріндегі ядролық жарылыс салдарынан ел басына түскен қасіретті сахнаға шығарған шығарманың негізгі желісі Семей полигонының халқымызға салған зардабын, кешегі кеңес империясының саясатын әшкерелеуге құрылған. ТЮЗ-дың сахнасында қойылғаннан кейін бұл пьеса қазақ театрларының сахнасында өз орынын ала бастады. Соның ішінде «Семей қасіреті» деген атпен Семей театрында режиссер Ш.Зұлқашев қойған спектакль Ашхабад қаласында өткен «Наурыз-93» халықаралық театр фестивалінде лайықты баға алып қайтты. Осындай ұлтымыздың айықпас дертін айна-қатесіз суреттейтін Роза Мұқанованың «Қаралы той» атты повесі бойынша сахналанған «Мәңгілік бала бейне» деп аталатын спектаклі 1997 жылдан бастап М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының репертуарында өз орнын берік алды (режиссері Б.Атабаев). Пьеса тұтас философиялық топшылауларға, астарлы ойға құрылып, келісті тілмен жазылған. Автордың өткенімізді айта отырып, оған бүгінгілік астар, мән-мағына беруі сол идея айқындығынан туындаған. Бұл шығарма ертеңгі күні қазақ елі шашырап, Қарауылдың жеріндей құритыны ғажап емес деген ойды меңзейді. Спектакльде сахналық шешім тапқан басты кейіпкер – тағдыр тәлкегіне ұшырап, қайғы мен қасіреттен көз аспаған мүгедек қыз Ләйлә. Ғасыр трагедиясы осы

кыздың өмірі арқылы суреттелген. Сахналық бояуы күрделі, жаны жаралы жанның ішкі сезім дүниесін, күйініш-арпалысын, сондай-ақ, балғын жастың рухани эволюциялық жолын Нұржан Бексұлтанова өте әсерлі бейнелейді. Актриса Ләйлә өміріндегі драмалық оқиғаларды баса көрсетуге ден қоя тұрып, әйелге тән нәзіктігі мен ішкі сезім иірімдерін лирикалық бояуда беруге ұмтылған. Н. Бексұлтанова жасаған Ләйлә шытырман өмірдің адам айтқысыз небір қиындықтарына мойымайтын, бүкіл дүниеге адам құдіретін паш еткен қайсар жанның сом тұлғасына айналды. Осы рольде бар талантын көрсете білген актриса бірде жындынып күлсе, бірде ызалана жылайды, енді бірде бар дауысымен айғайлап, айға мұңын шағады, бірде Құмарға деген махаббат сезімін алғаш түсінген Ләйләнің қысылып, ұялуын контрасты бояулармен керемет жеткізеді. Бүкіл жалған дүниеде жарық Айдан басқа ешкімі жоқ Ләйлә – Н. Бексұлтанова бүкіл мұң-зарын, қуанышы-реніші мен арман-қиялын тек жарық Айға ғана айта алады, тек соған ғана еркелеп, наздана алады. «Ел қызығар сүп-сүйкімді, әп-әдемі қыз болғым келеді» деп айға мұңын шаққан кезде мүгедек қыздың арман-елесі болып, талшыбықтай бұралып, «аяғы октаудай, түп-түзу» қыздың билеуі Ләйләнің басқалардай би билеп, ғашық болып, тұрмыс құрып, өмір сүруді аңсауын көрсететін детальдар. Актриса дүниедегі ең жақын адамы – апасы Қатираның намысына тиген сөздеріне шыдай алмай, жүгіріп барып кішкентай балаша ұруын да келістіріп бейнелейді. Бала кезінен бірге өсіп, бірге ойнаған, бірге оқыған Құмарға деген Ләйләнің сезімі ерекше! Бірақ, Құмар оған тек аянышты көзбен қарайды. Ал, қыз болса «ол мені сүйеді» деген түсінікпен жүреді. Бүкіл Қарауылдың жұртына сайқымазақ болып қорланған қыз, енді сатқын Құмардың құрбаны болады. Ол қызды пайдаланып, депутаттарға 200 долларға сатып кетеді. Құмардың сатқындығын кездейсоқ біліп қойған Ләйлә тек жарық аймен ғана тілдесіп, ақыры отқа түсіп күлге айналады. Актриса кейіпкерінің сұлулығын, оның ішкі психологиясының нәзіктігін, өмірге деген пәктігін түсінген. Қолының өскеніне қуанып, енді бойының өсетінін де армандаған Ләйләнің кішкентай қуанышы арқылы Н. Бексұлтанова қыз арманының астында үлкен қасірет жатқанын ашық жеткізе алды. Спектакль финалындағы Ләйләнің жер астына түсу сахнасында елес-қыздың инеге шаншылған көбелектей ілініп тұруы арқылы режиссер қатыгездік пен лириканы бір-біріне қарама-қарсы қойған. Сондай-ақ, Ләйләнің қолындағы үлпілдеген жеңіл ақ орамал – оның әдемі өмірге апаратын арманы. Оны билеп жүріп беліне де байлайды, басына бантик етіп орайды, әдемі елес қызды көргенде артынан жүгіріп сол орамалды бұлғап, арманын шақырғандай болады. Бұл орамал Ләйлә үшін сұлулықтың символы.

Екінші құрамда ойнаған Д. Темірсұлтанова да Ләйләнің ішкі жан-дүниесін ашуға бар күшін жұмсаған. Оның ойыны туралы Ә. Бөпежанова Д. Темірсұлтанованың психологиялық ойын өрнегінде әрі бала, әрі дана Ләйләға өз еркімен өмірден баз кештірген атом ғана емес, адамдар деп бағасын берген. Дегенмен де, дене бітімі өспей қалған қызды актрисаның бойынан аңғармайсың. Қайта бойжетіп, ақыл-есі тоқтаған бейнені көріп тіпті мүгедек қыз дегенге қимайсың. Орындаушы бойында балаға тән сенгіштік пен аңқаулық басым кейіпкерді, Құмарға ғашық бойжеткенді және өз құқығын білетін, айтқанынан қайтпайтын бірбеткей күрескер қызды сахнаға шығарды. Бұл Ләйлә қалай тез ашуланса, солай бәрін тез ұмытып жарқылдап жүре береді. Д. Темірсұлтанованың Ләйләсі зарлы, өмірге өкпелі. Актрисаның әрбір сөзінен өкпе, ыза байқалады. Ол кейіпкерінің жанындағылардан қыспақ көріп жүргенін ашуға тырысқан. Темірсұлтанова – Ләйләға Қатира «Қайда жүрсің?» деп ұрсатын кезде үндемей бір уыс болып бүрісіп отыра кетеді. Бұдан Ләйләнің амалы таусылғаннан күресуге шамасы жоқ екендігін байқайсың, бар қарсылығын мұңға толы көзқараспен ғана білдіреді. Ал Бексұлтанованың Ләйләсі үнсіз қалмай, «Адам болғаннан кейін жүрміз де» – деп тәтесінің өзіне тап береді. Құмардың (Ғ. Құлжанов) Ләйләға сыйлаған

ерін бояғышын Д. Темірсұлтанова жақсы ойната алды. Бір қарағанда Ғ. Құлжанов ерін бояғышты ұсынды да кетіп қалды. Ал қыз оған ден қойып, ғашық жігітінің бергенін Болтайға мақтанып, өзіне қаншалықты бағалы екенін көрсетті. Ал, Н. Бексұлтанова Болтайға «мен үшін қалды» деп балаша қуанып асыр салады. Қыз қуанышын қос актриса екі түрлі көрсетті. Өз ойынын аналық жүрек пен ашкөз пайдакүнемдіктің іштей тартысына құрған Торғын Тасыбекованың Қатирасы ер тұлғалы, өжет мінезді әйел болып шыққан. Тіршіліктің күйбеңінен барынша қалжыраған, кейіпкерге көп жүк артылады. Оқиғаның дамуына қарай Қатираның көңіл-күйіндегі арпалыс сәттері орынды суреттеу тапқан. Қатираның Ләйләға деген қатыгездігі, оның кемтарлығын пайдаланып жанды тұстарынан шымшылауы оны жеккөргендіктен емес, болымсыз өмірден шаршағандығының салдары. Қойылымдағы жынды Шөкіш – тартыс тудырушы бейне.

Автор осы кейіпкердің аузына Семей полигоны жайлы шындықты салған. Тәжірибе жүргізуге айналған Қарауыл жайлы билік басындағылардың не айтып жатқанын «жынды Шөкіш» ашық, бұрмалаусыз жеткізеді. Жанр ерекшелігіне байланысты әр орындаушы кейіпкерінің мінезін өзінше ізденіп, әрқилы суреттейді. Ф. Шәріпова мен Ш. Мендиярованың трактовокларынан сахнада екі түрлі бейне көреміз. Ф. Шәріпованың орындауындағы Шөкіш әр сөзін зілді, нысанаға дөп тигізіп айтады. Сахнадағы әрбір жүріс-тұрысы үйлесімді. Аяғын жаймен басып, асатаяққа сүйеніп сахнаға шыққанда көретініміз «жынды Шөкіш» емес баласынан айырылған ана мен сұлулыққа құштар кейіпкер. Ш. Мендиярова Шөкіштің неге баласын өлтіргенін, осындай жағдайға қалай түскенін түсініп өздігінше зерттемеген. Сахнадан жасанды, көрермендерге еш әсерсіз, дәмсіз ойын көрдік. Сайда Айға шерін тарқатып отырған Ләйләға жүгіріп шығатын сахнасы нанымсыз. Актрисаның адам өлтіруге шешім қабылдағаны мүлдем көрінбейді. Ф. Шәріпова аяғын басқан сайын неге бұлай істегісі келетіні үшін өзін-өзі ақтап бара жатқандай. Басқышпен көтеріліп бара жатып әлі де еркелетіп Ләйләні алдауға талпыныс жасайды. Ш. Мендиярова бірден тап беріп ызалана кетеді. Оның пышақ ұстағанының өзі жасанды, қолындағы асатаяғын не себепті сахнаға алып шыққанын ұқпаған және ойнатпайды. Әр роль сахнада өсу керек. Ш. Мендиярова бірінші сахнада қалай шықса, сол өзгеріссіз қалпында қойылымды аяқтайды. Бет-жүзінде, көзқарасында өзгеріс, өсу деген мүлдем жоқ. Шешіміне келгенде актриса сахнада айқайлап, шырайналып жүріп құлайды да өледі. Ф. Шәріпова ана махаббатын, қайғы зарын Шөкіштің жынданатын сахнасында мұңға толы көзқараспен көрсетті. Туа сала баласын өлтіргенін айтқанда орындаушы авансенада бір нүктеге қадала қарап қалады. Сол сәтте актриса барлық өмірін көз алдынан саралап өткізіп отырғандай. «Қарауылдың қайғысын түсінемін дегендер Ләйләға қарасын!» – дейді жынды Шөкіш. Өспейтін, өнбейтін мына дүниеге сәби әкелмейтін Ләйләнің жарымжандығына күйгеннен, ашынғандығынан осылай күйінеді. Ол бүкіл қойылым бойы қайткенде Ләйләнің көзін жоюды ойлаумен болады. «Сұлулықты мазақ етіп ол неге жер бетінде жүруі тиіс» – дейді. Ф. Шәріпова бейнесін табиғатынан өркөкірек, сынауға бар, майысуға жоқ, ешкімге бас имейтін қайсар және еш сырын ашпауға бел буған адам етіп суреттейді. Интеллигенцияның халықтан қол ұзу қағидасын шығармасының негізгі тақырыбы етіп алған Р.Мұқанова олардың қоғам өмірінде өтіп жатқан тарихи-элеуметтік қозғалыстарды көрмей, жалған иллюзиялық арманды аңсаған, характерсіз философиясын шенейді. Автор өзінің бұл ойын ауылға келген депутаттыққа кандидат Күләштің (М. Өтекешова) көбірек дауыс жинап, депутат болу жолында халықты алдап-арбауы арқылы көрсеткен. Б.Атабаев спектакльдің жекелеген көріністерін контрасты шешімдерге құру арқылы оқиға желісі мен драмалық тартысын шиеленістіріп, кейіпкерлердің әрекет-қимылын, жалпы спектакль драматизмін күшейте түсті. Режиссердің басты мақсаты актерлік шеберлікпен бірге, спектакльдегі әрбір

детальды шынайы ойнату. Туғанынан екі аяғы жоқ Болтайдың (Б.Тұрыс) қолы қалт етсе құмарлана бәтеңкелерін тазалауы, жалтыраған аяқкіміне қызыға да рахаттана қарауы – өкініш тудыратын құбылыс. Бұл бәтеңке Болтайдың орындалмас арманы. Сахнада әрі-бері теңселген Қатираның жаны күйіп, қайғыру психологиясын, сахна ортасында көрерменге теріс қарап отырған тойдағы адамдардың бірдей қимылмен сілтей ішуін және противогаз киген жастардың сахна төрінде билеуін білдіретін мизансценалар ұтымды шыққан. Режиссердің ауыл адамдарының жаппай арақ ішуін көрсетуінде де үлкен ой жатыр. Арақ ішіп олар бір сәтке болса да өз дерттерін, яғни бақытсыз тағдыры мен ауру балаларын ұмытады, бүгінгі күнмен, осы минутпен өмір сүреді. Сонымен қатар режиссердің осы көріністермен айтпақ ойы – бұл тек Қарауыл мен Семейдің дерті емес, бүкіл ұлтқа төнген қасірет. Режиссер кейіпкерлерді үш топқа бөлген: бірінші топқа мүгедек қыз Ләйлә, жынданған кемпір Шөкіш, аяғы жоқ Болтай жатса, екінші топтағылар ауыл адамдары, ал үшінші топқа қалаға қашқан ауыл жастары мен Қарауылдың мүддесін қорғағансып жүрген депутаттыққа кандидат пен оның шашбауын көтеруші «Тамашаның» артисі және соңғы екі әлеуметтік топты бір-бірімен жалғастырып, арасында дәнекер болып жүрген ауыл Басқармасы. Осындай психологиялық көңіл-күйге құрылған спектакльге суретші жасаған декорациялық жасау, жиһаздар сай келген. Режиссер мен суретшінің басты мақсаты – көрермен назарын жалаң эффектiге құрылған сахналық жасауларға емес, адамның ішкі жан дүниесіне, шытырман ой тартысына аударту. Суретші Есенкелді Тұяқов қойылымның эскизін философиялық дүниетаныммен ерекшелеген. Яғни жеті қабат жер асты, жер үсті және зеңгір көктің айналып-зерделенуі табиғи мүмкіндік береді. Қара түнек секілді түстерге толы болып көмкерілген көрініс кейіпкерлердің жан-дүниесін ластанғанын көрсеткендей. Адамзаттың болашағы үшін спектакльдің көтерер қоғамдық жүгі ауыр. Режиссер полигонның зардабын қозғай отырып бүгінгі күннің талабын байланыстыра отырып қамтыған. Өмір болмысын бүгінгі жастардың көзқарасымен және ескі сарынмен салыстыра отырып топшылауды көздеген. Әдемілік қай заманда да адамның асыл арманы, идеалы. Соны біз қалай жоғалтып алдық. Режиссер осы бір қасиетті де күрделі рухани құрылысты философиялық астармен зерделеуді ойластырыпты. Яғни Ләйланың әдемілігі, денсаулығы ядролық жарылыспен жарылып кеткенін ашып көрсеткен. Атабаев осы қойылым арқылы бүкіл қазақтың қасіретін көрсеткісі келетіндей әсер қалдырады. Елдің басында осындай қиындықтың болғанын естен шығармайық, әр уақыт ойымызда ұстайық деген ұранды алға қояды. Шығармаға бүгінгілік үн беруге, оған бүгінгі күн талабынан келуге ұмтылмайтын режиссер жоқ. Режиссер қазіргі заманғы көрерменге жеткізер мақсатын спектакльдің идеясынан, гуманистік ойы мен кейіпкердің тұлғасынан іздеген жөн. Біздің сахнамызға керегі де осындай тозбайтын, өшпейтін, адамгершілік болмыстың тамаша қасиеттерін уағыздайтын идеялық қасиет қой.

Драманың эстетикалық мәніне автордың өзіне тән айрықша индивидуумымен көркем шығарманың сюжеттік мазмұны және кейіпкерлер характері де жалпылама мән беріп, сырттай мазмұндап шығуымен толығыады. Онда тағы да сюжеттік оқиғаны құр ғана қызықтаудан аспаймыз. Ол үшін автордың көркем шығарманы тудыруға себеп болған о бастағы идеясының образдарға айналу барысына, өзекті оқиғалардың емін-еркін өрбуіне негіз болған авторлық фантазиясына, психологиялық жағдайына, шығармашылық көңіл ауанына барынша мән беруге тура келеді. Көркем шығарма мазмұнын субъективті ой-қиял дүниесінен өрбіткен автордың нақты адамдық жаратылысында жұмбақ жайлар мол болғандықтан, әсіресе философ-психолог ғалымдар осы жұмбақтың шешуін суреткердің психологиясы мен психикалық күйінен, сана-сезімі мен жан-дүниесінен тануға талпыныс жасады. Олар әдебиетшілерге қарағанда көркем шығарма табиғаты мен кейіпкерлер характеріне жоғары мән беру

арқылы автордың шығармашылық болмысын субъективтік қырынан көрсетуге күш салды. «Ақиқатына келсек, шығармашылық тұлға – жұмбақ, осы жұмбақтың шешуін табуға қаншама ізденіс жасалғанмен, көбіне сәтсіз... Әрбір дарынды шығармашылық адамы – бұл біршама екіжақтылық немесе таңғаларлық қасиеттің синтезі. Бір жағынан, бұл жеке адамға тән жайды анықтаса, екінші жақтан, жеке бастықтан гөрі адамдық процесс... Суреткер барлық ресми қайшылықты өз бойынан көрсетсе де, бәрібір бұл екі жайдың арасында құпия үйлесім бар. Яғни, арнаулы шығармашылық психологияда жеке бастыққа жатпайтын ұжымдық нәрсе бар, немесе суреткер үшін өнер тап бір инстинкт сияқты туғандықтан ол оны барынша меңгеріп, өзінің қаруына айналдырған. Сондықтан да ол индивидтен гөрі ерікті субъекті ретінде ең бірінші болып шығармаға қатыса алады. Индивид ретінде өзіндік қылық, тілек, жеке мақсаты болғанмен, суреткер ретінде ең жоғары ұғымдағы «Адам», адамзат жанына бейсаналық әрекетпен әсер ететін, жеткізетін және ене алатын ұжымшыл адам» [7, 115]. Демек, автор бойында түрлі қадір-қасиет пен қарама-қайшы мінез-құлықтың тоғысып жататыны оның шығармашылық психология астарында «ұжымшыл адамға» тән «бейсаналық» қасиеттің де анық танылатынына кепіл болады. Фрейд суреткер болмысындағы шығармашылықтың бастау көзін балалық шақтан іздеді. Ол бала өзінің арманы мен қиялын әр түрлі ойын ойнаған кезде үлкендердің көз алдында жайып салатынын, тек өсе келе қиял-фантазиясы ұлғайып, оны басқалардан жасыра бастайтынын, ал мұндай фантазия өнер адамдарында шығарма тудыруға себеп болғанын меңзейді. «Балалардың ойынан гөрі үлкендердің қиялын бақылау әлдеқайда қиын. Бала жалғыз-жарым немесе басқа балалармен ойнаған кезде ойын мақсатына қарай ұйымдастырған құпия психикалық ойларын үлкендерге көрсетпесе де, олардан ешқандай жасырмайды. Ал үлкендер өз фантазиясынан ұялады және оны басқалардан жасырады; аса қымбат құпиясы ретінде сыртқа шығармайды» [8, 190]. Әрбір адамның психикасында жасырын жатқан ой-фантазия бар. Ал осы фантазия өнер адамдарында оның шығармасына міндетті түрде ықпал етеді. Көркем шығарма тікелей қиялдан туатындықтан, тіпті жазушы өмірде бар, болған нәрсені суреттесе де, тікелей өз қиялынан өңдей өріп отыратындықтан, ішкі әлеміндегі «аса қымбат, жасырын ойларын» еріксіз өнер дүниесі арқылы ағытатынын анық аңғарамыз. Автордың жан-дүние қатпарында жасырын жатқан аса астарлы «құпия», шынайы болмыс туралы сөз қозғағанда, шығармашылық тұлға мен шығарма арасындағы қатынасқа байланысты басты авторлық позиция жайында түсінуіміз керек. «Өзінің шығармасына деген романистің нақты позициясы туралы ойланайық, – дейді Ж.Маритен. – Ол адамдардың шиеленіскен әлсіздігін жария етуші Құдай сияқты. Ол өзі жасаған персонаждар әлемімен бірге бола отырып, кейде олардың өзінен күштірек екенін сезінеді. Бірақ та олардың еркіндігі – қиялдағы ғана бостандық. Романистің Құдайға ұқсамас кереғарлығы да сонда, ол өзі жасаған кейіпкері арқылы зұлым бола алуы. Роман табиғатында «жатқан» зұлымдық [қасиетті апостол Ионна айтуынша да, біздің әлем «зұлымдық ішінде жатыр»] біздің реалды өмірдегі шын жауыздықпен таңқаларлық жақындықтан тұрады. Бұл дегеніміз образ немесе ақиқат зұлымдықтың белгісі... Романистің анық табиғатын жан-дүниесімен және шығармасымен арадағы қарым-қатынастағы контексте қарастырсақ, сондай-ақ бөгде біреудің жан-дүниесі тұрғысынан қарастырсақ та, бәрібір өзінікі екені; яғни Мариак айтқандай: «Автор қасиетті болуы керек... онда бірақ роман жазбайсың [Надо быть святым... но тогда не напишешь роман]» [8, 195] дейтіні орынды. Өйткені автор қаншалықты адамгершілікті биік орынға қоятын, көркем шығарманы тудыруда адамгершілік позицияны басты қағида ретінде ұстанатын шығармашылық тұлға болғанмен, кемшілікті пенде екені хақ. Сондықтан автор қиялынан туған көркемдік әлемде адамгершілік пен зұлымдық атаулы, жақсылық пен жауыздық алмаса суреттеліп, дәл бір өмірдің өзіндегідей шынайылықпен бейнеленіп, автор санасымен

саралана, «бейсаналық» түйсікпен сезіне суреттеледі. Авторда шығармашылық сезім басым болғандықтан шынайы шығармашылық тұлға көптің арасындағы адамгершілік пен зұлымдық жайын терең түйсініп, басқаларға жеткізу, сол арқылы ескерту, сабақ алу, тіпті сақтандыру тұрғысынан суреттейді. Ал психолог әрі философ ғалымдар Э. Нойманн, К. Юнг т.б. көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адамдардың туа біткен жаратылысында болатын архетип образдардан іздейді [9]. Олардың түсіндіруінше, шығармашылық адамына белгілі бір жай өте қатты ықпал еткенде, бейсаналы, яғни санадан тыс тұрақсыз деңгейде, әр түрлі кескінде оянады. Бірақ ол әрбір өнер адамының интеллектісіне де тікелей қатысты. Творчестволық процесс барысындағы автордың «айрықша күйін» немесе суреткерлік ерекше қабілетін психологиялық жақтан К. Юнг пен Э. Нойманн «Психоанализ және өнер» атты зерттеуінде барынша ашуға тырысты. «Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура, бұл тарих қойнауында пайда болып, үнемі қайта туындап отыратын процесс барысында творчестволық фантазияның [шығармашылық қиял] өзін-өзі танытуы» [10, 24]. Шығарманы жаратушы суреткердің қиялында пайда болған «архетиптік» абстрактылы образдар жүйесі, яғни шығармашылық тұлғаның ой-санасындағы «бағзы образдан» бастау алған процесс бірте-бірте күшейіп, автордың шығармашылық әрекетінде ерекше тудырушылық мән-мазмұнға ие болады. Демек, «әрбір осы образдар бойында адам психологиясы мен адам тағдырының бөлшектері өмір сүреді». Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді. Сондықтан да көркем шығармадағы кейіпкерлердің адамды таңқалдырарлық іс-әрекетін оны жазып отырған авторға бағынбай, автордың еркінен тыс әрекеттерге барды деп қабылдаймыз. Ал мұндай күрделі процесті К.Юнг былай түсіндіреді: «Шығарма өзімен бірге өзіне тән ерекше форма әкеледі, ол автордың қосқысы келгенін қосқызбайды, ал алып тастағысы келгенін керісінше қайта туындатады. Бұл кезде авторлық саналы ой осы бір феноменге сырттан таңғала қарап тұрады; ал автор болса бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырғауында қала береді. Бұл дегеніміз, автордың көркем шығарма мазмұнында ерекше шеберлік шыңына көтерілгенде, өзінің жекеменшік «мені» [собственное «я» – К.Юнг], яғни жекеменшік ішкі табиғатының өзіне ашылғаны» [10, 18]. Автор көркем шығармадағы түрліше кейіпкерлердің адам баласына тән «жұмбақ» жан- дүниесінің терең қатпарына шығармашылық процесс барысында бойлағанда, «бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырғауында қалып», сол соны образдардың ерекше іс-әрекеті мен сезім-сырын шеберлікпен суреттейді. Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген «жұмбақ» күйін, оның творчестволық тұлғасындағы «архетип образдардан бастау» алып, соның ырқында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды кейіпкерінің бейсаналық ырқында суреттеп кететінін түсіндіріп берген.

Қорытынды. Ел тәуелсіздігінің қазақ драматургиясына жасаған ықпалы кешегі кеңестік кезеңдермен салыстырғанда түбегейлі ұлттық бағытқа айналуымен ерекшеленеді. Халқымыздың сонау ғұн, сақ, түркілік дәуірінен бастап, қазақ хандығы, жоңғар шапқыншылығы, бодандық, ұлт-азаттық көтерілістер, ашаршылық, жаппай қуғын-сүргін мен кешегі желтоқсан оқиғасы жылдарына дейінгі кезеңдер қазіргі драматургияның басты тақырыбына айналды. Міне, осы үрдісте тарихи драмалар да өздерінің құндылықтарымен қатты даралана бастады. Олар бүгінгі тәуелсіздіктің тарихи бастаулары ретінде суреттеліп, тақырыптық, мазмұндық, идеялық, көркемдік-

эстетикалық тұрғыдан сан алуан ізденістерге түсті. Жалпы, қазіргі қазақ драмасының идеялық-тақырыптық ауаны өте кең. Соның ішінде өнер тақырыбы мен тарихи тақырып ерекше қаузалған деуге болады.

Қазіргі қазақ драматургиясында дәуір өзгерісінің адам санасындағы әсері мен көрінісі айрықша жарқырап көрінген. Драматургтеріміз қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың сырын ашып көрсетіп, рухы тоқырау жандардың кертартпа әрекеттерін әшкерелеп берді.

Әдебиеттер

1. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж.). Ұжымдық монография. – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
2. Асылбекұлы С. Қазақ повесі (Генезисі, эволюциясы, поэтикасы). Филол.ғыл.докт.ғыл.дәр. алу үшін дайынд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2009. – 40 б.
3. Нұрғалиев Р. Қазақ драматургиясының жанрлық проблемалары: Филол.ғыл. докт.диссерт. – Алматы, 1983. – 400 б.
4. Есембеков Т. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы: Ғылым, 2013. – 237 с.
5. Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: 1975. – 408 с.
6. Белинский В.Г. Шығармалары. Әдеби-сын мақалалар. – Алматы, 1987. – 266 б.
7. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество. Автор // В кн.: Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
8. Маритен Ж. Ответственность художника. Гл. IV. Поэзия и совершенство человеческой жизни // В кн.: Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
9. Нойманн Э. Леонардо да Винчи и Архетип матери // В кн.: К.Юнг, Э.Нойманн. Психоанализ и искусство. – М.: REFLbook, К.Ваклер, 1996. – 304 с.
10. Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1998. – 304 с.

Г.С. МУСИНОВА, К.Т. ТУЛЕБАЕВА

УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ТРАГЕДИИ В ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Цель исследовательской работы – выявить путем научного изучения жанрово-поэтических тенденций художественную самобытность, идейно-тематическую атмосферу современной казахской драматургии, показать особенности поэтики и проблемы стилевой принадлежности, дифференцировать новизну и преемственность традиций, выявить авторскую точку зрения, признаки его индивидуально-стилевых отличий и общие тематические черты в драматических произведениях, отражающих Семипалатинскую трагедию.

Жанр драматургии в казахской литературе в период после вхождения страны в русло независимости отличается своеобразным направлением развития, художественными изысканиями, жанровыми образцами и стилевым полем. В творчестве драматургов этого периода ярко выражены изменения в жизни страны под эгидой независимости, историческая преемственность в нашем духовном мире, яркие отклики, вызванные свободным сознанием, напряженный характер, четко обозначена авторская позиция в передаче драматизма общественной среды, а также заметен прорыв в изображение первоизданной сути вещей. В статье рассмотрены тенденции

развития казахской драматургии периода независимости, специфика отражения Семипалатинской трагедии в драматических произведениях, новизна пьес и преемственность традиций, идейно-содержательные поиски, язык, стиль, проблемы, показаны современные направления развития и художественная целостность драматургии.

Очевидно, что кардинальные изменения, происходящие в казахском обществе, которое приобрело суверенитет и перешло к рыночной экономике в сопровождении глобализации, вывели социальную духовную жизнь на новый уровень и значительно повлияли на формирование открытого сознания человека. В первые годы независимости в казахском художественном слове, освободившемся от политических ограничений эпохи тоталитарного строя и рукотворного «социалистического реализма», родились драматические произведения, которые быстро укоренились, заложили новые темы и сюжеты в соответствии с требованиями постперестроечного времени. Данная тенденция также закономерное следствие духа времени, потому что казахская драматургия является важнейшим компонентом художественной литературы и городской национальной духовности, которая развивается в условиях преемственности мировой художественной мысли и достигла значительных высот.

Ключевые слова: драматургия, драматические произведения, трагедия, комедия, Семипалатинский полигон.

G.S. MUSINOVA, K.T. TULEBAEVA

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

REFLECTION OF THE SEMIPALATINSK TRAGEDY IN DRAMATIC WORKS

Annotation. The purpose of the research work is to identify, through the scientific study of genre and poetic trends, the artistic identity, the ideological and thematic atmosphere of modern Kazakh drama, to show the features of poetics and the problems of stylistic affiliation, to differentiate the novelty and continuity of traditions, to identify the author's point of view, signs of his individual stylistic differences and common thematic features in dramatic works reflecting Semipalatinsk tragedy.

The genre of drama in Kazakh literature in the period after the country's entry into the mainstream of independence is characterized by a peculiar direction of development, artistic research, genre patterns and style field. In the works of playwrights of this period, the changes in the life of the country under the auspices of independence, historical continuity in our spiritual world, vivid responses caused by free consciousness, tense character are clearly expressed, the author's position in the transfer of the drama of the social environment is clearly marked, and a breakthrough in the image of the primordial essence of things is also noticeable. The article examines the trends in the development of Kazakh dramaturgy of the period of independence, the specifics of the reflection of the Semipalatinsk tragedy in dramatic works, the novelty of plays and the continuity of traditions, ideological and meaningful searches, language, style, problems, shows the modern directions of development and artistic integrity of dramaturgy.

It is obvious that the cardinal changes taking place in the Kazakh society, which acquired sovereignty and moved to a market economy accompanied by globalization, brought social spiritual life to a new level and significantly influenced the formation of an open human consciousness. In the first years of independence, dramatic works were born in the Kazakh artistic word, freed from the political restrictions of the era of the totalitarian system and man-made «socialist realism», which quickly took root, laid new themes and plots in accordance with the requirements of the post-perestroika time. This trend is also a natural consequence of

the spirit of the times, because Kazakh drama is the most important component of fiction and urban national spirituality, which is developing in the conditions of continuity of the world artistic thought and has reached significant heights.

Keywords: dramaturgy, dramatic works, tragedy, comedy, Semipalatinsk polygon.

References

1. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж.). Ұжымдық монография. – Алматы: Arda, 2011. – 640 б.
2. Asylbekuly S. Qazaq povesi (Genezisi, evolüsiyası, poetikasy). Filol.ğyl.dokt.ğyl.där. alu üşin daiynd. diss.avtoreferaty. – Алматы, 2009. – 40 б.
3. Nürğaliev R. Qazaq dramaturgiasynyñ janrlıq problemalary: Filol.ğyl.dokt.disert. – Алматы, 1983. – 400 б.
4. Esembekov T. Funksii dramatismı v hudojestvennom tekste. – Алматы: Ğylym, 2013. – 237 s.
5. Hrapchenko M. Tvorcheskaia individuálnost pisatelä i razvitie literatury. – М.: 1975. – 408 s.
6. Belinski V.G. Şyğarmalary. Ädebi-syn maqalalar. – Алматы, 1987. – 266 б.
7. İung K.G. Psihologia i poeticheskoe tvorcestvo. Avtor // V kn.: Samosoznanie evropeiskoi kültury HH veka: Mysliteli i pisateli Zapada o meste kültury v sovremennom obşestve. – М.: Politizdat, 1991. – 366 s.
8. Mariten J. Otvetstvenost hudojnika. Gl. IV. Poezia i soverşenstvo chelovecheskoi jizni // V kn.: Samosoznanie evropeiskoi kültury HH veka: Mysliteli i pisateli Zapada o meste kültury v sovremennom obşestve. – М.: Politizdat, 1991. – 366 s.
9. Noimann E. Leonardo da Vinchi i Arhetip materi // V kn.: K.İung, E.Noimann. Psihoanaliz i iskustvo. – М.: REFLbook, K.Vakler, 1996. – 304 s.
10. İung K.G., Noimann E. Psihoanaliz i iskustvo. – М.: REFL-book, K.: Vakler, 1998. – 304 s.

Авторлар жайлы мәлімет:

Муסיнова Гүлмира Сұлтанғазықызы – «Alikhan Bokeikhan University» докторанты, Семей, Қазақстан.

Муסיнова Гүлмира Сұлтанғазыевна – докторант «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Musinova Gulmira Sultangazievna – Doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» доценті, Семей, Қазақстан.

Тулебаева Куралай Тоқтаровна – кандидат филологических наук, доцент «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан.

Tulebayeva Kuralai Toktarovna – Candidate of Philological Science, Docent of «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

А. О. ТОҚСАМБАЕВА Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
(e-mail: aiman-63@mail.ru)**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ**

Аңдатпа. Қазақ қоғамында орын алып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа бір белеске шығарды. Кеңес кезіндегі саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі алғашында бірден жол тауып кетпегені де рас. Мұның өзі әдебиетші қауым арасында «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлердің туындауына себепкер болды. Алайда, әдебиеттің барлық жанрларында, әсіресе шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанрында да уақыт көшінен қалмай, жаңа заман талабына сәйкес келетін тың тақырыптар мен сюжеттерді негіз еткен шығармалар жазыла бастады.

Мақалада Т. Шапай, Қ. Түменбай, А. Алтай сынды жазушылардың шығармашылығы негізінде қазіргі қазақ прозасының тақырыптық және көркемдік әлемі қарастырылады.

Тәуелсіздік тұсында жаңғырған «жабық» тақырыптардың бірі – Желтоқсан тақырыбының қазіргі қазақ прозасында көрініс тапқандығы көтерілісінен кейінгі қиын кезеңді арқау еткен Қ. Түменбайдың «Қобыз мұңы» әңгімесі мен осы оқиғаны астарлы түрде жеткізген А. Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесіндегі тақырып, образ, көркемдік әдіс-тәсіл ерекшеліктері қарастырылады. Жазушы А. Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесі мәтіндегі интермәтінділік элементтерді, соның ішінде, реминисценция әдісін анықтау арқылы талданады. Зерттеуші көркем мәтінді талдау негізінде тарихи-әлеуметтік, өмірбаяндық реминисценциялардың барын анықтайды және өз тұжырымын мысалдар арқылы дәйектеп отырады. Мақала авторы шығармадағы ХХ ғасырдың аяғында қазақ қоғамында орын алған нақты тарихи фактілерге сілтеме түрінде ұсынылған тарихи-әлеуметтік реминисценциялардың шығарманың көркемдігін күшейтіп тұрғандығын және баяндаудың тарихи-әлеуметтік алғышарттарын жасайтындығын, ал өмірбаяндық реминисценциялардың шығармада іргелі болып табылатындығын және бірінші кезекте автордың өмірінде орын алған нақты оқиғалармен байланысты екендігін анықтайды.

Қазіргі қазақ прозасындағы мистикалық прозаға тән, фольклорлық ой-сананың жаңаша пішінін қабылдау кез келген оқырманға оңай болмасы анық. Ал, әрбір жаңа образ бен көркемдік амал-әдістің тереңіне бойлап, сараптау, оның көркем шығарма мәтіндегі, мәтіннен тыс тұрған құпияларына бойлау – ғылыми мақаланың ең өзекті мәселесі.

Түйін сөздер: қазақ прозасы, реминисценция, тарихи реминисценция, өмірбаяндық реминисценция, образ.

Кіріспе. Соңғы отыз жыл ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңес кезіндегі саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі алғашында абдырап қалғаны рас. Мұның өзі қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда, ұшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны айтпағанда, шығармашылық толғанысы ұзаққа

кететін проза жанрында да уақыт көшінен қалмай, жаңа заман талабына сәйкес тың сюжеттерді негіз еткен шығармалар жазылды.

Қазіргі қазақ прозасының тақырыптық деңгейі де кеңейді. Халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салатын тарихи романдармен қоса, қазақы ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді дәріптейтін әңгіме, повестер дүниеге келуде. Зерттеу мақаламыздың мақсаты – қазіргі қазақ прозасындағы соны тақырыптық ізденістер мен жанрлық-поэтикалық үрдістерді ғылыми тұрғыдан зерделеу арқылы прозалық шығармалардағы авторлық таным, стильдік даралық пен ортақ тақырыптық сипаттарды айқындау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында көркем мәтінді талдаудың герменевтикалық, интермәтінділік әдістері қолданылады.

Қазіргі қазақ прозасындағы жазушы Т. Шапайдың «Домбыра» атты әңгімесі, желтоқсан тақырыбын арқау еткен Қ. Түменбайдың «Қобыз мұңы» әңгімесі герменевтикалық әдіс арқылы талданса, осы оқиғаны астарлы түрде жеткізген А. Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесі мәтіндегі интермәтінділік элементтерді, соның ішінде, реминисценция әдісін анықтау арқылы талданады.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі қазақ прозасының тақырыптық өрісі едәуір кеңейіп, кеңестік жүйе кезіндегі жазбақ түгілі, айтуға болмайтын «жабық» тақырыптарға қалам тарту мүмкіндігі туды. Сондай-ақ, еліміздің әлеуметтік өмірінде қоғамдық-саяси шешуші рөл атқарған қазақ әдебиеті тарихының ақтандақ беттері – 1986 жылғы «Желтоқсан», 1989 жылғы «Семей полигоны», «Ауғанстан» тақырыптарына қазақ жазушыларының еркін шабыттана жазуының арқасында біраз көркем прозалық шығармалар дүниеге келді.

Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа туындылардың бірі – жазушы Тұрсынжан Шапайдың «Домбыра» атты әңгімесі. Әңгімеде кейіпкердің домбыраға деген сағынышы мистикалық сипат алып суреттелген. Үйіндегі екі домбыраны автор ескі мен жаңаның мәңгілік тартысы ретінде алған. Шығарма сюжетіне, көркем тартыс барысына тың тыныс, көрікті бояу қосатын да осы этнографиялық детальдар. Кейіпкер шеберден домбыра жасап бер деп сұрағанда, ол әнші домбыра ма, күйші домбыра ма деп айырып сұрайды. Бұл екеуі де деп қалады. Расымен сары домбыра ерекше әуезді үнді болып шықты, шапқан сайын зырлаған Құлагер текті домбыра. Ең кереметі, жаңаға бауыр басқан сайын ескі домбыра құлазыған тәрізді болады, семіп бара жатты дейді. Бұл ненің белгісі? Қазақ халқының ұлттық құндылықтарының символы. Жаңа әлем кеулеген сайын, модернизация мен ғаламдану молынан енген сайын ескі дүниелер керексіз болып, ысырылып қала береді. Руханиятта да солай. Жаңаның кейде құны жоқ, бірақ оны мүдделі адамдар істейді, сондықтан ескіні шедевр болса да уақытша болсын лақтыруға бейім тұрады.

Кейіпкер домбыраны үнемі жалғызсырап жүретін алыстағы досына арнатып жасатқан: «Жалғызсырап үнемі алыста жүретін досыма серік болсын деп, бір жақсы домбыра жасатуды көптен ойлағам...» [1, 235]. Өзі оны қолына ұстағанда шабыт кернейді: «Күнде жұмыстан соң саусақтарым шымырлап, бойымды зарық буып, үйге асығам» [1, 236]. «Саусақтарың перне қуалай, көсіп сауғанда, жалғанның жарығына ең бір елеусіз, татымсыз дыбыстың өзін қалт жібермей алып шығатын сезімталдығы қандай!» [1, 236]. Автор бұл жаңа домбыраны «сұңқиған аққу мойнының бас жағы мен орта тұсындағы пернелерден шығатын тәтті күмбір – ақын айтқан қоңыр салқын бейіштің өз үні еді...» [1, 236] деп суреттейді. Жаңа домбыраға ескі домбыра қарама-қарсы тұрғандай: «дүмі жарық» [1, 236], «қаңсып қалған шанақ үмітсіз, жарықшақ дауыспен мағынасыз қаңқ-қаңқ етті. Домбырада күй жоқ еді» [1, 237]. Автор ескісіне еміреніп, оны «текті» деп атайды. Тектілік бұл контексте қазакилықтың синонимі. Ұлттық дәстүрімізден алыстаған сайын тектілігімізден де арылып бара жатқанымыз

ашы шындық. Мынау прагматизм мендеген ессіз дүние өз таңдауын жасады. Өңгіменің идеясы осы. Тұрсынжан Шапайдың барлық әңгімелерінде лықсыған мұңнан көз ашырмайтын булығы бар. Оған жалғыздықты түп қазық қылған гротеск қосылғанда тіпті үдеп кетеді. Бұл әңгімедегі домбыра жай ғана зат емес, домбыра – тұлға.

Жазушы Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» әңгімесі де ұлттық таным пайымымен жазылған туынды. Мұнда автордың баса назар аударатыны жалғыздық мәселесі. Жалғыздық сипатын өзгеше көрсету үшін онда әкелі-балалы екі ұрпақ өкілінің көзқарас алшақтығы негіз етілген. Қала мен дала дилеммасы көне заманнан жалғасқан, Гилгамеш туралы эпоста да бар. Далада өскен қазақ урбанизация – қалаға шоғырлануға көшті. Далалық болмыстың аяғына тұсау түсті. «Қобыздың мұңы» – қазақтың ұлттық шері. Таршылыққа басын салып, асфальтта өскен ұрпақтың санасы жоғалды. Бірақ ішінде бірен-саран тектінің тұяқтары өз болмысын жоғалтпауға тырысты. Өңгіме кейіпкері жас қыздың аты Бәла. Ол әуелде скрипканы оқиды. Желтоқсан көтерілісі кезінде оның ұлттық рухы оянады, ол скрипкадан жеріп, қобызға ауысады. Өңгіменің екінші кейіпкері қыздың әкесі Хайдар Алпамысов болса органда істейді. Қызы мен әкесі екі түрлі болмыс. Бір қанның екіге жарылуы. М. Мағауин таңбалаған жармақ жаратылыс, ұлтсыздану зардабы. Қыздың әкесі жаны қаламаса да өз қанынан безінуге мәжбүр. Ол бастық, бұйрыққа бағынады. Әкесі кофе ішеді, коньяк жұтады, қызының кенет қобызға ғашық болғанына наразы. Әкесі қобызды жамандағанда еуропалықтың эстеттігімен күстаналайтын тәрізденеді: «Баксылар тартқан. Біле білсең, ол ескіліктің қалдығы... Екі аяғыңның арасына қысып ап... Как не приятно! Скрипка тамаша емес пе! Мойныңа тигізіп қана... как красиво!» [2, 196]. Қыз болса қыл қобыздың күңіренген үнінен марқұм анасының үнін елестетеді. Бәлаға скрипканы Крепс деген кемпірді жалдап үйреткен. Бірақ ол жат кемпір қазақ қызына бір жібімей кетті. Қыз «Отырар сазы» ұлт-аспаптық оркестрінен соң қобызды жанына балайды.

Уақыт желтоқсан көтерілісінен соңғы ызғарлы кезең. Қазақтықты, ұлтқа етене тән дүниелерді айтуға болмайды. Бәла қобызды қоғамдағы қысастыққа қарсы төтеп беру үшін сүйіп таңдайды. Әйтпесе жанын жеген жалғыздыққа төзу қиын. Әкесінің бас құрамай жүргені де жанына батады. Автор Бәла сияқты адал сүт емген қыздар ұлттың анасы болуға лайық екеніне меңзейді. Қызы тартқан қобыз сарынынан әңгіме соңында әкесі жылайды. Отанына оралу, жадын жаңғырту киелі қобыз бейнесі арқылы беріледі, ол бабалар рухы.

Автордың көркемдік деталь ретінде алып отырған қобыз – халқымыздың ұлттық аспаптарының ішіндегі ең көне аспап. X-XI ғасырларда өмір сүрген Қорқыт ата дәуірінен бері қылқобыздың сарыны үзілмей келеді. Бұл әңгімедегі кейіпкер жалғыздығы ұлттық сипат алуымен де құнды. Ұлттың жанына түскен зардаптар аңғартылады.

Шығармада желтоқсан оқиғасының да лебі бар. Мысалы: әңгімеде шынайы образдар эпизод арқылы болса да айтылады: Хасен Қож-Ахмет пен Қайрат Рысқұлбеков. Отаршылдыққа деген өшпенділік пен тәуелсіздікке сүйіспеншілік сезімінен туған рух күші шығарманың әлеуметтік айқын бағдары.

Жазушы Асқар Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесінен де тарихи-әлеуметтік реминисценцияның лебі байқалады. «Әдебиеттануға кіріспе» еңбегінде реминисценция терминіне төмендегідей анықтама берілген: «Реминисценция – (көне лат. *reminiscentia* – еске түсіру) – еске түсіру, жаңғырту. Поэтикалық шығармадағы басқа шығарманы еске түсіретін белгілер; әдетте – автордың басқа біреудің образын, мотивін, стилистикалық құрылысын, интонациялық ырғақты қозғалысын бейсаналы түрде алуының нәтижесі. Қазіргі өнерде оқырманның (тыңдаушының) есте сақтауына және ассоциативті қабылдауына арналған саналы қабылдау ретінде кездеседі» [3, 48].

Ал, тарихи реминисценция шығармада тарихи оқиғаларды еске түсіруімен ерекшеленеді.

XX ғасырдың аяғында қазақ қоғамында орын алған ірі саяси үрдістер біз зерттеу нысанына алған «Қаладағы құтпандар» повесінде нақты айтылмай, реминисценция әдісі (еске түсіру) арқылы берілген. Мәселен, иттердің қардың астынан қыз бен жігіттің өлі денесін табатынын бейнелейтін сюжет 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын еске түсіреді. Себебі, осы оқиғаға дейін автор иттердің жатақхана маңына қалай келгендігін («Іңір қараңғысымен ілесе келгендей төрт ит жастар мекен еткен, ығы-жығы салынған жатақханалардың жанына жақындаған» [4, 31]) және екі жастың бейбіт өміріне куә болғандығын («... жас қайындар түбін жанамалай өткен соқпақ бойында екі адам қайыңға сүйене құшақтасып тұр. Қыз бен жігіт... Оларға аяз да, ақ нұрлы ай сәулесі де әсер етпейтін секілді» [4, 32]) сипаттайды. Повесте іс-әрекеттер болып жатқан қаланың атауы нақты айтылмаса да, оқырман оқиғалардың 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы орын алған Алматы қаласында өтіп жатқандығын бірден түсінеді: «Қала сыртындағы, тау бауырындағы тоғай арасы жаймашуақ...» [4, 13]. Сонымен бірге, мұрағаттық құжаттардан Желтоқсан оқиғасына қатысушыларды тарату үшін қызметтік иттердің қолданылғандығын және Желтоқсан қатысушыларының көбін қала сыртындағы орманға апарғандығын білеміз.

Повестегі тарихи реминисценциялардың едәуір бөлігінің өмірбаяндық сипатқа байланысты енгендігін де байқауға болады.

«Қаладағы құтпандар» повесінің өмірбаяндық реминисценциялары шынайы өмірде болған тарихи оқиғаға негізделген. Жазушы Асқар Алтай өз өмірбаянында Желтоқсан оқиғасына қатысқандығын және жертөледе жасырынып қана тірі қалғанын айтады. Повесте де иттердің «ұра-подвалға» келетін сәтін суреттейтін эпизод бар: «Түссіз түнек... ұра-подвал жып-жылы екен. Ішінен өткен жылу құбырлары жылытып-ақ тұр. Мұндай жылы жерге тап болған иттер аш та болса көңілдері тоғайып қалғандай» [4, 26]. Осылайша, шығармадағы тарихи реминисценциялар XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы қоғамдық өмірдің кең панорамасын жасайды.

Повесте қайта құру кезеңінде орын алған әлеуметтік мәселелер де қарастырылады:

1. Ерлі-зайыптылар арасындағы адалдықтың болмауы. Шығармада ала күшіктің бұрынғы иесінің үйленген бола тұра, аптасына екі, кейде бір рет үлкен қалаға келіп, жас қызбен кездесетіндігі баяндалады: «Иесі орта жасқа кеп қалған адам. Өңі суық. Өте таза, мінсіз киініп жүреді. Машина тоқтағаннан сәл уақыт өтпей-ақ әлі уыздай бойжеткен есікті ашып, алдыңғы орындыққа жайғасады. Қала сыртындағы, тау бауырындағы тоғай арасы жаймашуақ... Жеңіл машина және бұл үшеуі осы арада ұзақ болады... Кейде иесі ала күшікті қыз отыратын алдыңғы орындықтың қуысына тастайтын. Ал өздері артқы креслода түн ортасы болғанша бірге болатын...» [4, 13].

2. Ата-анаға деген мейірімділіктің болмауы. Ақ канденге мейірімін төккен иесі өзінің туған балаларының мейіріміне зәру болып, ақыр аяғында өзі өмір сүрген пәтерде көз жұмып, денесі бірнеше күн пәтерде жатып қалады. Повестегі кейіпкерлердің іс-әрекетінен кемпірдің өмірден өтуінің тек ақ канденге ғана қатты әсер еткендігін байқау қиын емес: «Адамдарға деген жүрегі суып, жалғыз өзі көше-көшенің қалтарыс жерлерімен тайып отырды» [4, 20].

3. Маскүнемдік. Тік құлақтың бұрынғы иесі маскүнем болатын: «Ішімдіктен бір ауруға шалдыққаны шындық... Оның қандай ауру екенін ит қайдан ұқсын? Ит қой» [4, 23]. Иесінің кезекті тепкісіне шыдамаған Тік құлақ үйінен қашып кетеді: «Бұған дейін талай тепкі көрсе де, талай таяқ жесе де кектеніп көрмеп еді иесіне ит» [4, 23]. Осы оқиғадан кейін біраз уақыт өткен соң ит үйіне оралғанда, үймен бірге иесінің де өртеніп кеткенін біледі: «Тік құлақ иіс тартып біраз тұрды. Иесінің өзіне ғана тән күшік кезінен

таныс иісін іздеген. Иесіне тән иіс бұл қанша құмартса да сезілмеді. Өз тәнімен бірге кеткен де... күйік иісі ғана қалған да... Көңілді құлазытар, жүректі көтерер күйік» [4, 24].

4. Жастардың есірткіге тәуелділігі. «Ұзын бойлы үстел үстінен кесектеу нан алып Тік құлақтың аузына тістетті де, өзі бұйрабастың қолынан шприцті алып, оның екінші білегін түргізіп, барлаудан күре тамырын оңай тауып салды. Бұл кезде қыз да білегін дайындап отыр еді. Әлгі шприцпен қызға да, өзіне де қойды» [4, 29].

5. Қылмыс. Иттер қармен жабылып қалған арықтың ішінен қыз бен жігіттің өлі денесін тауып алады: «Торшолақ қар астынан қарайып жатқан алақандай нәрсені иіскелеп, тісімен тартқылай бастады... Арық ішінде адам жатыр екпетінен... Шашы арқасын жапқан бойжеткен... Оның қара етік киген балтыр жағымен айқаса екінші адамның қар астынан аршылмаған денесінің белгісіндей болып тағы екі сирақ шығып жатыр... Қорқынышты көрініске иттер де үрейлене әрі таңырқай қарайды» [4, 33].

6. Ананың қатігездігі. Повестен туған баласын далаға тастап кететін ананы кездестіреміз: «Әйел адам ақ көрпемен ораған қолындағысын аялдамадағы орындық үстіне қоя салып, асығыс тастай жүгірді... Артында қалып бара жатқанға бұрылып, көз де салған жоқ!» [4, 46]. Осылайша, әйел адам жаңа туған нәрестесін тастап кетеді.

Жазушы Асқар Алтай бес иттің тағдыры туралы айта отырып, бүгінгі күні өзекті болып отырған жалпы адами маңызды мәселелерді де, әлеуметтік мәселелерді де көтереді. Автор өзіміз күнде көріп жүрген оқиғаларға басқа тіршілік иесінің көзімен қарауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ерекшеліктерді сөз еткенде, кейінгі жылдардағы көркем ойлау бағдарынан мифтік бейнелеуге деген айрықша ұмтылыстарды байқауға болады. Қазіргі таңда ежелгі мифтердің жаңа дәуір әдебиетінде қайта түрлену үрдісі байқалуда. Зерттеуші Ж. Жарылғапов «Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, О. Бөкей, Т. Нұрмағамбетов, С. Жүнісов, Д. Досжанов, Р. Сейсенбаев, Ә. Тарази, т.б. жазушылардың шығармашылығындағы мифопоэтикалық форманың өріс алуы әдебиеттанушылардың назарын соңғы кездерде ерекше баурап келе жатқаны рас... Мифологизмді енді қазақ жазушылары болмыс жұмбақтары мен өмірдің мәнісі туралы философиялық ой айтудың тәсілі тұрғысынан өрістетті. Бір сөзбен айтқанда, неомифологизм құбылысы аталмыш кезеңнің модернистік сипатын толықтыра түскен тәуелсіз әдеби ағымдардың біріне айналды» [5,254] деген тұжырым жасайды. Профессор А. Ісімақова: «Миф поэтикасы қазіргі әлемді ауқымды уақыттық мүмкіндіктер арқылы бейнелеулермен байытып, қолданыстағы мәдени метафоралар мен ассоциациялар қорын кеңейтеді. Өз мағыналарын бұрын да танытып үлгерген поэтикалық формулалардың (архетиптердің) қайта тірілуі байқалады» [6, 381] деген пікірді алдыға тарса, әдебиеттанушы Ж. Аймұхамбет: «Қазіргі қазақ ақын-жазушылары авторлық позициясын танытуда, шығарманың идеясын ашып, көркемдік айшықтарын бедерлей түсуде мифтік сюжеттерді, оның ішінде мифтік құбылушылықты мақсатты түрде пайдаланып, шығармашылықпен дамыта қолданғанын байқауға болады» [7, 54] деген тұжырымын айтады. Кейінгі зерттеулерде мифопоэтиканың «реминисценциялар, мотивтер, сюжеттер, тәмсіл сөздер (притчи), аллегориялар, дәйек сөздер, аллюзиялар» формаларындағы нақты көріністерін саралау қолға алына бастады [8, 32].

Миф көркем шығарманың құрылымына еніп, өзгеріске ұшырайды. Сөйтіп көркем өнерге айналады. Мәселен, жазушы Р. Сейсенбаевтың «Өлілер құмды кезіп жүр» романы модернистік ағымдағы мифопоэтикалық пішінді қолданудың жаңа үлгісі. Романда адамзат зұлымдығынан көк теңіздің бүгінгі экологиялық апатты аймаққа айналуы суреттеледі. Автор айналада болып жатқан хаусты, ғылыми-техникалық қарыштау әсерінен болған апатты мифологиялық реминисценциялармен ұсынады [9, 97]. Көркем ой тәжірибесінде аңыздар мен мифтер көркем әдебиеттің әр жанрына терең

сіңіп, өзінің символикалық және аллегориялық мән-мағынасымен баса назар аудартуда. Көркем әдебиетте бұл форма түрлі жағдайларға байланысты, жазушылардың қажетіне қарай қолданыс табады. «Аңыз-ертегілік үлгілер бір шығармаларда өмір шындығын суреттеудегі көптеген амал-тәсілдердің бірі ретінде қолданылса, басқа бір шығармаларда «авторлық идея мен объективті идеяның жарыса дамып, тоғысып түйісер арнасына айналады» [10, 70].

Нәтижелер. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасының әңгіме, повесть жанры жаңа көркемдік сапаға көтерілді. Оның басты себебі, рухани кеңістігіміз кеңейіп, ұлттық әдебиет саясат құрсауынан ажырады. Әр қаламгер талант қуатын, қаламгерлік тәжірибесін танытуға мүмкіндік алды. Мұның айқын белгісі зерттеу нысанына алынған Қ. Түменбай, Т. Шапай, А. Алтай шығармашылығынан көрінді. Қазақ прозасындағы жаңаша ізденістердің көркем әдебиет дамуының өзгеше бітімін қалыптастыратындығы анықталып отыр.

Мәселен, жазушы Тұрсынжан Шапайдың «Домбыра» атты әңгімесінде автор ескі домбыраға еміреніп, оны «текті» деп атайды. Тектілік бұл контексте қазақилықтың синонимі іспеттес. Ұлттық дәстүрімізден алыстаған сайын тектілігімізден де арылып бара жатқанымыз ащы шындық. Мынау прагматизм мендеген ессіз дүние өз таңдауын жасады. Әңгіменің идеясы осы. Бұл әңгімедегі домбыра жай ғана зат емес, домбыра – тұлға.

Жазушы Қуандық Түменбайдың «Қобыздың мұңы» әңгімесінде автордың көркемдік деталь ретінде алып отырған қобызы – халқымыздың ұлттық аспаптарының ішіндегі ең көне аспап. Бұл әңгімедегі кейіпкер жалғыздығы ұлттық сипат алуымен де құнды. Осы арқылы ұлттың жанына түскен зардаптар аңғартылады.

Ал, жазушы Асқар Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесіне тарихи-әлеуметтік реминисценция тұрғысынан талдау жасау арқылы мынадай мәселелерді анықтадық:

1. XX ғасырдың аяғында қазақ қоғамында орын алған нақты тарихи фактілерге сілтеме түрінде ұсынылған тарихи-әлеуметтік реминисценциялар шығарманың көркемдігін күшейтеді және баяндаудың тарихи-әлеуметтік алғышарттарын жасайды, бұған қоса автор бұл оқиғалар туралы өзінің жеке пікірін білдірмейді.

2. Географиялық сипаттағы тарихи-әлеуметтік реминисценция шығарманың хронотопын ұйымдастырады.

3. Повестегі өмірбаяндық реминисценциялар іргелі болып табылады және бірінші кезекте автордың өміріндегі нақты оқиғалармен байланысты, бірақ автор шығармада өзінің сезімін тікелей білдірмейді.

Қорытынды. Қазіргі қазақ прозасы тек тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ерекшелік, поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегені байқалады. Жаңа тақырып пен өмір құбылыстарын бейнелеудегі тілдік айшықтар арқылы да қаламгерлердің даралық қолтаңбасы айқындалады. Адам және оның өмір сүріп, тіршілік етер ортасындағы заттық әлем арасындағы қарым-қатынасты суреттеу көркем әдебиетте үзіліп қалған үрдіс болатын. Бұл кемшілік, әсіресе, ұлттық әдебиеттерде туған жер, өскен орта, ұлттық ерекшеліктерін тануды тұмшалау салдарынан орын алды. Зерттеу мақаламызда осы олқылықты жоюға тырысқан қазіргі қазақ прозасындағы мотивтердің көркемдік мәнін қарастыруға талпындық. Нәтижесінде бұл мотивтердің түрлі сипатта алынатындығы мәлім болды. Қазақтың жаңа прозасындағы жиі кездесетін жалғыздық, айқай сарынының қолданысына, тақырыптық ерекшеліктеріне талдау жасау арқылы философиялық және психологиялық ой-түйіндер мен дәстүр жалғастығы жөнінде ой қорытындылары жасалды.

Қорыта келгенде, қазіргі қазақ прозасы жаңа көркемдік белеске көтеріліп, өзгеше өрнек қалыптастыру жолына түсті деп ой түйіндеуге әбден болады.

Әдебиеттер

1. Шапай Т. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. Эссе, әңгімелер. – Алматы: Арда+7, 2017. – 384 б.
2. Түменбай Қ. Қобыздың мұңы. Хикаяттар мен әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2008. – 360 б.
3. Введение в литературоведение (теория литературы): учеб.-метод. пос. / сост. А.Н. Безруков. – Изд. 5-е, доп. – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2009. – 180 с.
4. Алтай А. Киллер сауысқан: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Арда+7, 2013. – 400 б.
5. Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. Монография. – Қарағанды: ЖШС Гласир, 2009. – 400 б.
6. Исмакова А. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
7. Аймұхамбетова Ж. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі: филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Астана, 1999. – 126 б.
8. Ғалиева А. Қазіргі қазақ романы құрылымындағы мифопоэтикалық пішіндер: филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2006. – 26 б.
9. Sametova Zh. The Usage of Symbols and Folkloric Elements by Some Modern Kazakh Writers // Milli Folklor. – 2019. – Vol.121. – P. 95-101.
10. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 311 б.

А.О. ТОКСАМБАЕВА

НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЫ

Аннотация. Радикальные изменения, происходящие в современном казахском обществе, способствовали тому, что духовные искания нашего народа вывели развитие литературной мысли на новый уровень. В постсоветское время, освободившись от политических ограничений социалистического реализма, казахское художественное слово не сразу нашло себе дорогу. Это послужило поводом для появления среди литературоведческой общественности такого мнения, что «казахская литература переживала стагнацию, не могла следовать быстрым темпам развития современности». Однако во всех родах литературы, особенно в эпосе, где жанровое наполнение затянулось, постепенно стали создаваться произведения, раскрывающие новые темы и сюжеты, отвечающие требованиям нового времени.

В статье рассматривается идейно-тематическое и художественное своеобразие современной казахской прозы на основе творчества таких писателей, как Т. Шапай, К. Тюменбай, А. Алтай.

Одна из «закрытых» тем, возрожденных в годы независимости, – это художественное воссоздание декабрьских событий, произошедших в Алма-Ате в 1986 г. Впервые в современной казахской прозе на данную тему написал свой рассказ «Қобыздың мұңы» («Печаль кобыза») К. Тюменбай, далее эстафету продолжил Аскар Алтай в своей повести «Қаладағы құтпандар» («Городские собаки»). Автор, используя уникальные образы и особенности художественного метода, даёт своё видение периода декабрьского восстания. Повесть писателя А. Алтая «Қаладағы құтпандар» («Городские собаки») авторы статьи рассматривают через литературоведческую призму интертекстуального анализа с определением такого элемента художественной системы, как реминисценция. Исследователь на основе анализа художественного текста выявляют наличие историко-социальных, биографических реминисценций и аргументируют свои выводы на примерах. Автор статьи устанавливают, что историко-социальные реминисценции, представленные в произведении в виде ссылок на

конкретные исторические факты, имевшие место в казахском обществе в конце XX века, усиливают художественность произведения и создают историко-социальные предпосылки повествования, а биографические реминисценции являются фундаментальными в произведении и связаны, в первую очередь, с конкретными событиями, имевшими место в жизни автора.

Восприятие новой формы фольклорной мысли, характерной для мистической прозы в современной казахской прозе, будет чрезвычайно интересно каждому читателю. Самая насущная проблема данной научной статьи – анализируемые новые образы и художественные приемы, с целью раскрытия тайн, заложенных как в тексте художественного произведения, так и вне данного текста.

Ключевые слова: казахская проза, реминисценция, историческая реминисценция, биографическая реминисценция, образ.

A.O. TOXAMBAYEVA

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

ARTISTIC ORIGINALITY OF MODERN KAZAKH PROSE

Annotation. The radical changes taking place in modern Kazakh society have contributed to the fact that the spiritual quest of our people has brought the development of literary thought to a new level. In the post-Soviet period, having freed itself from the political restrictions of socialist realism, the Kazakh artistic word did not immediately find its way. This was the reason for the appearance of such an opinion among the literary community that «Kazakh literature was experiencing stagnation, could not follow the rapid pace of development of modernity». However, in all kinds of literature, especially in the epic, where the genre content was delayed, works gradually began to be created that reveal new themes and plots that meet the requirements of the new time.

The author of the article examines the ideological, thematic and artistic originality of modern Kazakh prose based on the work of such writers as T. Shapai, K. Tyumenbai, A. Altay.

One of the «closed» themes revived during the years of independence is an artistic recreation of the December events that took place in Almaty in 1986. For the first time in modern Kazakh prose, K. Tumenbai wrote his story «Kobyzdyn muny» («The Grief of Kobyz») on this topic, then Askar Altai continued the baton in his story «Kaladagy kutpandar» («City Dogs»). The author, using unique images and features of the artistic method, gives his vision of the period of the December revolt. The story of the writer A. Altai «Kaladagi kutpandar» («City Dogs») is considered by the authors of the article through the literary prism of intertextual analysis with the definition of such an element of the artistic system as reminiscence. The researcher, based on the analysis of the literary text, identifies the presence of historical, social, biographical reminiscences and argues their conclusions with examples. The author of the article establishes that the historical and social reminiscences presented in the work in the form of references to specific historical facts that took place in Kazakh society at the end of the twentieth century enhance the artistry of the work and create historical and social prerequisites for the narrative, and biographical reminiscences are fundamental in the work and are associated primarily with specific events that took place in the author's life.

The perception of a new form of folklore thought, characteristic of mystical prose in modern Kazakh prose, will be extremely interesting to every reader. The most pressing problem of this scientific article is the analyzed new images and artistic techniques, in order to reveal the secrets inherent both in the text of the work of art and outside of this text.

Keywords: Kazakh prose, reminiscence, historical reminiscence, biographical reminiscence, image.

References

1. Shapay T. Sobranie sochineniy v dvukh tomakh. Tom 2. Esse, rassказы. – Almaty: Arda+7, 2017. – 384 s.
2. Tumenbay K. Kobyzdyn muny (Pechal' kobyza). Povesti i rassказы. – Astana: Foliant, 2008. – 360 s.
3. Vvedenie v literaturovedenie (teoriya literatury): ucheb.-metod. pos. / sost. A.N. Bezrukov. – Izd. 5-e, dop. – Birk: Birk. gos. sots.-ped. akad., 2009. – 180 s.
4. Altay A. Soroka-killer: povesti i rassказы. – Almaty: Arda+7, 2013. – 400 s.
5. Jarylǵapov J. Qazaq prozasy: aǵymdar men ädister. Monografia. – Qaraǵandy: JSS Glasir, 2009. – 400 b.
6. İsmakova A. Kazahskaia hudojestvennaia proza. Poetika, janr, stil (nachalo HH veka i sovremenost). – Almaty: Ğylym, 1998. – 394 s.
7. Aimühambetova J. Oralhan Bökei prozasyndaǵy mifologizm mäselesi: filol.ǵyl.kand. ǵylymi дәrejesin alu üšin daiyndaǵan disertasia. – Astana, 1999. – 126 b.
8. Galieva A. Qazırǵı qazaq romany qūrylymyndaǵy mifopoetikalıq pııinder: filol.ǵyl.kand. ǵylymi дәrejesin alu üšin daiyndaǵan disertasiannyñ avtoreferaty. – Almaty, 2006. – 26 b.
9. Sametova Zh. The Usage of Symbols and Folkloric Elements by Some Modern Kazakh Writers // Milli Folklor. – 2019. – Vol.121. – P. 95-101.
10. Dädebaev J. Qazırǵı qazaq ädebietı. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 311 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Тоқсамбаева Айман Омарқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Токсамбаева Айман Омаркановна – кандидат филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Toxambayeva Aiman Omarkanovna – candidate of Philology sciences, professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

XҒТАР 16.01.17

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.19>

Ы. Б. ШАҚАМАН

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
(e-mail: raya-s7@mail.ru)

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТІЛ БІЛІМДІК ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл ғылымындағы тұңғыш тілтанушы А. Байтұрсынұлының тілтанымдық зерттеулерінің бағыты, ғылыми әдіснамалық негіздері қарастырылды. Ғалымның зерттеуі құрылымдық, танымдық сипатта қарастырылып, зерттеу концепциясы тілді табиғи негізінен шығарылады; тілдің айтылым-жазылым сипаты тепе-теңдікпен үйлестіріле талдауға бағытталғаны нақтыланды. Ғалымның зерттеу бағытын тану арқылы еңбегінен астарлы категориямен «Басым жақ» теориясы, нөлдік категориямен көрінетін «Уақытша баяндауыш» теориясы тұжырымдалды.

Зерттеуін қарастыру нәтижесінде А. Байтұрсынұлының тіл білімдік еңбегінің әдіснамасына жеке зерттеулік-әдістемелік, философиялық, табиғи танымдық (когнитивті) зерттеу әдістері негіздеме болғаны көрінді. Ғалымның еңбегінде әдіснамалық зерттеудің құралдық қолданыс әдісі; нақты деректі талдап түсіндіру әдісі; ғылыми сезімталдық (ғылыми түйсік) әдісі аңғарылады. Осындай әдіснамалық негіздемелер мен әдістемелік зерттеу әдістері нәтижесінде тілтанушы өз еңбегінде қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген метатіл негізін қалыптастырғанына көз жеткіздік.

Сонымен қатар мақалада зерттеушінің тілтаным туралы еңбегінде әдістемелік оқыту әдістері, оқыту арқылы тәжірибелік талдау жасау, түсіндіру, жалпылау, жинақтау арқылы қолданған тілдік әдістері қарастырылып, зерттеу нәтижелерінің мәні талқыланды.

Түйін сөздер: А.Байтұрсынұлы, тілдік таным, метатіл негіздері, зерттеу әдістері, әдіснамалық негіздеме.

Кіріспе. Қазақ тіл ғылымының бастаушысы, тілтанушы А.Байтұрсынұлының еңбегі барлық тіл маманы мен әдебиеттанушылардың зерттеу елегінен өтіп жүргені сөзсіз.

Ғалымның зерттеулеріне қатысты тіл мен әдебиет бағытындағы ғалымның бәрі де өз тұжырымдары арқылы оның тілтанымдық қасиетін танытты. Оның еңбегін алғаш зерттеп қарастырған ғалым Р.Сыздық бұл орайда: «Маман лингвист еместігіне қарамастан, Ахмет Байтұрсынов тілдің, оның ішінде қазақ тілінің табиғатын, құрылымдық категорияларын, дұрыс аңғарған. ... түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) құрылымында орыс тілінен (жалпы үндіевропа тілдерінен) ажыратылатын (яғни типологиялық) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген» - деп, алғашқы тіл зерттеушісінің тілтанымдық ерекшелігін баса атап көрсеткен[1,21].

А. Байтұрсынұлының «маман лингвист еместігі» қазақ тілі құрылымын таза өз тілінде, өз әдісімен, өз талдауымен, өз ғылыми түйсігімен түсіндіріп беруінде ғана болып отыр. Оны ғалымның өзі жазып кеткен мына пікірінен толық түсінуге болады: «Тіл білімі ереже жаттату түрде үйретілмей, сөздің тұлға, мағына, қисын жағын тану түрде үйрету керек. Сөздің тұлға, мағына жағын тануға керегі жоқ нәрселер тіл білімінің сабағына кірмеске тиіс» [2,132]. Осы пікірімен ғалым қазір шетелше

қолданып жүрген «форма», «семантика» (мазмұндық таным, мағына), «логика» ұғымдарын нақты қазақ тіл ғылымына тән бірліктермен жеткізген.

Тіл маманы болуда алдымен тілдік сезімталдық қажет. Бұл тілдік қасиет, тілтанымдық ерекшелік ғалым А. Байтұрсынұлында терең дарыған. Ғалымның қазақша сауат ашу жұмысының өзі, тіл арқылы қазақи дүниетанымды сіңіртудегі еңбегі тіл ерекшелігін терең тануынан туындап отыр. Сондықтан да ғалымымыз «Оқу құралын» жазып, сол арқылы тереңдеу арқылы қазақ тілінің дыбыстық сипаты мен грамматикалық құрылымы туралы теориялық негіздеме жазып қалдырды. Сол арқылы тіл-әдебиет ұғымдарын ашатын терминдік бірліктерді танытты, қазақша аталым жасады, аталым теориясының метафоралық, мазмұндық, пішіндік, мағыналық негіздерінің үлгісін көрсетіп берді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада қарастырылып отырған тақырыптық мәселе шолу, талдау, жинақтау, саралау, қорыту әдістері қолданылды. Мақаланың әдіснамалық сипатына А. Байтұрсынұлының тіл туралы зерттеулік еңбектері мен оның еңбектерін қарастырған ғалымдардың тұжырымдары, оның зерттеуінің әдіснамалық негізін ашуға түсінік беретін шетелдік еңбектер негіздеме болды.

Талқылау мен бақылау. А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы алғашқы ғалым, соған орай оның қазақ тілі құрылымы, стилі, тілге байланысты ұлттық танымдық ерекшелігі, тілдің оқытылуы туралы қарапайым теориялық түсініктерін қай зерттеуде болсын негізге аламыз. Өйткені алғашқы тілтанушы А. Байтұрсынұлы қазақ тіл ғылымына қатысты бастапқы негізгі ұғымдарды, олардың қызметтік, аталымдық ерекшелігін, негіздерін дәлдеп, қазақ тілін бастапқы сипатынан, табиғилығынан алыстатпай зерттеді. Оны ғалымның әр зерттеуінен – теориялық, әдістемелік тұрғыдағы мақалаларынан, баяндамаларынан, т.б. – айқын көреміз.

Ғалымның фонетикаға қатысты *дыбыс, буын, дәйекші, жіңішкелік белгісі, т.б.; сөзжасам-морфологияға қатысты зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ, , көсемше, есімше, т.б.; әдістемеге қатысты әдіс, сауаттау, жалқылау, жалпылау әдісі, т.б.; синтаксис бойынша бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш, т.б.* негіздеп, айналымға түсіріп кеткен сөздері тұрақты әрі өзгертуге де келмейтін ғылыми тілдік аталым болып қалыптасты. Осы сөздердің қазақ тілінде өмірде қолданылған, қолданылатын қарапайым сөздер екені де білінбейді.

Ғалым бұндай дәлдікке аталым (термин) жасаудың нақты жолдары мен амалдарын тани білгендіктен, қазақи дүниетанымнан алыстамағандықтан, тіл табиғаты мен қызметін, қолданыстық аясын ажырата білгендіктен қол жеткізген. Тілтанушы ғалым сөзжасам/тілжасам мәнін нақты негіздей алуымен қарапайым қазақ сөздерін ғылыми айналымға түсірді. Ғылыми аталым жасауда ғалымның *ұғым, мағына, мазмұн, таным, әрекет, мағына өзегі, метафора, т.б.* ұғымдық бірліктердің қызметі мен қолданысын терең білгені айқын аңғарылады.

Ғалымның еңбектеріне зер салсақ, тіл ғылымының барлық саласын қамтып, сол бағыттағы зерттеуін шет тілі зерттеулерінің танымына, үлгісіне түсірмей, еш қоспасыз, таза қазақ дүниетанымымен, ұлттық жаратылыс-болмыспен туындаған зерттеу нәтижелерін, ой-тұжырымдарын шығарған. Сондықтан А. Байтұрсынұлының зерттеуі қабылдауға жеңіл, қазақ сөздерінің әдебилігі сақталған, ғылым тіліне түсіруге ыңғайлы, лайық тілмен жазылған. Зерттеулері қазақ болмысы, дүниетанымы негізіндегі тілмен жазылғандықтан да, ғалым пәндік сөздер, аталымдар (терминдер) шығара білген. Қарапайым қазақ сөздерінің терминдену мүмкіндігін, шегін көрсетіп берді. Сондықтан А. Байтұрсынұлы – қазақ тілінде аталым теориясының алғашқы негізін қалаушы болып танылған нақты қазақ тіл маманы. Ол қазақ тіл ғылымы метатілінің әдіснамалық негіз қазақ тілінде көрсетіп берді.

Ғалым зерттеулерінің ерекшелігі ұлттық болмыстың, қазақ дүниетанымының мазмұндық сипаты, мәні сақталуымен көрінеді. Бұл ерекшелікті тіл ғылымының әр саласына қатысты зерттеуінен айқын көреміз.

Тіл маманы, филолог ретінде А.Байтұрсынұлы алдымен *қазақ фонологиясын дәл сипаттап, ашқан зерттеуші болып табылады. Ол тіл дыбыстарының нақты айтылуын тани біліп, айтылым заңдылығына қарай тілдік таңбаны қою жолын көрсетті. Сөйтіп оның сол негіздемесі арқылы тіл дыбысына қатысты ұғым-бірліктер анықталып, жүйелі сипаты жинақталды. Бұған мысал келтірмесек те болады, әр дыбысқа қатысты айтылым, жазылым туралы тұжырымы, әр дыбыстық таңбаның (әріптің) жазылу орнын көрсетуі оның тіл дыбысы заңдылығын, қағидаларын теориялық, ғылыми жақтан терең игергенін білдіреді.*

Зерттеуші қазақ тілі лексикасы, сөзжасамы, морфологиясы, синтаксисі саласына да қатысты теориялық негіздерді қазақша көрсетіп берді. Әрине, бұл салалар осы атаумен аталмағанмен, ғалым сол бағыттағы бірлік-ұғымдарды тани біліп, қызметін, қолданысын қазақ тілінде қарапайым тілмен аша білді. Оның қарапайым сөйлеу тілі қазақ тілінің ғылымы тіліне негіз болды.

Ғалымның лексика сөзжасам, морфология, синтаксис бағытындағы зерттеу тілі заманына лайық қолданылған. Ғалым ешбір шетелдік еңбекке сүйенбей-ақ, өзі бағамдаған, зерттеп қараған, ой елегінен өтікізіп, талдап шығарған тұжырымдарымен сауатты тіл құралын жазды. Оның тілді зерттеуі, тіл теориясын шығаруы оқыту, білім беру арқылы танылды.

Зерттеуші сабақ беру барысында әдістемелік жолмен тілдің теориялық негіздерін шығарып, әр саладағы бірліктердің алғашқы ережелік анықтамаларын көрсетті. Сондықтан ғалымның сөйлеу тілі жатық, білім алушыға түсінікті, ойды күрделендірмей, шұбалыңқысыз жеткізіледі. Қоспасыз қазақ тілімен, оқушы қабылдауына жеңіл тіл теориясын жүйеледі. Зерттеушінің көрсетуі арқылы дыбыс жүйесі, сөз жүйесі, сөйлем жүйесі түсініктері толық қалыптасты, қазіргі қазақ тіл ғылымында бұл сөздер «фонетика, лексика, синтаксис» аталымдарымен қолданылады. Мұнда сөз түрленуі мәселесі (морфология) ғалым еңбегінде дыбыс жүйесі, сөз жүйесі мен сөйлем жүйесі құрамында айтылады. Бұл морфология саласының лексикамен де, синтаксиспен де байланыстылығын көрсетеді. Сол үшін де ғалым еңбегінде қосымшалар мәселесі фонетикамен, морфологиямен де, синтаксиспен де байланыстырыла түсіндіріледі.

Ғалым тіл зерттеуін әдістемелік жолмен, оқыту әдісі арқылы жүзеге асырғандықтан, оның тілінде әдістеме, оқыту бағытындағы сөз қолданыстары жиі кездеседі және олардың бәрі – төл сөздер: *дағдыландыру, сынау, үйрету, оқыту, дыбыспен жаттығу; айыру, ереже, сөз тұлғасы, қорыту, жаттату, көшіру, дәйекші, буын, буыншы, кіші сызықша, үлкен сызықша, ноқат, үтірлі ноқат, теріс үтір (тырнақша), қос ноқат, сұрау белгісі, леп белгісі, көп ноқта, қабат үтір, жақша, т.б.*

Ғалымның ереже беру тілі де ерекше, әдістемелік жолмен инверсиялап түсіндіріледі: «Ашық рай дейміз – істі ашық баяндайтын сөздің түрін» [1,236.]; «қалау рай дейміз – істі көңіл қаламауын көрсететін сөз түрін» [1,242]. Қазіргі кезге мұндай ережелік анықтамалар оғаш көрінгенмен, А.Байтұрсынов өз заманында кірме сөзбен шұбарланбаған таза қазақ тілімен түсіндірді. Осы тілмен біздің тіліміздің теориялық белгілері негізделді.

Қазақ тілінің сөзжасам, морфология саласына қатысты қазіргі қолданыстардың барлығын танымал ғалымдарымыз А.Байтұрсынұлы еңбегінен негіздеп алғанын көруге болады: *сөз тұлғасы (түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымша), жұрнақ, жалғау, атауыш сөздер, сөз таптарының атаулары, оңаша тәуелдеу, ортақ тәуелдеу, етіс, есімдік, етістік, т.б.* Бұл сөздер қазақ тіл білімінде өзгеріссіз қолданылып келеді.

Зерттеушінің еңбегінде синтаксис мәселесі өте ерекше талданады. Бұл бағытта да ғалым қазақ дүниетанымын, болмысына тән сөйлеу тілін қарастырып, оқыту барысында түсіндіру әдістерін жеңіл таңдайды. Синтаксиске қатысты ғалымның зерттеуінде қазіргі сөйлем талдауда көріне бермейтін немесе түсіндіруде көңіл бөліне бермейтін маңызды деректер бар. Мысалы: «Баяндауыш болатын сөз таптары», «Басым жақ», «Қосарлы баяндауыш» деген синтаксистік ілімдерінде синтаксистік талдауларды ғалым сабақ оқыту мақсатында ғана емес, синтаксиске қатысты тіл білімдік теория негіздерін де ашып беруді көздеген.

Зерттеуші бірінші тақырыпта етістіктен басқа баяндауыш болатын, бола алатын сөз таптарының қызметтік белгілерін талдаған. Ол – баяндауыш болудың «ішкі белгісі, сыртқы белгісі» деген ұғымдар. Бұл мәлімет тілдің жасырын, астарлы қызметі болатынын нақтылай түседі. Тілтанушы: «... баяндауыш болатын сөз бастауыш атаған нәрсенің не сыр-сипатын, не амалын, не жайын, не болмысын, көрсететін сөзді табу керек» [1, 270] – деп баяндауыш болудың басты грамматикалық сипатын ашады.

Келесі «Басым жақ» теориясында бастауыштың жақтық басымдығы айтылады. Бұл теориясында 1,2,3-жақта бірыңғай мүшелі болып келген бастауыштардың ішінен тек 1-жақтағы бастауыш қана басымдық танытып көпше түрде баяндауышпен байланысатыны айтылады. Ғалымның мысалымен келтірсек: «Мен, сен, Омар – үшеуіміз кетеміз» сөйлемінде үш бастауыштың «бірдей амалын көрсетіп тұрған ортақ баяндауыш «кетеміз» бірінші жақпен ғана айтылып тұр. Бірінші, екінші, үшінші жақ – үшеуі қатар келген жерде бірінші жақ басым болады деген осы» – деп, тілтанушы ғалым бастауыш-баяндауыштың өзара байланысу ерекшелігін түсіндіреді [1, 274]. Ғалымның бұл теориясында тұжырымның толық аяқталмағанын көруге болады. Үш түрлі бастауыш болып, баяндауышпен тек 1-жақтағы бастауыштың байланысуы және неге көпше түрдегі баяндауышпен байланысатыны ашылмаған. Бұл арада ғалымның деректі тілдік сезімталдық әдіспен (ғылыми түйсік әдісімен) талдап отырғанын көруге болды.

Ғалым еңбегіндегі қызықтыратын келесі мәселе – қосарлы баяндауыш қызметі. Қосарлы баяндауыш дегені – баяндауыштың бірнеше сөзбен айтылуы. Зерттеушінің баяндауыш теориясы туралы тұжырымы ерекше әрі дүниетанымдық логикаға сай келеді: «Жай баяндауыш жай етістікпен айтылады, қосарлы баяндауыш көмекші етістіктер қосылып айтылғанда болады. Бірақ етістік жүрмеген жерде баяндауыш болмайды. Етістіктен басқа сөз таптары баяндауыш болса, олар етістіктің көмегімен ғана бола алады. Оларға көмек болатын көбінесе көмекші етістіктер» [1, 275].- деп қазақ тілінің алғашқы қолданыстық табиғаты көрсетіледі. Содан кейін үнем қағидасынан туындайтын, қазір айтылып жүрген жасырын сөздерге (нөлдік теориясы) қатысты ой қозғайды: «Көмегі (көмекші етістіктің көмегі – Ш.Ы.Б.) үртіс көріне болмай, көрінбей болатын да орындары бар. Бірақ түбін қазып, қарастырып келгенде, баяндауыш болған жерде етістік бар екені даусыз болып шығады» [1, 275]. Ғалымның осы тұжырымы эмпирикалық әдіс арқылы шығып отыр.

Ғалымның мысалында «Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі - шүберек» мәтелі талданып, «жапырақ, шүберек деген сөздер етістік көмегінсіз-ақ баяндауыш болып тұрған сияқты көрініп тұр. Шынында олай емес, мұнда да етістіктің жасырын көмегі бар» деп талданады да, бұл мәтел «болады» етістігімен танылуы тиістігі айтылады: «Ағаш көркі жапырақ болады, Адам көркі шүберек болады». Шынында да, қазақ тіліндегі осы тәріздес сөйлем құрылымдары, мәтелдер ғалымның осы эмпирикалық және деректі талап түсіндіру әдісімен қарастырылса, басқа сөз таптарының тек «уақытша баяндауыш» (сөз аясына, контекске байланысты) қызметін атқарып тұрғандығына көз жеткіземіз. Сонымен бірге сондай құрылымдағы сөйлемдерде «Болады» етістігінің қолданбай ығыстырылуынан сызықша қойылып тұрады.

Осылайша А. Байтұрсынұлы басқа сөз таптарының неліктен баяндауыш қызметін

атқармайтынын, егер баяндауыштық қызметке түссе, оның себебі үнем қағидасынан туындайтынын астарлайды. Бұл мәселе қазіргі зерттеулерде нақты қарастырылып жүр жоқ.

Осы етістіктің қатысынсыз тікелей баяндауыш бола алатын сөз таптарына есім сөз таптарын (*зат есім, сын есім, сан есім, есімдік*); *етістіктің есімше, көсемше* түрі көрсетіледі. Тіпті осы сөз таптарының жанында «болады» етістігі тіркесіп, қолданылып келсе де, бұлар баяндауыш құрамында қалып, «қосарлы баяндауыш» деген атаудың ішінде болады, яғни қазаргі түсініктегі күрделі баяндауыш түрін жасайды.

Нәтижелер. Ғалым А. Байтұрсынұлының теориялық тұжырымдары мен пікірлеріне көңіл бөлсек, қазақ тіліне қатысты зерттеуі тілдік зерттеудің философиялық әдіснамасы, жеке зерттеулік әдіснама негізінде жазылған. Қазақ тілінің танымдық белгілерін тілді зерттеудің эмпирикалық әдісімен, деректі талдап контекске салып түсіндіру әдісі (дистрибутивті талдау әдісі), ғылыми түйсік әдістерімен (ғылыми тілдік сезімталдық әдісі) қарастыру арқылы шығарған тұжырымдары қазіргі уақыттағы қазақ тіл білімінің бастапқы ілімі болып қалыптасты.

Сонымен бірге ғалым сабақ жүргізу, тіл оқыту, үйрету барысында оқыту әдістерін қолдану арқылы қазақ тілі ілімдерін шығарды. Ол дыбыстық әдіс, жалпылау, жалқылау әдістерін сабақ оқытуда қолдану арқылы, тәжірибеден туындаған тұжырымдарын ойталқыдан өткізіп, тіл білімдік ілімдерінің негіздерін жасады. Жалпы А. Байтұрсынов өмір сүрген дәуірде тілдік зерттеу мәселелері тіл оқыту, үйрету-ағарту жұмыстарын жүргізу арқылы іске асырылды. Сол кездегі зерттеушілердің көбі тілдің қолданыстық табиғилығы негізінде қарастырды. Бұған Қ. Жұбановтың [3], Ы. Мамановтың зерттеулерінің нәтижесі арқылы да көз жеткізуге болады.

А. Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулері арқылы оның жай ғана ағартушы, сипаттамалы зерттеуші емес екенін, тілдің танымдық, астарлы, қолданыстық қызметін, сөздердің контекстік, контекстен тыс мәнін талдап, тұжырымдай алғанын көреміз. Бұған жоғарыда талдап, «Басым жақ», «Баяндауыш болатын сөз таптары» туралы ілімдері дәлел болады. Зерттеушінің бұл ілімдеріне біз «Басым жақ» теориясы, нөлдік категориясы арқылы танылатын «Уақытша баяндауыш» теориясы деген тұжырым бердік.

Қорытынды. Тіл ғылымын зерттеудің әдіснамасында үш деңгейлі әдіснама түрлері бар: *философиялық әдіснама жалпы ғылыми әдіснама, жеке зерттеулік әдіснама* [9;10]. Сонымен бірге тіл білімдік зерттеудің үш түрлі әдісі танылған: құралдық қолданыс әдісі; нақты деректі ойталқыдан өткізіп, талдап түсіндіру әдісі; ғылыми сезімталдық (түйсік әдісі).

Қазақ тілтанушысы А. Байтұрсынұлының тіл біліміне қатысты зерттеулері құрылымдық сипатта жазылғанмен, зерттеулерінің нәтижесі әдістемелік, танымдық талдау жүргізу арқылы шығарылған. Ғалым еңбегінің әдіснамалық негізіне жеке зерттеулік-әдістемелік, философиялық, табиғи танымдық (когнитивті) әдіснамалық зерттеу бағыты өзек болды. Ғалымның еңбегінен қазіргі танымдық (когнитивті) зерттеу үлгілерін де көруге болады.

Сонымен бірге ғалымның зерттеу бағыты құрылымдықтан бөлек, танымдық сипатта да қарастырлғаны; зерттеу концепциясы тілді табиғи негізінен қарай отырып, айтылым-жазылым тепе-теңдігін үйлестіруге бағытталғаны байқалады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы. «Ана тілі». 1992. – 448 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (кұраст.– Е.Тілешов). – Алматы: «Сардар». 2009. – 348 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай», 2013. – 640 б.
4. XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы.«Қазығұрт», 2013. – 640 б.

5. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
6. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 540 б.
7. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 545 б.
8. Қасым Б. Шақаман Ы. Когнитивті лингвистика. – Павлодар, ПМУ, 2018. – 168 б.
9. Ветрова Э.С. Методология и методы лингвистических исследований: Учебное пособие. – Донецк: ДонНУ, 2019. – 158 с.
10. Гвишиани, Н.Б. Категории и понятия языкознания как предмет методологического исследования // автореф. дисс. на соиск. доктор филолог. наук. ВАК РФ. 1984. – 56 с.

Ы. Б. ШАҚАМАН

Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ А. БАЙТУРСЫНОВА

В статье рассмотрены направления, научные методологические основы языковых исследований первого лингвиста в казахской языковой науке А. Байтурсынова. Было отмечено, что его исследование в области лингвистики проводилось структурно-когнитивным методом; также было разъяснено, что концепция исследования была направлена на анализ языка естественным образом. Благодаря признанию направления исследований ученого в его работе была сформулирована теория «доминирующей стороны» главных членов предложения, теория «контекстуального сказуемого», выраженная нулевой категорией.

В результате рассмотрения исследования становится ясно, что методология языкознания А. Байтурсынова была обоснована отдельными исследовательско-методологическими, философскими, когнитивными методами исследования. В работе ученого отражены инструментальный метод методологического исследования; метод дистрибутивного анализа; метод научной чувствительности (научной интуиции). В результате таких методологических обоснований и методов исследований мы убедились, что лингвист в своем труде сформировал метаязыковую основу, которая используется в современном казахском языке.

Также в статье рассмотрены методы методического обучения, языковые методы, используемые исследователем в работе о языкознании, путем практического анализа, интерпретации, обобщения, а также обсуждена сущность результатов исследования.

Ключевые слова: А. Байтурсынов, языковое познание, метаязыковые основы, методы исследования, методологическое обоснование.

SHAKAMAN Y.B.

Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LINGUISTIC RESEARCH BY A. BAITURSYNOV

Abstract. The article discusses the directions, scientific and methodological foundations of the linguistic research of the first linguist in Kazakh linguistics A. Baitursynov. It was noted that his research in the field of linguistics was carried out by a structural-cognitive method; it was also explained that the concept of the research was aimed at analyzing language in a natural way.

Thanks to the recognition of the direction of the scientist's research, the theory of the "dominant side" of the main members of the sentence, the theory of the "contextual predicate" expressed by the zero category was formulated in his work.

As a result of the conducted research, it becomes clear that the methodology of A. Baitursynov's linguistics was justified by a separate research and methodological, philosophical, natural science (cognitive) research methods. The scientist's work reflects the instrumental method of the methodological research; the method of distributive analysis; the method of scientific sensitivity (scientific intuition). As a result of such methodological justifications and methods of the methodological research, we were convinced that the linguist in his work formed a metalanguage basis that is used in the modern Kazakh language.

The article is also concerned with the methods of methodical teaching, language methods used by the researcher in his work on linguistics, through practical analysis, interpretation, generalization, and also the author discusses the essence of the research results.

Keywords: *A. Baitursynuly, linguistic cognition, metalanguage foundations, research methods, methodological justification.*

References

1. Baitұrsynov A. Tіл taғыlymy. – Almaty. «Ana tılı». 1992. – 448 b.
2. Baitұrsynūly A. Tіл – qūral. (qūrast.– E. Tilešov). – Almaty. «Sardar», 2009. – 348 b.
3. Jūbanov Q. Qazaq tıl ıbiliminiñ мәseleleri. – Almaty. «Abzal-ai». 2013. – 640 b.
4. XX ғasyr basyndaғы qazaq tılı jönindegi zertteuler. – Almaty. «Qazyğürt», 2013. – 640 b.
5. Mamanov Y. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 640 b.
6. Mankeeva J. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 540 b.
7. Mūsabaev Ğ. Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014 j. – 545 b.
8. Qasym B. Şaqaman Y. Kognitivti lingvistika. – Pavlodar. PMU. 2018. – 168 b.
9. Vetrova E.S. Metodologia i metody lingvistichestkih issledovani: Uchebnoe posobie. – Donesk: DonNU, 2019. – 158 s.
10. Gvişiani, N.B. Kategorii i ponätia iazykoznanä kak predmet metodologicheskogo issledovani//avtoref.diss.na soisk. doktor filolog.nauk. VAK RF.1984. – 56 s.

Автор туралы мәлімет:

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Павлодар педагогикалық университетінің профессор, Павлодар, Қазақстан

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета, Павлодар, Казахстан.

Shakaman Yrysgul Bektemirkyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

XFTAP 17.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.20>

Қ.С. ҚҰРМАМБАЕВА

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан
(e-mail: karlygash.kurmambayeva@mail.ru)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДА БЕЛСЕНДІ ОҚУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану жағдайындағы мәдениетаралық байланыстар, оқыту үдерісіндегі инновациялық әдістер және білім мазмұнының интеграциялануы оқу пәндерінің тұлға дамытушылық әлеуетін айқындай отырып, пәндерді оқытудың әдістемесіне үлкен жүк артады. Аталған мақалада белсенді оқу әдістерін қолдана отырып көркем шығармаларды оқыту жолдарының ғылыми-әдістемелік негізі қарастырылатындықтан оқытушы мен білім алушының өзара субъектілік іс-әрекеттері басшылыққа алынады. Оқырмандық қабілетті шыңдай түсу және білім алушылардың көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын арттыру мақсатында қазақ әдебиеті бағдарламасында төл әдебиетіміздің дәуір тынысын бейнелеген ең таңдаулы шығармалары сұрыпталып енгізілген. Мұнда оқып-үйренуге қажетті шығармалардың екі түрі ұсынылады. Біріншісі – хрестоматиялық мәнге ие болған шығармалар. Екінші түрі – сыныптан тыс оқу тізімі ретінде берілетін шығармалар. Бірақ, білім алушыларды онымен ғана шектеп қоймай, тәрбиелік, білімдік мәні зор жаңа туындыларды сұрыптап ұсынуына оқытушының еркі бар. Демек, пән оқытушысы – білім алушылардың көркемдік талғамы мен оқырмандық қабілетін дамыту үшін күнделікті сабақ барысында да сыныптан тыс оқуға бағыт беруі, үздіксіз басшылық жасауы, оны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін қарастыруы, оған кең өрісті жоспар жасауы тиіс. Мұнда білім алушылардың көркем шығарманы оқуын бірте-бірте ұлғайта беру, жүйелі дамыта оқу, қарапайымнан күрделіге қарай сатылап көшу ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, білім алушылардың бағдарлама бойынша алатын әдеби-мәдени білімдерін бір жүйеге түсіріп, әрі қарай тереңдетуді, оқырмандық қабілетті дамыту көзделеді. Сондықтан мақалада әдебиет сабақтарында көркем шығармаларды оқытудың әдістемелік деңгейіне назар аударылады және оқыту барысында білім алушылардың оқырмандық қабілетін дамыту мәселесі жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі, көркем шығармаларды оқыту, белсенді оқу әдісі, оқырмандық қабілет, оқу құралдары.

Кіріспе. Оқу пәндерінің жетекші критерийлерінің бірі – оның білім мазмұнының тәрбиелік, өнегелік мәні болса, қазақ әдебиетінің білім мазмұнының негізгі құрамдас бөлігі болып саналатын көркем шығармалар білім алушылардың дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын қалыптастырудың, өзін-өзі жүзеге асыруының құралы ретінде көрініс табады. Білім алушының әдеби білім негіздерін меңгеруі оның оқу әрекетіндегі субъектілік қызметімен байланысты екендігі қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесінің көшбасшысы болған А. Байтұрсынұлының «оқудың негізі – баланың өз бетінше білім алуы» [1] деген пікірімен сабақтастасып жатса, М. Жұмабаев «баланы сұлу әдебиетпен етене жақын таныстыруға» ерекше мән берген. Бұл айтылған пікірлерді қазақ әдебиетін оқытуда оқырмандық қабілеттерді дамытудың негізі бастамасы деп түйіндеуге болады. Өйткені, өз бетінше білім алу, көркем шығармамен жақын танысу білім алушының бойындағы барлық қабілеттіліктердің дамуына ықпал етеді [2].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Оқырмандық қабілет – философиялық, психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік ұғым дейтін болсақ, онда бұл ұғымды біліктілік, құзыреттілік, сауаттылық, қызығушылық тұрғысында қарастырған еңбектер бар. Көркем шығарманы оқу мәселесіне арналған зерттеулерде оқырмандық қабілетті қалыптастыруға ықпал ететін оқу әрекеттері ТМД ғалымдарының еңбектерінде әр қырынан қарастырылып келген. Мәселен, кітап оқу үдеріс ретінде (В.Ф. Асмус [3], Г.Г. Граник [4], Г.И. Щукина [5], И.В. Мовнар [6], О.В. Соболева [7] және т.б.); оқырмандардың жанрлық және тақырыптық үлгідегі қалаулары (Н.В. Беляева [8], Н.А. Сметанникова [9], және т.б.); оқырман құзіреттілігін қалыптастыру мәселесімен (Е.Л. Гончарова [10]), В.Г. Маранцман [11], Л.А. Шейман [12], М.Х. Манликова [13] және Т.Қ. Жұмажанова [14] сыныптан тыс оқу арқылы кітап оқуға дағдыландыру, оқырманның қазақ әдебиеті туындыларына қызығушылығын қалыптастыруды А. Тамаев [15], К.Г. Нұрахметова [16] оқушылардың оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру және тәрбиелеуді зерттеді.

Зерттеу бағытына байланысты психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ әдебиетінен берілетін білім мазмұнын меңгертуде оқыту технологияларының ұтымды қолданылуы пәнді нәтижелі оқытуға ықпал етеді. Көркем шығармаларды ұлттық құндылық, мәдени мұра және тарихи көркем шежіре ретінде танытуда, әдеби туындылардың эстетикалық әрі танымдық мәнін ашуда қазіргі қолданыстағы озық технологиялардың ең тиімді үлгілерін пайдалану қарастырылады. Ол үшін алдымен технология ұғымының мәнін ашып алу қажеттілігі туындайды.

«Технология» – гректің *techné* – өнер, шеберлік, біліктілік, *logos* – оқу сөздерінен шыққан. Технологияға В. Дальдың сөздігінде: «белгілі бір маңызды әрекетте, өнерде, шеберлікте мақсатқа жету үшін қолданылатын әдіс» деп анықтама берілсе, қазіргі батыс әлеуметтану сөздігінде: «белгілі әрекетте, өнерде, шеберлікте қолданылатын әдіс-тәсілдердің жиынтығы» деп көрсетілген. Педагог-ғалым В.М. Шепель: «Технология – белгілі заттың бейнесін өзгерту үшін қолданылатын өнер, біліктілік, әдіс-тәсілдер», – дейді. И.Г. Зайнышев: «белгілі затты, тұлғаны сапалы өзгертуде қолданылатын білім мен әдіс-тәсілдер жүйесі» деген анықтамасын ұсынады. Е.И. Холостов болса, технологияны «белгілі шығармашылықтан сапалы нәтиже алу үшін қолданылатын әрекеттер жиынтығы» деп санайды. Ал Р.В. Овчарова оған «адамның әрекетін, біліктілігін, тәжірибесін еңбекке қажетті заттарды, әлеуметтік шындықты сапалы өзгертуге бағытталған әрекеттер жүйесі» деп қарауды ұсынады. Ресейлік ғалымдардың ішінде осы технологияның мәнін біршама анығырақ айтқан М.М. Левина: «Педагогикалық технология – оқыту тәсілдері мен тәрбие құралдарын, оқытудың түрлерін жинақтап, арнайы біріктірудің жолдарын анықтайтын психологиялық-педагогикалық жүйелерінің бірлігі, сондықтан да ол – педагогикалық үдерістің құралы болып саналады», дейді. В.П. Беспалько педагогикалық технологияны «оқу үдерісін жүзеге асырудың мазмұндық техникасы» деп санаса, И.П. Волков «жоспарланған оқыту нәтижелерінің жетістіктері үдерісінің сипаттамасы», – деп бағалайды. В.М. Монахов педтехнологияға «оқушы мен мұғалімге қолайлы жағдай туғызатын оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру және өткізу бойынша бірлескен педагогикалық әрекеттердің жан-жақты ойластырылған моделі» деген анықтама береді.

Қазақстандық ғалымдардың пікірінше: «Технология – әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық үрдістер кешенінің тәжірибиеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамды бөлігі болып табылады». Бүгінгі оқу үдерісінде қолданылып жүрген педагогикалық технология бағыттары ізгілік, дамытушылық, жеке қарым-қатынастарға негізделген.

Ал, бұл технологиялардың дидактикалық негіздеріне: белгілі бір мақсатқа байланысты проблемалық оқыту, оқушыларды қабілеті мен мүмкіндіктерін ескеру, оқу қызметін саралап басқару, оқу үдерісін демократиялық жолмен ұйымдастыруды айтуға болады деп есептейміз.

Педагогикалық технологияның басты ерекшелігі оқу үдерісінің қойылған мақсатқа жетуге кепілдік беретіндігінде. Педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» ұғымы үш бағытта қолданылатындығын байқадық:

1) жалпы педагогикалық деңгей – белгілі бір аймақтағы, оқу орнындағы білім беру үдерісін сипаттайды;

2) жеке пәндік-әдістемелік деңгей – жеке пән әдістемесі ретінде қолданылады;

3) элементтік (бөлімді) модельді деңгей – оқу-тәрбие үдерісінің жекелеген бөлігінің технологиясы ретінде қарастырған.

Педагогикалық технологияны білім беру саласында пайдаланудың әдіс-тәсілдері, шарттары, дидактикалық-әдістемелік негіздері туралы Қазақстандық ғалымдар Ш.Т. Таубаева, С. Лактионова, Ж.А. Қараев, С.Б. Нұрмағамбетова, Н.А. Оразахынова, Е. Жұматаева, С.А. Муликова, Ж.Ы. Сардарова, Н.А. Асанов, С.А. Нурпеисова, А. Саипов, С.А. Көшімбетова, Д.М. Джусубалиева, Ә.Е. Әбеуов, Б.К. Тульбасова, Қ. Қабдықайырұлы, А.К. Мыңбаева, К.З. Халықова, т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарында педагогикалық технологиялардың жалпы ерекшеліктері, ғылыми дәйектілігі туралы құнды пікірлер мен нақты ұсыныстар айтқан. Сөйтіп, педагогикалық технологиялар білім сапасын арттырудың маңызды шарты ретінде бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік сұранымға сай жетілдіріліп отырылуы тиіс. Бұл орайда оқытуда қоғам мен оқушы мүддесін қатар қамтитын, мұғалім шеберлігін шыңдайтын, оның нәтижелі жұмыс жүргізуіне оң әсерін тигізетін технологиялардың көбеюі мұғалімнің таңдау мүмкіндігін кеңейтіп отыр. Ол оқу үдерісіндегі кездейсоқтық пен жүйесіздіктен арылуға, оқу материалын тиісті деңгейде меңгеруге, оқушы білімін объективті бағалауға жол ашады. Мектептегі оқытудың негізгі формасы сабақ болса, жоғары мектепте оқытуды ұйымдастырудың формасына дәріс, семинар, лабораториялық сабақтар жатады. Сонымен қатар, оқытуды ұйымдастыру ойын, дебат, дөңгелек үстел, конференция т.б. түрінде жүзеге асырылады. Мысалы, дәріс: мәселелік, бағдарламалық, екеуара, кеңес беру дәрісі т.б. түрде болады.

Білім алушылардың өз мүдделерінің қызығушылығынан туындайтындықтан бүгінгі оқыту үдерісінде конструктивті білім кең қолданыс тапқан. Конструктивті білім беру үшін оған сай оқыту әдіс-тәсілдерін қолдану қажет. Бүгінгі оқытушы дәстүрлі оқытуды сақтай отырып, соны әдістемелер арқылы білім беруді мақсат тұтады. Бұл ретте интербелсенді оқу және интербелсенді оқыту әдістері алға шығады. Интербелсенді оқыту – өзара әрекеттесу, үйрену мен үйрету арқылы білімді меңгертуге және нақты нәтиже алуға бағытталған оқыту әдістемесі. Интербелсенді оқыту оқытушы мен білім алушының оңтайлы, тиімді қарым – қатынасына негізделіп, үйренуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуіне құрылады [17].

Ал интербелсенді оқып-үйренуде білім алушылар төмендегідей білім, білік, машықтарға үйреніп, дағдыланады:

- дүниетанымдық тұрғыдан терең ойлану, жеке қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, ішінен қажеттісін таңдап алу;
- ақпаратты жан-жақты талдау;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік көзқарас ұстану;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;

- басқа да балама пікірлерді ескеру;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу;
- ұжымдық ортақ жұмысқа жұмыла білу;
- басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу.

Бұл әдісте оқытудың нәтижелілігі ізденіс, шығармашылық түріндегі білім алушы әрекеттерін жүзеге асырады. Интербелсенді оқыту барысында білім алушылар белсенділік танытуға, өз ойларын дұрыс жеткізе білуге, өз көзқарасын дәлелдеуге, пікірталас жүргізуге, өзге пікірді сыйлауға, онымен санасуға үйренеді. Мұндай сабақтарда бір ғана дұрыс жауап болмайды, өйткені басты мәселе дұрыс жауапты табуда емес, керісінше сол жауапқа әртүрлі жолдар арқылы келу, үйренушінің жеке тәжірибесіне негізделген іздену.

Интерактивті оқыту технологиясын оқытушылар білім алушылардың білімі мен деңгейіне, қабілетіне байланысты түрлендіріп қолдана алады. Білім алушылар жұптасып та, топ болып та жұмыс істей алады. Ең бастысы, оқытушы жақсы ұйымдастырушы бола білуі керек. Аталған технологияда білім алушы мен білім алушы немесе білім алушы мен оқытушы үнемі сұқбаттасып отырады. Бұл білім алушылардың тілін дамытуға, логикалық ойлау қабілетін жетілдіруге, танымын кеңейтуге септігін тигізеді. Білім алушылардың тілдік дағдысын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Әдіскер-ғалымдар интерактивті оқыту технологиясын танымдық әрекетті ұйымдастыруға ықпал етеді деп есептейді. Себебі, интерактивті оқыту технологиясы білім алушыны өздігінен ізденуге, өзінің жетіспей жатқан жақтарын жетілдіруге, қатесін зерделеуге итермелейді. Білім алушылардың барлығы өздері білетін, ойлайтын нәрселері туралы ойлауға, оны қарай дамытуға мүмкіндік алады. Интерактивті оқыту технологиясында білім алушы жаңа білімді үздіксіз жетілдіріп отырады.

Мысалы, ойбөліс білім алушы ізденісіне жол ашады. Білім алушы оқытушының түсіндіргені мен айтқанын ғана меңгеріп қоймай, оқытушымен тікелей пікірталасқа түсіп үйренеді. Пікірталасты сауал, сұрақ, мәселені талдау, талқылау, т.б. тәсілдер арқылы іске асыруға болады. Пікірталас тақырыптары әр түрлі көзқарасты қамтып, бірыңғай пікірге келмеген мәселелерді қамтуы тиіс. Білім алушы белсенді рөл атқарушы емес, жетекші позицияға ие болады. Ол әлемді тануға, белгісіздікті анықтауға ұмтылады. Берілген мәселенің жауабын іздеп, шешімін табуға тырысады. Әр мәселе туралы пікір, көзқарастарды талдау арқылы салыстыра білуге, өзіне баға беруге, сын айтуға, көзқарасын білдіруге, пікірін нақтылап, өз сөзімен айта білуге дағдыланады. Білім алушы мен оқытушының арасында тығыз байланыс орнайды. Дебат білім алушы өз бетімен ізденуге, топ алдында еркін пікір айтуға, тілін дамытуға көмектеседі. Интерактивті оқыту технологиясы бойынша орындалатын тапсырмалар білім алушылардың пікірін іркілмей айтуын, өз ойын дәлелді түрде жеткізе білуін, шығармашылық белсенділігінің жоғары болуын, өзіндік көзқарасын білдіруін, сөйлеу мәдениетінің жоғары болуын, қажетті материалды ұтымды, дәлелді қолдануын қажет етеді.

Қазақ әдебиетін интербелсенді оқыту төмендегідей жұмыс түрлері арқылы жүзеге асырылады:

- ұжымдық, топтық, жұптық бірлескен жұмыстар;
- дара, жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары;
- рөлдік және іскерлік ойындар;
- ой-талқы, пікірталас, пікірсайыстар, дебат;
- ақпарат көздерімен жұмыс жасау (интернет, құжаттар т.б.);
- ізденісті шығармашылық жұмыстар;
- тақырыптық тұсаукесерлер;
- семинар, тренингтер;

– интервью, сауалнама, кері байланыстар.

Интербелсенді оқыту бірлескен жұмысқа негізделетіндіктен білім алушылардың креативті ойлау, мобильді шешім қабылдау, өзінің де өзгенің де жұмысын дұрыс бағалай алуына мүмкіндік беріліп, нәтижелі жұмысқа жағдай жасалуы керек. Оны әлбетте оқытушы ұйымдастырады. Оқытуды ұйымдастыру мен оқуға үйрету оқытушы қызметімен байланысты. Оқытушы үйретеді, білімді жеткізеді, оқытуды ұйымдастырады, үйренуге жағдай жасайды. Алайда, қазіргі оқытуда білім алушы өзі оқиды, білімді ізденеді, үйренеді, қолданады. Сондықтан интербелсенді оқуда білім алушының өзіндік әрекеттері бірінші кезекте тұрады.

Нәтижелер. Білім алушылардың оқырмандық қабілеттерін, әдеби қабылдауын бірнеше бағытта дамыту керек. Білімдік үрдісте білім алушыларға оқу материалдарын меңгертуде олардың бойындағы психикалық құбылыстарға қозғау салынып, оқытушы көздеген түпкі нәтижеге қарай бағытталады. Сабақта білім алушылардың бойындағы жеке бір қабілеті дербес алып дамытылмайды керісінше олардың қабілет қырлары оқытылып-үйретіліп отырған оқу материалын меңгерту сұранысына, қажеттілігіне қарай, қатар дамытылады.

Әдебиет сабақтарының негізгі мақсаты шығармашыл тұлға қалыптастыру. Білім алушылардың танымдық қабілетінің өзі бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады:

- оқып-үйренген білімді жинақтай білу;
- білімді түрлендіру;
- оқушы жадын нығайта түсетін шығармашылық қабілет;
- алынған білімді жұмсай білетін зияткерлік қабілет.

Танымдық қабілетті анықтайтын осы танымдық әрекеттердің қай-қайсысы болса да көркем шығарманы оқып-үйрену үстінде алма-кезек қолданысқа түсіп отырады. Аталған танымдық үрдістердің ішіндегі білім алушылардың оқырмандық қабілеттерін дамытуға айрықша ықпал ететіні, оған орталық өзек болатыны – шығармашылық қабілет.

Жалпы білім алушылардың оқырмандық қабілеттерін дамыту көркем шығарманы сыныптағы әдебиет сабақтарында оқып-үйренуден бастап сыныптан тыс сабақтар арқылы жалғасын табатын өте күрделі кешендік үрдіс. Солай бола тұра білім алушылардың оқырмандық қабілетін дамытудың негізгі нысаны – олардың көркем мәтінді меңгеруі болғандықтан, шығарма мәтінімен тікелей, бетпе-бет жұмыс жүргізу ғана шығармашылыққа баулудың бірден-бір жолы. Білім алушылардың шығармашылық қабілеті шығармашылық тапсырмаларды дұрыс таңдап орындай білу арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан да негізгі топтағы Білім алушыларды бақылау тобының деңгейіне көтерудің шығармашылық тапсырмалар негізінде тиімді нәтижеге жеткізу мүмкіндігі жоғары болды.

Қорытынды. Қазіргі таңда білім берудегі негізгі мақсат жан-жақты қалыптасқан рухани жетілген, заманауи білімді толық меңгерген тұлға қалыптастырудағы алдымен қолға алынатын мәселе білім алушылардың адами болмысын, ішкі рухани әлемін қалыптастыру болып табылады. Аталған мәселе әдебиет пәнін сапалы оқыту ісімен сабақтасып, пәнді оқытуға көп міндеттер жүктеледі. Себебі, ғылым мен технологияның ілгерілеуі, ақпарат көздерінің молаюы, білім беру жүйесінің жаңартылуы, мультимедиялық оқыту түрлерінің көбеюі оқытушының алдына көптеген жауапкершілік жүктейді. Әдебиет пәнін оқыту оқытушыдан жан-жақты жауапкершілікті, дайындықты қажет етеді. Сабақты түрлендіріп, әдіс-тәсілді үнемі жетілдіріп отыру – білім алушының үлгерімін, танымын жақсартып, қызығушылығын арттырады. Білім алушыға білім бере отырып, оның еркіндігін, белсенділігін қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру қазіргі оқытудың басты талабы болып табылады. Білім алушының сыни тұрғыда ойлауын дамыту оның

танымдық белсенділігін, сабаққа қызығушылығын аттыруға ықпал етеді.

Қазақ әдебиеті пәнінің білім алушыларды тәрбиелеу мен дамытудағы рөлі аса ауқымды. Міндетті оқытылатын әдеби білім мазмұнымен ғана шектелмей, сонымен бірге қосымша әдеби шығармаларды өздігінен оқуға дағдыландыру білім алушылардың нәтижелі білім алуының барлық мүмкіндіктерін көрсетпек. Оқытушы білім алушының ізденісіне жол ашуға түрткі болатындай әдіс-тәсілдерді таңдап алуы қажет. Жүйелі жүргізілген сапалы оқыту барысында білім алушылар шығармашылық бағытта ізденіске түсіп, берілген тақырыптарға ойтолғау, пікірнама, сыни мақала, т.б. жаза білуге үйренеді.

Көркем шығармаларды оқытуда білім алушылардың оқырмандық қабілетін дамыту әдеби білім берудің маңызды міндеттерінің бірі деуге болады. Қазақ әдебиеті сабақтарында көркем шығармаларды оқыту білім алушылардың білімдері мен дағдыларын, қабілеттерін, сонымен қатар мәтінді талдай білу және ұғыну біліктіліктерін меңгерумен қатар олардың көркемдік талғамын тәрбиелеуге және оқырмандық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Осы ретте төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Білім алушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын дамыту мәселесінің арнайы зерттеу нысаны ретінде таңдап алынуы тақырыптың өзектілігін, қазіргі заманауи әлеуметтік сұраныстарға сәйкестігін дәлелдейді.

2. Біздің зерттеу жұмысымызда белсенді оқу әдістерін пайдалана отырып көркем шығармаларды оқыту әдістемесі қарастырылатындықтан оқытушы мен білім алушының өзара субъектілік іс-әрекеттері басшылыққа алынды.

3. Әдебиет сабақтарында оқырмандық қабілетті дамыту оқушының жас ерекшеліктеріне, көркем шығарманың ішкі табиғатына, оқырмандық және өмірлік жинақтаған тәжірибесіне сай үздіксіз оқып-үйрену, оған машықтану арқылы ғана жүзеге асатын күрделі үдеріс. Білім алушы көркем шығармамен неғұрлым жақсырақ кезінде танысып үйренсе, оның оқырмандық қабілеті де, шығарманы қабылдауы да соғұрлым ерте қалыптасатындығын, әрі терең, әрі тиянақты дамитындығын зерттеуші-ғалымдар дәлелдеген. Осы тұрғыдан келгенде, оқырмандық қабілетті дамыту үшін зерттеу жұмысында мектептің барлық сатыларындағы сабақтастық ұстанымы сақталып, оқушылардың көркем әдебиетке деген қызығушылықтарын бірте-бірте дамытудың рөлі анықталды.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижелері бойынша жасалған қорытынды бойынша төмендегідей ұсыныс жасауға болады:

1) Білім алушылардың оқырмандық қабілетін дамыту үшін әдебиет сабақтарында көркем шығармаларды оқыту әдістемесі бойынша оқыту формаларын түрлендіріп, технологияларды жетілдіру қажет.

2) Оқытушы білім алушылардың оқырмандық қызығушылық танытатын көркем туындылар бойынша презентациялар жасауы, сұхбат-конференциялар өткізуі керек, сонда білім алушыларда жаңа кітаптар, тақырыбы тың туындылар туралы ақпарат көбейеді, сөйтіп оқырмандық қабілетті дамытуға мүмкіндік туады.

3) Кітап оқуға қызығушылықты оятатын конференция, пікірталастарды ұйымдастыруда білім алушының өзіне ерік беру қажет, ол оқытушы нұсқауымен емес, өзінің жүрек қалауымен болуы, оқитын көркем шығармасын өзі таңдауы тиіс. Оқытушы тек жетекші, бағыт беруші рөлін атқаруы қажет.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

2. Жұмабаев М. Педагогика (баланы тәрбия қылу жолдары). – Алматы: Рауан, 1992. –

112 б.

3. Асмус В.Р. Чтение как труд: вопросы теории и истории эстетики. – М., 1968. – 311 с.
4. Граник Г.Г. Моделирование проблемного метода обучения средствами программированного пособия // О путях повышения эффективности обучения русскому языку в средней школе: сб. статей. – М., 1972. – 90 с.
5. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – М.: Педагогика, 1988. – 113 с.
6. Мовнар И.В. Активизация читательского опыта старшеклассников на уроках по творчеству Н.М. Рубцова в 11 классе: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 2004. – 96 с.
7. Соболева О.В. Человек понимающий: формирование начинающего читателя. – Курск: Изд-во КГУ, 2009. – 123 с.
8. Беляева Н.В. Жанр: методическая литература, программы, каталоги. – М.: Просвещение, 2013. – С. 86-91.
9. Сметанникова Н.Н. Ведущие зарубежные теории чтения XX века и их воплощение в методологии и методиках обучения // Чтение. XXI век: коллективная монография / науч. ред.-сост. В. Я. Аскарлова. – Челябинск: Челяб. гос. акад. культуры и искусств, 2014. – С. 210-215.
10. Гончарова Е.Л. Ранние этапы читательского развития: к теории вопроса // Дефектология. – 2007. – №1. – 75 с.
11. Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения и читательское восприятие школьников. – Л., 1974. – 131 с.
12. Шейман Л.А. Методическое руководство к учебному комплексу по русской литературе для X класса киргизской школы: пособие для учителя. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 152 с.
13. Манликова М.Х. Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики. – Фрунзе: Мектеп, 1989. – С. 96-99.
14. Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетке байланысты жүргізілетін сыныптан тыс жұмыстардың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 1995. – 75 б.
15. Тамаев А. Әдебиет сабақтарында жоғары класс оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру: пед. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1995. – Б. 170-174.
16. Нурахметова К.Н. Формирование и воспитание читательских интересов учащихся 4-8 классов: дис. канд.пед. наук. – Алма-Ата, 1986. – 152 с.
17. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері: оқу құралы. – Алматы, 2013. – 448 б.

Қ.С. КУРМАМБАЕВА

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ ОСНОВА ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ
АКТИВНОГО ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫМ
ПРОИЗВЕДЕНИЯМ**

Аннотация. Межкультурные связи, инновационные методы в процессе обучения и интеграция содержания образования в условиях современной глобализации делают большую нагрузку на методику преподавания дисциплин, определяя личностно-развивающий потенциал учебных дисциплин. В связи с тем, что в данной статье рассматривается научно-методическая основа применения методов активного чтения при обучении художественным произведениям, мы будем основываться на субъектных взаимодействиях преподавателя и обучающегося. В целях повышения читательских способностей и повышения интереса обучающихся к чтению художественных произведений в программе казахской литературы отобраны и включены лучшие произведения казахской литературы, отражающие дыхание эпохи. Здесь предлагается два вида произведений, необходимых для изучения. Во-первых, произведения, которые имеют хрестоматийное значение. Во-вторых, произведения, которые указаны в списке внеклассного чтения. По желанию преподавателя обучающиеся не только не

ограничиваются данными художественными текстами, но и стремятся находить новые произведения, имеющие воспитательное, образовательное значение. Следовательно, для развития художественного вкуса и читательских способностей обучающихся преподаватель-предметник должен направлять, непрерывно руководить внеклассным чтением и в ходе ежедневных занятий рассматривать методы и приемы реализации, составлять широкополосный план. Здесь предусматривается постепенное расширение, системное развитие чтения художественного произведения обучающимися, поэтапный переход от простого к сложному, систематизация и дальнейшее углубление литературно-культурных знаний, получаемых обучающимися по программе, развитие читательских способностей. В статье уделяется внимание методическому уровню обучения художественным произведениям на уроках литературы и всесторонне рассматривается проблема развития читательских способностей обучающихся в процессе обучения.

Ключевые слова: методика преподавания казахской литературы, обучение художественным произведениям, метод активного чтения, читательские способности, учебные пособия.

K.S. KURMAMBAYEVA

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE USE OF ACTIVE READING METHODS IN TEACHING FICTION

Annotation. Intercultural relations, innovative methods in the teaching process and the integration of the content of education in the context of modern globalization place a great burden on the methodology of teaching disciplines, determining the personal development potential of academic disciplines. Due to the fact that this article deals with the scientific and methodological basis for the use of active reading methods in teaching fiction, we will be rely on based on the subjective interactions of the teacher and the student. In order to increase the reading abilities and increase the interest of students in reading works of fiction, the best works of Kazakh literature reflecting the breath of the era have been selected and included in the program of Kazakh literature. Here we offer two types of works necessary for studying. Firstly, works that have a textbook meaning. Secondly, the works that are listed in the extracurricular reading list. But at the request of the teacher, students are not only limited to these artistic texts, but also encouraged to find new works that have upbringing and educational significance. Consequently, for the development of the artistic taste and reading abilities of students, a subject teacher should direct, continuously direct extracurricular reading and during daily classes, consider methods and techniques for its implementation, and make a broadband plan. It provides for the gradual expansion, systematic development of reading a work of fiction by students, a gradual transition from simple to complex, systematization and further deepening of literary and cultural knowledge obtained by students under the program, the development of reading abilities. Therefore, the author pays attention to the methodological level of teaching fiction in literature lessons and comprehensively examines the problem of developing the reading abilities of students in the teaching process.

Keywords: the methodology of teaching Kazakh literature, teaching works of fiction, the method of active reading, reading abilities, textbooks.

References

1. Baitürsynov A. *Şyğarmalary*. – Almaty: Jazuşy, 1989. – 320 b.
2. Jūmabaev M. *Pedagogika (balany tärbia qylu joldary)*. – Almaty: Rauan, 1992. – 112 b.

3. Asmus V.R. Chtenie kak trud: voprosy teorii i istorii estetiki. – M., 1968. – 311 s.
4. Granik G.G. Modelirovanie problemnogo metoda obuchenia sredstvami programirovannogo posobia // O putäh povыshenia effektivnosti obuchenia ruskomu iazyku v srednei škole: sb. statei. – M., 1972. – 90 s.
5. Şukina G.İ. Pedagogicheskie problemy formirovania poznavatelnyh interesov uçaşihsä. – M.: Pedagogika, 1988. – 113 s.
6. Movnar İ.V. Aktivizasia chitatelskogo opyta starşeklassnikov na urokah po tvorčestvu N.M. Rubsova v 11 klase: dis. kand. ped. nauk: 13.00.02. – M., 2004. – 96 s.
7. Soboleva O.V. Chelovek ponimaiuşi: formirovanie nachinaiuşego chitatelä. – Kursk: İzd-vo KGU, 2009. – 123 s.
8. Beläeva N.V. Janr: metodicheskaia literatura, programy, katalogi. – M.: Prosveşenie, 2013. – S. 86-91.
9. Smetannikova N.N. Veduşie zarubejnye teorii chtenia HH veka i ih voploşenie v metodologii i metodikah obuchenia // Chtenie. XXI vek: kolektivnaia monografiia / nauch. red.-sost. V. İa. Askarova. – Cheläbinsk: Cheläb. gos. akad. kültury i iskustv, 2014. – S. 210-215.
10. Goncharova E.L. Rannie etapy chitatelskogo razvitiia: k teorii voprosa // Defektologia. – 2007. – №1. – 75 s.
11. Maransman V.G. Analiz literaturnogo proizvedeniia i chitatelskoe vospriatie şkölnikov. – L., 1974. – 131 s.
12. Şeiman L.A. Metodicheskoe rukovodstvo k uchebnomu kompleksu po ruskoii literature dlä X klasa kirgizskoi školy: posobie dlä uchitelä. – Bişkek: Mektep, 1991. – 152 s.
13. Manlikova M.H. Asosiativnyi slovär ruskoii etnokülturovedcheskoii leksiki. – Frunze: Mektep, 1989. – S. 96-99.
14. Jümajanova T.Q. Ädebitke bailanysty jürgüziletin synyptan tys jümystardyñ ğylymi-ädistemelik negızderi. – Almaty, 1995. – 75 b.
15. Tamaev A. Ädebit sabaqtarynda joĝary klas oquşylarynyñ oqyrmandyq qyzyĝuşylyĝyn qalyptastyru: ped. ğyl. kand. dis. – Almaty, 1995. – B. 170-174.
16. Nurahmetova K.N. Formirovanie i vospitanie chitatelskih interesov uçaşihsä 4-8 klasov: dis. kand. ped. nauk. – Alma-Ata, 1986. – 152 s.
17. Älimov A. İnterbelsendi ädistemeni JOO-da qoldanu mäseleleri: oqu qūraly. – Almaty, 2013. – 448 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Құрмамбаева Қарлығаш Солтанбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Құрмамбаева Карлығаш Солтанбековна – кандидат филологических наук, старший преподаватель университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Kurmambayeva Karlygash Soltanbekovna – Candidate of Philology Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 3. – Астана: ЕАГИ. 214 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.